

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**НАРОДОЗНАВСТВО:
МАТЕРІАЛЬНА ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ**

СЛОВНИК-ДОВІДНИК

для здобувачів ступеня вищої освіти магістра всіх спеціальностей

Запоріжжя
2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАРОДОЗНАВСТВО:
МАТЕРІАЛЬНА ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ
СЛОВНИК-ДОВІДНИК
для здобувачів ступеня вищої освіти магістра всіх спеціальностей

Затверджено
вченою радою ЗНУ
Протокол № 11 від 27.05.2025 р.

Запоріжжя
2025

УДК 39(477)(038)
Н 302

Народознавство: матеріальна та духовна культура українців : словник-довідник для здобувачів ступеня вищої освіти магістра всіх спеціальностей / уклад. М. В. Стасик. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2025. 228 с.

У словнику в алфавітному порядку представлено найважливішу народознавчу інформацію, що розкриває особливості національного характеру, світогляду, побуту, традицій, звичаїв та обрядовості українського народу. До словника включено терміни й поняття, які стосуються різних аспектів духовної та матеріальної культури українців: родинної обрядовості, календарних свят, вірувань, символіки, народної медицини, житла, одягу, харчування, ремесел, народного мистецтва тощо. Видання покликане сприяти глибшому розумінню етнокультурної спадщини, збереженню і популяризації традицій українського народу.

Видання призначено для здобувачів ступеня вищої освіти магістра всіх спеціальностей.

Рецензент

І. Л. Мацегора, кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології

Відповідальна за випуск

О. О. Стадніченко, кандидат філологічних наук, професор кафедри українознавства

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
БУДОВА СЛОВНИКА.....	6
УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ.....	6
УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ.....	6
А.....	7
Б.....	10
В.....	27
Г.....	50
Ґ.....	63
Д.....	64
Е.....	72
Є.....	73
Ж.....	73
З.....	75
І.....	81
К.....	83
Л.....	108
М.....	117
Н.....	129
О.....	132
П.....	139
Р.....	167
С.....	173
Т.....	192
У.....	198
Ф.....	199
Х.....	201
Ц.....	204
Ч.....	206
Ш.....	214
Щ.....	220
Ю.....	221
Я.....	222
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.....	224

ВСТУП

Наші часи позначені небувалим зростанням інтересу до проблем вітчизняної історії, витоків національної культури, до непересічних досягнень минулого. Роль народознавства в цьому процесі є досить вагомою. За століття відсутності власної державності Україна розгубила чимало національних критеріїв оцінки історії та культури. З відновленням незалежної Української держави народознавство починає відігравати важливу роль у державотворчих процесах, у вихованні нового покоління. На сьогодні це дуже важливо, оскільки пов'язане не лише із суто пізнавальними інтересами, а й із практичним надзавданням – сприянням національно-культурній розбудові України.

Знайомство та глибоке розуміння майбутніми спеціалістами культурно-побутової спадщини свого народу значною мірою забезпечить усвідомлення ними національної самобутності українського етносу, а також сприятиме формуванню та розвитку в них почуття національної гідності.

Викладання курсу «Народознавство: матеріальна та духовна культура українського народу» для студентів різних факультетів ЗНУ показало, що, занурюючись у багатий і розмаїтий світ української народної культури, студенти часто стикаються з труднощами нерозуміння матеріалу. Опрацьовувана інформація переносить їх у ті часи, коли і суспільний устрій, і побут, і самі люди помітно відрізнялися від нинішніх. Тому матеріал сприймається ними, хоч і з зацікавленням, але часто дуже складно. Складними для розуміння є як особливості описуваної епохи, її закони і прикмети, так і окремі слова і поняття, які зникли з ужитку чи змінили своє значення. Труднощі викликають і наголошення та відмінювання (особливо в родовому відмінку) деяких термінів. Часто відповіді на ці питання не дають і сучасні словники. Деякі терміни, що використовуються в підручниках з народознавства, етнології та етнографії України, вживаються без деталізованого пояснення. Зважаючи на це, багато слів (термінів), які ми зустрічаємо в народних піснях, обрядах, літературі, трактуємо, виходячи з контексту, або просто пропускаємо їх через незнання.

Пропоноване видання покликане хоча б частково заповнити ці лакуни та окреслити той мінімум народознавчої інформації, необхідної слухачам курсу «Народознавство», щоб зорієнтуватися в особливостях матеріальної та духовної культури нашого народу.

«Народознавство: матеріальна та духовна культура українського народу» є однією з навчальних дисциплін, яка формує професійні компетенції студентів, оскільки мова виступає одним з основних інструментів професійної діяльності сучасного фахівця. Цей курс покликаний не тільки поглибити, а й по-новому осмислити знання, отримані студентами при вивченні усної народної творчості, української мови та літератури, історії України, української та зарубіжної культури, філософії, соціології, української та зарубіжної літератури у школі та виші.

Метою викладання навчальної дисципліни «Народознавство: матеріальна та духовна культура українського народу» є розширення й поглиблення знань

студентів з духовної та матеріальної культури українського народу, залучення молоді до освоєння кращих народних традицій, історичного досвіду в різних галузях народної культури, а відтак формувати в них емпатійні почуття, етнічну свідомість, національний характер, прагнення відродження і примноження національної культури, державотворення.

Основними *завданнями* вивчення дисципліни «Народознавство: матеріальна та духовна культура українського народу» є:

1. Вивчення традицій матеріальної та духовної культури рідного народу, вивчення актуальних проблем сучасної етнографії, етнології та українознавства.

2. Формування духовного світу студентів, цілісних світоглядних уявлень, загальнолюдських ціннісних орієнтацій у зв'язку з народними традиціями й моральними основами шляхом прилучення до культурних надбань рідного народу.

3. Ознайомлення студентів з системою народних уявлень про світ і людину як основу формування національного характеру.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студенти повинні набути таких *компетентностей*:

1. Цінування різноманіття та мультикультурності.

2. Дотримання етичних норм у комунікації з колегами, учнями й вихованцями та їхніми батьками.

3. Уміння створювати рівноправний і справедливий клімат, що сприяє навчанню всіх учнів, незалежно від їх соціально- та культурно-економічного контексту.

4. Комунікація зі спільнотами – на місцевому, регіональному, національному, європейському і глобальному рівнях, – для розвитку відповідних професійних знань і вмінь, осмислення практик та контекстів.

5. Здатність до спілкування з представниками інших професійних груп різного рівня.

6. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

7. Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів).

У результаті вивчення навчальної дисципліни студенти повинні набути таких *програмних результатів навчання*:

1. Комунікації всередині колективу, з представниками різних професійних груп та в міжнародному контексті.

2. Демонструвати лідерські навички та вміння працювати у команді, взаємодіяти з людьми, впливати на їх поведінку для вирішення професійних задач.

3. Критично використовувати світоглядні теорії в розв'язанні соціальних і професійних завдань.

4. З дотриманням етичних норм формувати комунікаційну стратегію з колегами, соціальними партнерами, учнями й вихованцями та їхніми батьками.

5. Розуміти значення культури як форми людського існування, цінувати різноманіття та мультикультурність світу й керуватися у своїй діяльності сучасними принципами толерантності, діалогу й співробітництва.

БУДОВА СЛОВНИКА

Народознавчі терміни вносяться до реєстру Словника за абеткою. Стаття Словника складається з реєстрового слова, його граматичної характеристики та тлумачення заголовної лексеми. За потреби у дужках подаються синонімічні варіанти слова. Граматична характеристика, зокрема її повнота, залежить від того, чи постають при зміні форми слова які-небудь труднощі (варіантність закінчень, чергування приголосних, поява випадних голосних, зміна місця наголосу тощо). Подається форма родового відмінка лексеми. Після відмінкових закінчень обов'язково зазначається рід (*ч.* – чоловічий, *ж.* – жіночий, *с.* – середній): «**березі́ль**, *-зо́ля*, *ч.* Третій календарний місяць року». Термінологічні словосполучення подаються без граматичної характеристики: «**прийма́цтво з прі́мусу**. Один із видів приймацтва...». Зважаючи на те, що народознавчі явища тісно пов'язані між собою, з метою детального висвітлення того чи іншого питання у процесі викладу, читачі відсилаються до інших статей Словника за допомогою умовних скорочень *див. і див. ще*: «**меді́**, *-ів, мн.* – *див. Миха́йло*». У словникових статтях подаються також діалектні варіанти, похідні назви того чи іншого терміна, наприклад: «**намі́тка**, *-и, ж.* Цей старовинний вид головного убору в різних районах України мав свої назви: *плат, завивало, серпанок, рантух, перемітка, завійка, наміт, рушник, рубок*». Обсяг статей залежить від важливості матеріалу. У Словнику дати релігійних та народних свят подано переважно за новоюліанським календарем, проте подекуди їх дубльовано й за юліанським.

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

А а	Е е	Ї ї	О о	Ф ф	Ь ь
Б б	Є є	Й й	П п	Х х	Ю ю
В в	Ж ж	К к	Р р	Ц ц	Я я
Г г	З з	Л л	С с	Ч ч	
Ґ ґ	И и	М м	Т т	Ш ш	
Д д	І і	Н н	У у	Щ щ	

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

діал. – діалектне

док. – доконаний вид

ж. – жіночий рід

жарг. – жаргонізм

заст. – застаріле слово

збірн. – збірний

зневажл. – зневажливе слово

іст. – історизм

лайл. – лайливе слово

мн. – множина

невідм. – невідмінюване слово

недок. – недоконаний вид

н. юл. к. – новоюліанський календар

одн. – одна

перен. – переносне значення

розм. – розмовне слово

с. – середній рід

ч. – чоловічий рід

юл. к. – юліанський календар

А

аборигéни, *мн. -ів*. Первинні, корінні жителі країни або місцевості, які живуть у ній з давніх-давен.

авá, *-і́, ж.* Різновид подвійної рибальської сітки, у якій одна сітка має більші вічка.

автентічний, *-а, -е*. Справжній, дійсний, правильний; такий, що ґрунтується на першоджерелі.

автохтóни, *-ів, мн.* Корінні мешканці, місцеві жителі країни чи території.

агра́ф, *-а, ч.* Коштовна пряжка чи застібка верхнього плащоподібного підбитого дорогим хутром безрукавого одягу (гетьманів та магнатів).

адамáшка, *-и, ж.* 1. Гатунок шовкової тканини, а також вироби з цієї тканини. 2. Дамаська шабля.

адáт, *-у, ч.* Звичаєве право у деяких мусульманських народів.

адéпт, *-а, ч.* Прибічник, послідовник якого-небудь учення або ідеї.

áйр, **áєр**, *-у, ч.* Трав'яниста багаторічна рослина з довгими мечоподібними листками й різким запахом; татарське зілля, лепеха. Аїр здавна використовується в народній медицині (гоять рани й вереди, прикладаючи компреси, зволожені горілкою й присипані сушеним корінням аїру), а також як ритуальна зелень на купальські свята. Рослині приписується також охоронна сила від русалок, злиднів, потерчат, тому на Зелені свята її використовують як клечання і встромлюють під стріхи. Надійним оберегом від злих сил вважався хрест із цього запашного зілля, м'яти і любистку, розміщений на покуті в Зелені свята. За легендою, рослина ця прийшла в Україну з татарськими ординцями, які завжди брали це зілля із собою в походи, вважаючи, що воно очищає воду. Його коріння кидали в незнайомі водойми, щоб спокійно пити воду та напувати коней.

ака́фіст, *-а, ч.* У християнській богослужбній літературі – особливий вид молитовно-хвалебних пісень на честь Христа, Богородиці та святих.

акр, *-а, ч.* Одиниця виміру земельної площі в Англії та Північній Америці; дорівнює 4047 м².

акульти́рація, *-ї, ж.* 1. Процес, у перебігу якого контакти між різними культурними групами приводять до набуття нових зразків культури однією з них або, можливо, обома, разом із повним або частковим сприйняттям іншої культури. 2. Будь-яке передання культури від однієї групи іншій, зокрема від одного покоління іншому.

алтаба́с, *-у, ч.* Рід парчі, суцільно затканої срібними нитками.

алті́н, *-а, ч.* Старовинна російська монета, вартість якої дорівнювала трьом копійкам.

амба́р, *-у, ч.* Велике приміщення для зберігання зерна; комора.

амво́н, *-а, ч.* Підвищення в церкві перед так званими царськими воротами, з якого виголошуються проповіді. Див. **вінча́ння**.

амуле́т, *-а, ч.* Невеликий предмет (зображення звірів, птахів, мечиків, сокирок, ложок, хрестиків та ін.), що його як чаклунський засіб носять упереджені люди, вірячи, ніби він оберігає від хвороб, ран тощо; талісман.

анало́й, -я, ч. У церкві – високий, з похилим верхом столик, на який кладуть ікони, богослужбові книги тощо. Див. **вінча́ння**.

ана́фема заст. **ана́хтема**, -и, ж. Відлучення від церкви, прокляття.

анго́б, -у, ч. Тонкий шар глини, який наносять на поверхню керамічного виробу перед випалюванням, щоб закрити колір або грубу структуру матеріалу.

андара́к, -а, ч. Спідниця з вовняної або напіввовняної саморобної тканини червоного кольору із закладеними ззаду складками, які по низу прикрашалися широкою смугою тканого та вишитого орнаменту. Андарак побутував переважно на півночі Чернігівщини. Так називали і спідниці зі смугастої саморобної тканини на Поліссі.

андрі́єць, -йця, ч. Одна з народних назв грудня, яка походить від свята Андрія, що припадало на 13 грудня. У 2023 році Православна церква України (ПЦУ) та Українська греко-католицька церква (УГКЦ) перейшли на новоюліанський календар, через що дата святкування змістилася на 13 днів і тепер припадає на 30 листопада.

Андрі́й, -я, ч. Ім'я грецького походження, у перекладі – мужній, хоробрий. *Андрія* – молодіжне свято, близьке за змістом до Катерини. Відзначається 30 листопада (за н. юл. к.) або 13 грудня (за юл.) і збігається з церковним святом Андрія Первозванного. Молодіжні зібрання цього дня були наповнені веселощами й розвагами і подекуди називалися *великими вечорницями*. На Андрія вдавалися до різноманітних прийомів любовно-шлюбної магії *засівання конопель*, ворожінь із балабушками, калитою тощо. Ці ворожіння мали відповісти на такі основні питання: чого чекати в Новому році – шлюбу чи смерті, якщо шлюбу – то хто буде чоловіком, чи буде шлюб щасливим. Намагалися також дізнатися про професію, матеріальне становище майбутнього чоловіка, главенство у майбутній сім'ї. Магічні дії нерідко супроводжувались відповідними примовками: *Андрію, Андрію! Я на тебе коноплі сію; Спідницею волочу, Бо дуже заміж хочу*. Збираючись на андріївські вечорниці, молодь пекла обрядовий хліб, як правило, це великий круглий корж із отвором посередині («маламай» становить 35 см у діаметрі і 1,5 см товщини), спечений із житнього або пшеничного борошна. Вже у XX столітті молодіжні ворожіння втратили свою магічну функцію і перетворились на традиційні ігри, що супроводжувались сміхом і жартами. Для свята Андрія є характерною певна «карнавальна свобода». У цю ніч, як і в новорічну, негласно дозволялися деякі прояви антигромадської поведінки, які в інший час гостро засуджувалися і навіть підлягали покаранню за звичаєвим правом. У ролі «порушників порядку» звичайно виступали парубки та підлітки. Набір типових андріївських жартів не вирізнявся особливою вибагливістю: парубки знімали з воріт хвіртки і заносили на край села, підпирали кілком двері хати, вилазили на стріху і затикали комин, пускали в димар горобців тощо. Особливо звитяжним вважалося вміння підняти воза і поставити його на чиюсь хату. Такі ритуальні безчинства творили здебільшого на подвір'ях, де були дівчата на порі. Веселі андріївські та катерининські вечорниці припадали на період 40-денного Пилипівського посту і, отже, суперечили християнській моралі. Але спроби духовенства подолати цю традицію були безуспішними.

андрогіни, -ів, *мн.* Міфічні предки, першолюди, що поєднують у собі чоловічі й жіночі статеві ознаки.

анімізм, -у, *ч.* Віра в наявність душі чи духу в кожній речі або явищі навколишнього світу.

А́нна, -и, *ж.* Давньоєврейське ім'я, що означає «благодать», «милість». Свято Ганни (Анни) відзначають 9 грудня за новоюліанським календарем (22 грудня – за юліанським). Свято запроваджене на честь зачаття праведною Ганною Богородиці. У народному побуті день називають ще *Га́нна (А́нна) зі́мня*. На Буковині вважали, що з цього дня починається рік. У цей час, як правило, вже встановлювалась зимова дорога, тому говорили: «*На Ганьки сідай в санки*». До дня Ганни відноситься ряд спостережень, пов'язаних із бджільництвом: «Починають бджоли мед їсти», «Ходять у погріб до бджіл, щоб добре роїлись». За цим днем угадували погоду: «Яка Ганна до ніченьки, така зима до весноньки»; «Яка Ганна до полудня, така зима до грудня», «якщо на Ганну зимню великий іній на деревах – до врожаю».

Антипа́сха, -хи, *ж.* – див. **Прóводи**.

анти́пко, -а, *ч.* Чорт, якому дверима відбито п'ятки, через що він шкутильгає.

Анти́христ, *діал. анці́христ*, -а, *ч.* 1. *З великої літери.* У християнській релігії – противник Христа, який з'явиться перед кінцем світу. 2. *З малої літери.* Уживається як лайливе слово.

Анто́н-Перези́мник. Народна назва дня Преподобного Антонія Великого, який відзначають 17 січня за н. юл. (30 січня за юл.) календарем. День Антона-Перезимника називали ще день Антоніни-половини. І те й інше означало, що половина зими позаду («*Прийшла Антоніна – зими половина*»), а попереду вже світить весна. Правда, теплій погоді в цей день вірити не радили. «*Хитрий Антон з усіх боків*», – говорили з цього приводу в народі. Крім того, помічали: якщо небо затягується хмарами – до заметілі. На Антона-Перезимника слід було віднаджувати порчу. Для цього поперек стежки, що веде у двір, проводили межу гострим серпом. Вважалося, що так можна «відсікти» порчу.

Анто́нівка, -и, *ж.* 1. Зимостійкий сорт яблуні. 2. (*з малої літери*). Плід цього дерева, велике жовтувате кисло-солодке запашне яблуко, що дозріває восени.

антропоморфі́зм, -у, *ч.* Уподоблення будь-чого до людини або перенесення властивих людині фізичних і психічних ознак на тварин, явища природи, предмети, а також уособлення Бога в образі людини.

антропо́нім, -а, *ч.* Власна назва людини; назва, утворена від особистого імені чи прізвища.

апо́криф, -а, *ч.* Стародавній релігійно-легендарний твір, зміст якого не повністю відповідав офіційному віровченню і який не визнавався священним церквою.

апо́стол, -а, *ч.* 1. Згідно з євангельськими переказами – кожний із дванадцяти учнів Христа, яких він послав проповідувати своє вчення. Його учнями були: Петро, Андрій, Іван, Яків, Пилип, Варфоломій, Хома, Матфей, Яків Молодший, Тадей, Симон, Юда Іскаріотський, який зрадив Ісуса Христа. 2. *З великої літери.* Церковна книга, що містить «Діяння апостолів» та їхні «Послання». Прийнято писати: апостол Петро, 12 апостолів та ін. (у знач. «провідник»). У назві

церковно-календарного дня: Апостола Андрія Первозванного, Апостола Симона Зилота, Апостолів Петра та Павла та ін. вживають велику літеру.

ар, -а, ч. Одиниця виміру площі в метричній системі мір. Також відомий як «сотка». 1 ар дорівнює 100м², або 0.01га.

арідник, -а, ч. За давніми віруваннями гуцулів чорт, сатана, злий дух.

аркán, -а, ч. 1. Довгий мотузок із зашморгом на кінці, за допомогою якого ловлять коней та інших тварин. Свого часу аркани використовували татари під час набігів на українські села. 2. Недовга мотузка для ув'язування й перенесення сіна й соломи (фуражний аркан). 3. Гуцульський чоловічий танок. Аркан танцюють зімкнутим колом або півколом з топірцями в руках. Танець поширений в Івано-Франківській, Чернівецькій та Закарпатській областях.

артіль, -і, ж. Група людей однієї професії або ремесла, які об'єдналися для спільної праці на основі усупільнення засобів виробництва. *Артіль косарська*: товариство односельчан або земляків без виборних осіб; чоловічі косарські артілі; чоловічі артілі з виборним старостою; артілі косарів з в'язальницями та гребцями, до яких входили і жінки, а також артілі, які залежали від підрядників. *Артіль дорóжна*: об'єднання, що формувалося переважно з чоловіків, які шукали роботу чи йшли вже на домовлену роботу. *Артіль землерóбська*: об'єднання, яке створювалося для виконання якоїсь однієї або різних господарських робіт (косарів, чабанів, тютюнниць тощо).

архánгел, -а, ч. У християнській релігії – ангел вищого рангу.

архідіякон, -а, ч. Старший диякон, який служить при митрополиті.

архієпіскоп, -а, ч. Духовне звання, середнє між єпископом і митрополитом, а також – церковний служитель, який має це звання.

архієрéй, архірéй, -я, ч. Загальна назва вищих чинів духовенства (єпископа, архієпископа та ін.) у православних християн, а також – особа, яка має це звання.

архімандріт, -а, ч. Найвище духовне звання в монахів; титул ігумена монастиря, а також – особа, яка має цей титул.

арші́н, -а, ч. Давня східнослов'янська міра довжини, яка вживалася до запровадження метричної системи; дорівнювала 0,711 м = 71,1 см.

асéсор, -а, ч. Засідатель казенної палати, військового суду та ін.

асі́лка, -и, ч. (**осі́лка**). Богатир-велетень. У міфах східних слов'ян згадуються велетні, що жили в давні часи і створювали ріки, воздвигали гори. Коли вони сердилися, то виривали з корінням дерева, скидували каміння з гір, створювали бурі та шторми. Граючись, кидали в небо булаву, тим самим викликали грім. Загордившись своєю силою, велетні почали загрожувати небесним богам, розгнівали їх і були ними знищені.

асиміля́ція, -ї, ж. Поглинання, розчинення самостійного етносу чи певної його частини у середовищі іншого.

Б

ба́ба¹, -и, ж. 1. Мати батька або матері. 2. Стара віком жінка. 3. Жінка, що приймає дітей під час пологів. 4. Ворожка, шептуха. 5. З великої літери. Фантастичний образ українського фольклору. Іноді в образі Баби вбачали жіночу

іпостась домовика. На Західній Україні уявлялася жінкою з довгим волоссям, яка може вбити людину або залоскотати до смерті. Натрапити на неї можна було в лісових хащах або в полі. Існувало повір'я, що зловлена в полі Баба служитиме господареві, як вірна наймичка. Подекуди вірили, що Баба полюбляє підмінати ще нехрещених дітей на свої відміни, одмінки. Іноді у цьому образі вбачали жіночу іпостась домовика (домовинки, домані), генетично пов'язану з прадавньою богинею родючості.

ба́ба², -и, ж. Традиційні слов'янські ласощі, що готують зі здобного дріжджового тіста (іноді бісквітного) з великим вмістом яєць; як і паски, баби пекли за старих часів практично в кожному домі до Великодня та інших престольних свят.

баба́й, -я́, ч. Дух, уявна істота, згадування якої використовують батьки, щоб залякати неслухняних дітей. Бабай описується як «маленький старичок з бородою і з торбинкою або великим мішком». Іноді бабай не описується взагалі; у цьому випадку діти уявляють його самі. Зазвичай бабай використовується, щоб неслухняні діти не вставали з ліжка після того, як їх уклали спати. У цьому випадку батьки говорять, що бабай ховається під ліжком, і що він забере дитину, якщо та встане.

Ба́ба-Яга́, *Ба́би-Яги́* (казковий персонаж) і **ба́ба-яга́**, *ба́би-яги́* (загальна назва), ж. У народних казках – потворна і зла чарівниця. В українській казці вона – лиха стара баба, особливо небезпечна для дітей, котрих хоче поїдати, але ті різними способами рятуються від неї або її обдурюють. Найбільш популярний варіант – казка про Івасика (Телесика) і Бабу-Ягу. Баба-Яга літає у повітрі на мітлі чи у ступі, поїдає людей, перетворює героя на тварину, пташку чи неживий предмет, хитрощами та чарами намагається одружити своїх дочок, вступає у бій з богатирями, після чого спить довгим сном. У деяких казках вона допомагає героєві досягти мети. Етимологія імені має кілька варіантів: з кореню (лат. *angis* – гадина), старослов'янською – *ажъ*, відповідно проводять жіночу паралель до змія-самця (вужа); від імені татарського мурзи Бабай-Аги; від назви північнокавказького племені Ягів (Язів, Язигів), які в давнину були, вірогідно канібалами з сильними пережитками матріархату. Російський археолог і історик Борис Рибakov пов'язує походження її образу з сарматською та скіфською культурами і вбачає в образі Яги відображення боротьби придніпровських слов'ян, які були в ті часи союзниками скіфів, із сарматською навалою. У сарматському суспільстві (і особливо у війську) жінки відігравали значну роль. Одружені жінки мали вирішальне право голосу в державних справах, а незаміжні дівчата брали участь у битвах разом із воїнами-чоловіками (давньогрецька легенда про амазонок, яку розповів Геродот, виникла, можливо, після зустрічі північнопричорноморських грецьких колоністів з такими «дівочими» загонами сарматів). Існує припущення, що сарматська дівчина могла вийти заміж, тільки вбивши ворога в бою. Сармати, як відомо, перемогли, а у слов'янському усному фольклорі з'явився образ баби-змійки (язі). Розповсюдженням епітетом для Баби-Яги є «Яга – кістяна нога». Цей епітет походить від специфічного знаряддя праці – товкача для подрібнення зерна

в ступці, який давні слов'яни називали «Яга», і який мав кістяний наконечник для кращого виконання помолу.

бабізна, -и, ж. Майнова спадщина, що залишилася після баби (матері батька або матері); бабівщина.

бабина каша. Страва на яйцях і маслі, яку за звичаєм готувала баба-повитуха і приносила на хрестини в горщику. Всі присутні торгувалися за право розбити горщик. Найвищу ціну звичайно давав хрещений батько дитини. Йому й діставався горщик з кашею, який він, піднявши високо над столом, розбивав об ріг так, щоб черепки й каша лишилися на столі. Іноді горщик розбивали качалкою для тіста, тоді каша лягала на стіл горбочком. Зрізавши верхню засмажену шкуринку і поставивши на неї чарку горілки або варенухи, кум подавав усе це породіллі з побажанням здоров'я їй та дитині. Кожен із гостей на хрестинах брав собі грудочку каші, а молоді жінки ще й черепок. Це мало забезпечити молодому подружжю продовження роду. Роздача каші супроводжувалася приказкою: *Роди, Боже, жито-пшеницю, а в запічку – дітей копицю*. Звичай «бабина каша» побутував у північних районах України: на Поліссі, Волині, півночі Слобожанщини. У сучасній родильній обрядовості цих районів він подекуди зберігся, проте у трансформованому вигляді: готує кашу не баба, а господиня дому або старша жінка з родини; кашу купують, а не розбивають, тощо.

бабине літо (загальна назва) і **Бабине літо** (народна назва церковно-календарного свята Покрови). У народі потепління осінньої пори зветься «бабине літо». Ця назва пов'язана з життям жінок-селянок. У цей час закінчуються польові роботи, і жінка тимчасово вивільняється від важкої праці та може трохи перепочити. Явище бабиного літа відоме у багатьох країнах з помірним кліматом. У Північній Америці цей період називають «індіанським літом», «літо бабусь» – кажуть німці, «баб'є лето» – росіяни, а французи називають його «літом святого Мартиніка». Характерною ознакою бабиного літа є літаюча в повітрі павутина, що її виділяють павуки різних родин. За однією із версій, саме від літаючої павутини («лето», «літо») та міфологічної Баби походить і назва «Бабине літо». За народними прикметами це павутиння має цілющі властивості. Якщо його прикласти до рани, кровотеча зупиниться, рана швидко загоїться. Багато павутиння віщує сніжну зиму. До речі, фольклорист Яків Головацький вважає, *Бабське літо* або *Бабине* є однією з давніх українських назв місяця вересня. Назву він пов'язує з тим, що жінки полотна добілюють, дещо в городах порають тощо.

бабінець, -нця, ч. Західна частина дерев'яної церкви, розташована перед молитовним залом; спочатку виділялася для жінок (баб), звідкіля походить назва.

бабівщина, -и, ж. – див. **бабізна**.

бабка¹, -и, ж. Коваделко, на якому здебільшого клепають коси.

бабка², -и, ж. Страва з локшини, борошна, картоплі, пшона, рису, сиру з яйцями.

бабка³, -и, ж. Купка складених на полі снопів жита, льону тощо.

бабка⁴, -и, ж. Петелька, на яку застібають гаплик.

бабка⁵, -и, ж. Подорожник.

ба́бка⁶, -и, ж. Народна назва гриба підберезника.

Ба́бський Вели́кдень. – див. **Про́води.**

Ба́бські про́води. – див. **Про́води.**

бабува́ти, -у́ю, -у́єш, *недок.* Приймати дітей під час пологів.

Бага́та кутя́ – див. **Святве́чір.**

бага́т-ве́чір, -чора, ч. Вечір напередодні Різдва Христового.

багати́р, -я́, ч. Про людину з великими статками.

багатобо́жжя, -я, с. – див. **політе́їзм.**

багатопі́лля, -я, с. Система сівозміни, за якої на тій самій земельній ділянці по черзі сіють кожного року різні культури.

багатоприйма́цтво, -а, с. – див. **прийма́цтво.**

баго́р, -гра́, ч. Довга дерев'яна тичина з металевим вістрям і гаком.

багряні́ця, -і, ж. Довгий верхній одяг з дорогої тканини багряного кольору, який у старовину носили монархи.

баддя́, -і́, ж. 1. Велике цебро. 2. Посудина для витягання руди або землі з шахти; цебер.

база́р, -у, ч. Торгівля (переважно приватна) продуктами харчування або предметами широкого вжитку (часто в певні дні тижня) на площі або в спеціально збудованому приміщенні, а також місце, де відбувається така торгівля та час такої торгівлі. Базари – обов'язковий елемент містечкового життя, на відміну від ярмарків у великому місті. Проводилися переважно раз на тиждень на широкому майдані.

баї́льник, -а, ч. Знахар, цілитель, людина, яка володіє народними методами лікування, такими як замовляння, лікування травами, водою чи іншими магічними обрядами. Термін, можливо, походить від дієслова «баяти» («баїти») – говорити, розповідати, ворожити, шепотіти, нашіптувати (зокрема в лікувальних або магічних цілях).

байбара́к, -а, ч. Верхній чоловічий або жіночий сукняний одяг чи козушок, критий сукном.

байда́к, -а́, ч. Плоскодонне дерев'яне судно запорозьких козаків із заокругленою носовою частиною, шириною 3-4 м, висотою – до 5 м, вантажопідйомністю до 20 тонн.

ба́йор, -а, ч. Кольоровий (переважно чорно-червоний) пояс, сплетений із вовняних ниток. Жіночий пояс, вужчий від чоловічого, охоплював стан 3-4 рази.

байра́к, -у, ч. Ліс у яру, в долині або яр, порослий лісом, чагарником.

байстрі́ук, -а́, ч. Позашлюбний син.

бала́бушка, -и, ж. 1. Невеликі хлібинки, які випікали із залишків тіста. 2. Ритуальні хлібці, випечені дівчатами із залишків тіста, для ворожіння.

балахо́н, -а, ч. Просторий і довгий одяг, що надівається поверх усього для захисту від пилу.

балда́, -и́, ч. Молот з довгим держаком.

ба́лець, -льця, ч. 1. Різновид жіночої весільної хустки. 2. Весільний хлібець з родзинками, який молода роздає всій родині.

бали́к, -у́, ч. Просолена і пров'ялена (інколи ще й прикопчена) спинка великої червоної риби (тваринного м'яса).

ба́лія, *-ї, ж.* 1. Круглої форми металева посудина для купання; 2. Дерев'яна широка і низька посудина бондарської роботи для різних потреб: замішування тіста, прання, соління сала.

банду́ра, *-и, ж.* Український народний багатострунний щипковий музичний інструмент з декою овальної форми. Ще див. **ко́бза**.

банду́рка, *-и, ж.* (**банду́рки**, *-рок, мн.*). 1. У деяких західних і центральних областях України бандурками називають картоплю. 2. Страва з картоплі (наприклад, деруни, варена картопля).

банду́ряники, *-ів, мн.* Традиційна українська страва, яка являє собою деруни (терті картопляні млинці), смажені на сковороді, а потім запечені в печі (духовці) зі сметанно-грибним соусом і твердим сиром. У деяких регіонах України бандуряниками також називають картопляники – млинці або пиріжки з тіста на основі картоплі, часто з різними начинками (сиром, м'ясом або грибами). На Лемківщині бандуряником раніше називали також прісний хліб з домішками картоплі. Назва походить від слова «бандура», що є народною назвою для картоплі в деяких регіонах України.

ба́нтина, *-и, ж.* Поперечна балка, що скріплює крокви даху хати, сараю, клуні. 2. Полиця, на якій сплять кури.

ба́нуш, *-а, ч.* Кукурудзяний куліш на овечім салі. Кукурудзяне борошно, змішувалося зі сметаною і варилося.

ба́ня¹, *-ї, ж.* Лазня.

ба́ня², *-ї, ж.* Опуклий дах, що має форму півкулі; купол церкви, храму, собору (переважно православних та греко-католиків).

баня́к, *-а, ч.* Чавунний горщик; казан.

барабо́ля, *-ї, ж.* Картопля.

бара́к, *-а, ч.* Житлове приміщення, призначене для тимчасового користування.

барáнчик, *-а, ч.* Глиняна посудина, що має форму такої тварини, для подавання на стіл горілки, вина.

барві́нкові обря́ди. Дійство, яким розпочинали власне весілля, символізувало освячення шлюбу громадою і включало цілий ряд обрядових дій: збирання барвінку, материнське благословення на плетення вінків, їх виготовлення та одягання. У різних районах України барвінкові обряди мали свої особливості. Найбільш поширеними вони були в Карпатах та на Наддністрянщині. Там по барвінок йшли молодіжною громадою з музикою, на Бойківщині – молода з друзками та малим хлопцем, на Закарпатті – друзки молодого і молодой. На Середній Наддніпрянщині та у східних районах по барвінок йшла тільки молодь, яка виготовляла барвінковий вінок лише як прикрасу до короваю.

барві́нок, *-нку, ч.* Трав'яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами. Вважається символом вічності життя, шлюбу, пам'яті – обрядовий предмет, оспіваний у народних піснях, вшанований у віруваннях. Вінком, сплетеним із барвінку, прикрашали голову молодой на весіллі. Разом із ягодами калини, колосками жита, васильками, барвінком прикрашали весільне дерево-гільце. Безплідні жінки, щоб мати дітей, пили відвар із барвінку. Використовували барвінок і на хрестинах – «щоб дитина була здорова».

ба́рда, -и, ж. Тесак, тесло, теслярська сокира.

ба́рыло, -а, с. 1. Невелика діжка для рідини (найчастіше з дерева) з двома днищами і опуклими стінками, стягнутими обручами. 2. *розм.* Про великий живіт у людини; пузо.

ба́рыш, -у́, ч. Прибуток від торгівлі або перепродажу, а також – взагалі всяка вигода, прибуток.

ба́рка, -и, ж. Плоскодонне річкове судно без палуби для перевезення вантажу.

барка́с, -а, ч. 1. Великий багатовесловий човен. 2. Невеличке портове судно.

ба́ртка, -и, ж., *діал.* Маленька сокира. На Гуцульщині бартка була своєрідним доповненням до чоловічого костюма. Гуцули використовували бартку як зброю. На сьогодні бартка – це оберіг, декоративна прикраса, що використовується в різних обрядах (наприклад, під час коляди) і традиційних танцях (аркан). Вона є символом чоловічої гідності.

барші́вка, -и, ж. Вишитий чоловічий фетровий капелюх із прикрасами, характерний для гуцулів. Його оздоблювали кольоровими стрічками, китицями, мідними бляшками чи навіть сухозліткою (фольгою). Баршівка була не просто головним убором, а символом статусу: її носили переважно старші та заможні чоловіки як частину святкового вбрання. Вона була важливим елементом гуцульського строю і використовувалася на свята, весілля, ярмарки. У наш час баршівку здебільшого носять діти, підлітки та юнаки, тоді як серед старших чоловіків вона втратила популярність. Назва, ймовірно, походить від слова «барші» — однієї з карпатських назв країв капелюха.

басама́н, -у, ч. 1. Смуга на тілі від удару, а також – смуга на тканині тощо. 2. Декоративні стрічки з кольорового металу, якими прикрашали гуцульські капелюхи.

баса́ранки, -ів, *мн.* Додаткові відробітні дні для молотників та спольників.

басари́нка (базари́нка), -и, ж. Хабар, подарунок.

ба́ска, -и, ж. В епоху Середньовіччя, Відродження, бароко – смужка тканини, що пришивається у вигляді оборки або поперечної складки на чоловічому верхньому одязі й на жіночій сукні.

басо́ля, -і, ж. Український народний смичковий музичний інструмент, схожий на віолончель.

ба́тіг, -тога́, ч. Прикріплений до держака мотузок або ремінець, яким поганяють тварин; канчук, пуга.

ба́тіжо́к, -ка́, ч. Заплетені учетверо коси.

ба́тра́к, -а́, ч. Бідний селянин-наймит, який працював у поміщика або куркуля, оскільки не мав власної землі.

Батькі́вські дні. – див. **Ра́дуні́ця**.

ба́тько, -а, ч. Чоловік стосовно до своїх дітей.

ба́тюшка, -и, ч. Те саме, що піп. Назва пішла від релігійної ролі батька ще в дохристиянські часи як голови родини, дому.

ба́хур, -а, ч. 1. *лайл.* Розпусник; залицяльник, любовник. 2. *зневажл.* Позашлюбна дитина; байстрюк. 3. *діал.* Хлопець; дитина.

башибузук, -а, ч. 1. Солдат нерегулярних військ у Туреччині XVIII і XIX ст. 2. *перен., заст.* Розбишака, головоріз.

баштан, -а і у, ч. 1. Ділянка поля, на якій вирощують кавуни, дині тощо. 2. Рід дитячої гри, у якій діти вдають, ніби рвуть «дідові» кавуни та дині, а той їх ловить.

бгання короваю. – див. **коровай**.

бевка, -и, ж. 1. Пійло для худоби, бовтанка з борошна, розведеного у воді. 2. Рідка страва з борошна або крупів; бовтанка.

безконечник, -а, ч. Писанка, прикрашена кількома спіральними лініями, що йдуть навколо всієї писанки. Цей орнамент походить з найглибшої давнини і до останніх часів зберіг релігійно-містичне значення. Наприклад, писанки з безконечниками клали під вулики з магічною метою – «щоб бджоли безконечно роїлися».

бзмін (бзмен), -а, ч. 1. Ручна важільна або пружинна вага; кантар. 2. Старовинна російська міра ваги (маси), рівна 2,5 фунтам (близько 1 кілограма).

безприданка, -и, ж. Дівчина, яка не мала посагу.

безприданниця, -і, ж. Те саме, що безприданка.

безсмертки, -ів, *мн.* Однорічна трав'яниста рослина родини айстрових із сухими, яскраво забарвленими квіточками (тому рослину ще називають *сухоцвітом*). Символізує смерть і жалобу, тому часто бачимо їх у намогильних вінках.

безсмертник, -а, ч. Народна назва рослин із сухими квітками, переважно безсмертків і кмину. Вважається символом вічності, тому його чіпляли на Чернігівщині до весільного меча, щоб любов подружжя була вічна.

безсрібник, -а, ч. Не жадібна до грошей, некорислива людина.

безтάρка, -и, ж. Віз з високими бортами, прямокутної форми, шиті дошками борти якого звужували кузов у нижній частині і розширювали у верхній, використовувався для перевезення зерна злаків чи полови. Вантажомісткість 900 кг.

безшлюбність, -ності, ж. Відмова від шлюбу. Відповідно до норм звичаєвого права, людина вважалася повноправним членом громади лише по одруженні; неодружений чоловік, якого б віку він не був, уважався парубком; він отримував меншу частку спадщини. Практика безшлюбності не засуджувалася громадськістю у випадках, коли старший брат, що замінив померлого батька, відмовлявся від одруження в інтересах молодших братів. До безшлюбності могла вдатися дівчина на знак жалоби за померлим нареченим.

бекеша, -і, ж. Верхній чоловічий теплий зимовий одяг старовинного крою з брижами (складками) в стані.

бекмес, -у, ч. Традиційний натуральний солодкий продукт, густий сироп, який готують шляхом виварювання соку з фруктів чи ягід без додавання цукру. Найчастіше використовується в кухнях народів Кавказу, Балкан, Близького Сходу. В українській кулінарії зустрічається рідше, але відомий у деяких регіонах, зокрема в Криму й на півдні України. Для виробництва бекмесу використовують: виноград, шовковицю, інжир, фініки, яблука, груші, кавуни. Сік з плодів випарюють на повільному вогні до консистенції густого сиропу або

пасти. Бекмес використовують як натуральний замінник цукру, у випічці (до коржів, млинців, хліба), як добавку до чаю або каші, іноді – з лікувальною метою (засіб проти нежиті, захворювань нирок та хвороб горла), оскільки містить багато мінералів і вітамінів. У Туреччині та на Кавказі бекмес дуже популярний і вважається корисним для крові та імунітету, особливо взимку. Збільшення виробництва цукру та його здешевлення викликали поступове витіснення та занепад традиційного виробництва бекмесу.

бѣльбас, *-а, ч.* Вайлуватий і ледачкуватий хлопець, парубок.

бербеніця, *-і, ж.* Діжечка, барило (переважно для сиру).

бѣрда, *-и, ж.* Сторожа, дозорна височина.

бѣрдник, *-а, ч.* Майстер, який робить берда (див. **бѣрдо**).

бѣрдо, *-а, с.* Деталь ткацького верстата, що нагадує гребінь у рамці, крізь зубці якого проходять нитки основи.

Бере́гня, *-і, ж.* Жіночий персонаж східнослов'янської міфології – мати всього живого, первісне божество-захисник людини, богиня родючості, природи та добра. З часом Берегиня стала охоронницею дому, її скульптурки знаходились у хатах, зображення-амулети носили на шії. Саме слово походить від слова «берег», що в міфології означає водорозділ земного й потойбічного, підземного світу. У нижчій міфології східних слов'ян – жіночий персонаж, добрий дух. Імовірно, берегині – богині річок, водоймищ; духи, що мають відношення до води. Праслов'яни жили саме на берегах річок і озер, звідси і синонім слова *хранителька*, тобто та, що зберігає, оберігає воду. Слов'янські народи вважали, що берегинь безліч. У берегинь перетворювалися наречені, що померли до весілля. Кожного хлопця берегині вважали своїм втраченим нареченим і часто зводили їх з розуму своєю красою. Берегині вважаються добрим духом. Вони допомагають людям дістатися до берега цілими і неушкодженими, захищають їх від витівок водяника, чортів та мар. З'являються вони на Русальному тижні, сидять на березі і розчісують свої зелені коси, плетуть вінки, перекидаються в житі, влаштовують хороводи і заманюють до себе молодих хлопців. Після закінчення Русального тижня берегині залишають землю. У день Купали їм влаштовували проводи. Варто зазначити, що деякі дослідники (Ю. Буйських, О. Кісь) вважають образ Берегині «сконструйований цілком штучно», що він є витвором письменницької фантазії.

берѣза, *-и, ч. і ж.* Хлопець (або дівчина), що його (її) обирають за ватажка у спільних розвагах, на вечорницях тощо, а також – той, хто заспіває в хорі.

березі́ль, *-зо́ля, ч.* Третій календарний місяць року.

бѣрковець, *-ківця, ч.* Міра ваги, яка дорівнювала 10 пудам.

берлі́на, *-и, ж.* Велике річкове плоскодонне вантажне судно; барка.

бѣрло, *-а, с.* Палиця, оздоблена коштовним камінням і різьбою; символ, знак влади.

бѣса́ги і бѣса́ги, *-ів, мн.* Подвійна торба (через плече) господарського призначення, виготовлена з декоративних вовняних тканин; сакви.

бесі́головець, *-я, ч.* – див. **песі́головець**.

бѣскі́д, бѣскѣ́д, бѣскѣ́т, *-у, ч.* 1. Круте урвище, провалля. 2. Гора, скеля.

Бескідди, -ів, *мн.* Система хребтів у південній смузі Українських Карпат, вкритих хвойними лісами та полонинами.

Бессара́бія, -ї, *ж.* — див. **Південь України**.

бетлегём, -а, *ч.* — див. **вертёп**.

бідло, -а, *с.* 1. *збірн., розм.* Свійська рогата худоба. 2. Зневажлива назва простого народу. 3. *лайл.* Скотина, хам.

бик, -а́, *ч.* 1. Велика свійська рогата тварина; самець корови. 2. Назва робочої тварини; віл. 3. *мн.* **бикі́**, -ів. Назва підродини великих жуйних ссавців, до якої належать тур, бізон, зубр та ін. У народі виступає символом творення, отже, уособленням чоловіка, парубка; символ сили, мужності, хоробрості; виступає об'єктом традиційних порівнянь (здоровий, сильний, товстий, як бик), що засвідчують символіку сили й здоров'я; разом з тим символізує й нерозум, упертість.

билі́на, -и, *ж.* Стебло трав'янистої рослини. В українській народній символіці символ самотності, сирітства, бідності.

бі́ло, -а, *с.* Підвішена до стовпа чи дерева дошка або рейка для відбивання сигналів, годин доби. Використовувалося замість дзвона у монастирях; те саме, що клепало.

бі́нда, -и, *ж.* Яскрава стрічка, яку підв'язували до вінка; символ дівоцтва.

бинді́юги, бенді́юги, -ів, *мн.* Великий простий віз для вантажів.

бі́рка, -и, *ж.* 1. Паличка або дощечка, на якій робили насічки для лічби, підрахунків у господарстві. 2. Невеличка дощечка або металева бляшка з номером або написом, яку прив'язують до ший тваринам, а також до різних товарів, тари тощо. 3. Давня назва вівці, а також овечої шкіри.

битё́льня, -і, *ж.* Станок для первинної обробки льону, конопель.

бі́тка, -и, *ж.* 1. Сільськогосподарське знаряддя для первинної обробки льону і конопель, подібне до терниці, але з ширшою щілиною для мечика. 2. Варене яйце, яким б'ються навбитки; розбите яйце. 3. Предмет (палиця, кийок, бабка тощо), яким б'ють під час гри в бабки, лапту, городки, скраклі та ін.

биття́ ка́ші. Один з післявесільних обрядів, що символізував щасливе одруження. Гості в складчину варили пшоняну чи гречану густу кашу з маслом. Ще коли вона була в печі, куховарка «продавала» її. Як правило, кашу «викупляв» хрещений батько. Горщик обв'язували рушниками, витягали з печі й тягли по дошці аж на стіл, де його розбивали і почесний батько «продавав» усім гостям по грудочці каші. На Київщині молода набирала кашу у фартух і обсівала нею двір, город, худобу. Потім по грудочці роздавала гостям. Обряд «митвин» (у західних областях) і «биття каші» (у центральних областях) були покликані сприяти родючості всього живого, добробуту.

бідарка, -и, *ж.* Двоколісний однокінний візок на одну або дві особи.

бі́ла пі́ч. — див. **піч**.

Бі́лий ті́ждень. Останній тиждень (Страсний тиждень) Великого посту пов'язаний з багатьма обрядодіями. Починаючи з понеділка, кожен день мав своє призначення. Наприклад, у понеділок жінки білили стіни та стелю, фарбували мисник, двері й підвіконня, мили лави, столи, а по обіді йшли працювати на

грядки. Наступного дня, у вівторок, жінки золили, прали та прасували білизну. Готували до Великодня святкове вбрання. Чоловіки тим часом працювали в полі, а також заготовлювали дрова для випікання пасок. У середу прибирали хату ззовні. Увечері вчиняли тісто для пасок. Четвер вважався найважливішим днем тижня, його називали Чистим, Світлим або Великим. Див. **Чістий четвѣр**. У п'ятницю люди розмовляли між собою півголосом, намагалися не кричати, не лаятися. Увечері майже всі йшли до церкви на Плащаницю (до цього, крім дітей, ніхто не їв). У цей день не можна було прати, шити, прясти, стругати. Не можна було у цей день співати, бо будеш на Великдень плакати. У суботу потрібно було насукати свічок і зробити кошик для свяченої їжі. Жінки фарбували яйця у відварі з лушпиння цибулі, готували смачні страви.

білінгвізм, -у, ч. Двомовність. Володіння і поперемінне користування тією самою особою або колективом двома різними мовами або різними діалектами тієї самої мови.

Білобѣг, -а, ч. У давньослов'янській міфології – володар світлого (білого) світу, творець землі, бог Сонця, згодом – бог удачі, щастя, добра. Уявлявся в образі старця з довгою сивою бородою, у білому одязі та з посохом у руках. Виступав у постійній боротьбі з Чорнобогом.

біс, -а, ч. Уявна надприродна істота, що втілює зло і зазвичай зображується у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, чорт, диявол, сатана.

бісіця, -іці, ж. – див. **ма́вка**.

бія́к, -а, ч. 1. Великий молот. 2. Ударна частина ціпа, що використовувався при молотьбі.

блaвaт, -у, ч. Шовкова тканина блакитного кольору; взагалі шовк; одяг із такої тканини.

Благовѣ́сник, -а, ч. У народі архангела Гавриїла називають Благовісником. На його честь 26 березня (за н. юл. к.) або 8 квітня (за юл.) відзначають свято Собору архангела Гавриїла. Народ вірив, що архангел Гавриїл – володар блискавки, а Ілля – володар грому. За давнім повір'ям у день Благовісника грім і блискавка прокидаються від зимового сну, а тому *«після Благовісника кожен день можна сподіватися грому»*. Від Благовісника починають сіяти ранні ярові зернові – овес, ячмінь та пшеницю.

блaговѣ́ст, -у, ч. Дзвін перед початком церковної відправи, служби.

Благовѣ́щення, -я, с. Благовіщення Пресвятої Богородиці – велике дванадцять свято, третє за значенням народно-релігійне свято після Великодня і Різдва Христового. Християни східного обряду відзначають Благовіщення 25 березня (за н.юл. к.) та 7 квітня (за юл. к.), західного – 25 березня. В основі свята – повідомлення архангела Гавриїла Діві Марії «благоді вісті» (звідси і Благовіщення) про народження у неї божественного немовляти, Спасителя роду людського. В Україну свято прийшло з утвердженням християнства. У народі одержало назву «третьої зустрічі весни» (після Стрітення і Сорока Мучеників). Вважається, що весна в цей день остаточно поборолла зиму, Бог благословляє землю і відкриває її для сівби. За народними уявленнями, лише після

Благовіщення можна було розпочинати польові роботи. Раніше ж «турбувати» землю вважалося великим гріхом. До цього свята лелеки зазвичай прилітали з вирію та починали вити гнізда. Існувало повір'я, що на Благовіщення відкривалася земля і з неї виповзали змії, вужі та інші плазуни. Пасічники цього дня виставляють на двір вулики. Вважалося, що, коли на Благовіщення, йдучи по воду, дівчина знайде квітку первоцвіту, цього літа вона вийде заміж. Пролісок, що знайдуть на Благовіщення, віщує щастя. Якщо вмитися водою, в яку покладеш цей пролісок, – будеш вродливою. Український народ особливо шанує свято Благовіщення і суворо забороняє всяку працю того дня: навіть птиця на Благовіщення святкує, гнізда не робить. На Благовіщення, казали, досить тільки торкнутися якого насіння, чи зерна, щоб воно зараз же втратило свою сходову силу і ніколи не запліднилося. Не можна, казали, також підкладати того дня і яйця під курку, бо зробляться бовтунами, або вилупляться з них каліки. Крім того, для українського селянина, за народною символікою, Благовіщення віщує, і тому з ним в'яжеться багато прикмет: яка погода на Благовіщення – така й на Великдень буде. Якщо на Благовіщення дощ іде, то добре вродить жито. Якщо на Благовіщення вже сидять бузьки на яйцях – весна буде тепла.

благозічливість, *-і, ж.* Система стереотипних форм, які виражають різноманітні сторони спілкування: вітання, прощання, поздоровлення, співчуття, вибачення, подяку тощо. Благодічливість неодмінно передбачає взаємність; по суті – це загальнолюдська потреба у вдячності.

благословення, *-я, с.* – див. **заручини**.

блекотá, *-і, ж.* Отруйна бур'янова рослина, що в українській народній медицині використовується проти кашлю, кашлюку (коклюшу), нервових недуг і зубного болю. Виступає символом несамовитості: «Говорить, мов блекоти об'ївся».

близня́та, *-я́т, мн.* (рідко *одн. близня́, -я́ти, с.*). Однакові здвоєні керамічні чи дерев'яні горщики, корпуси яких з'єднані вгорі круглою ручкою.

блику́н, *-а́, ч.* (**сліпе́ць, сліпу́н, сліпуне́ць**). Примітивна лампа без скла.

Блу́д, *-у, ч.* Різновид нечистої сили, який не має виразної персоніфікації. Згідно з легендою – це скинутий з неба злий дух, що не встиг приземлитися і завис у повітрі. Відтак Блуд чіпляється до кожного, хто випадково торкнеться його. Може прибирати вигляд птаха, чоловіка, кота, собаки, світла тощо. Найчастіше він чатує на роздоріжжі. Вчепившись у людину, Блуд може змушувати її блукати до повного знесилення на одному місці або завести в болото чи іншу пастку. Серед численних захисних засобів проти Блуду бажано було знати дні своїх родин і хрестин; пригадати, на який день припадав Святий вечір і які страви тоді подавалися або хто стояв праворуч від людини, що заблудилася; перевернути на собі сорочку та ін. Розсіювався Блуд, як і інша нечиста сила, з першим криком півня.

бляха́рство, *-а, с.* Виготовлення бляшаних виробів (кухлів, кварт, горщиків, шафликів тощо), а також вкривання бляхою дахів.

бобáлькі, *-льо́к, мн.* Невеликі кульки з дріжджового тіста, які випікають у формах так, щоб вони злегка притискалися одна до одної. Традиційно готові бобальки заливають гарячим молоком і посипають меленими горіхами, маком,

сиром або іншою солодкою сумішшю. У Словаччині та місцями на Закарпатті їх готують як пісну різдвяну страву, що символізує багатство і родючість на прийдешній рік. Вважали, що наскільки смачними будуть бобальки – таким щедрим буде й рік. Існує кілька різдвяних рецептів цієї страви. Наприклад, на Виноградівщині та Ужгородщині бобальки – це солодке печиво, облите медом і пересипане маком. У деяких селах бобальками називають печені в печі пампушки, скроплені підсолодженим окропом і посипані маком чи горіхами. Іноді так ще називають галушки або картопляні кульки в соусі з білих грибів. У різних районах Закарпаття вимова слова коливається: *бобáльки* чи *бобалькі́*. Також у побуті «бóбальками» (наголос на перший склад) можуть називати все дрібне й округле – наприклад, дрібну картоплю або послід овець і кіз.

бoввáн, -а, ч. 1. У язичників – статуя, що зображає бога; ідол. 2. *лайл*. Про дурну, обмежену людину.

бoвгáр, -а, ч. Пастух корів і волів.

бóвдур, -а, ч. 1. Димар (у хаті, на хаті). 2. Стовп диму, клуб туману, хмар тощо. 3. Про грубу, нерозумну людину; дурень, недотепа, йолоп, гевал.

бoвкúн, -á, ч. 1. Віл, якого використовують у роботі без пари. 2. *зневажл*. Про відлюдькувату, мовчазну, похмуру людину.

бóвтиця, -і, ж. Металеві прикраси в косах молодої.

Бог, *рідко Біг*, **Бóга**, ч. За релігійними уявленнями – творець, що створив світ і керує ним та вчинками людей; Вищий Розум, що керує світом; всезагальний світовий першопочаток; у християнстві – триєдине божество – Бог-Отець, Бог-Син і Бог Дух Святий.

богіні, -íнь, *мн.* (*ліснійця*, -і, ж., *маму́на*, -и, ж.). Злобні до людини істоти, зовні подібні до диких баб. Наділялися здатністю перевтілюватися, прибираючи вигляд та голос певних дівчат чи молодниць, щоб заманювати чоловіків. Українці вірили, що богині бувають не лише жіночої, а й чоловічої статі. Зваблені ними люди зникають безвісти. Як і дикі баби, богині підміняли нехрещених дітей, а іноді й виступали в ролі «*пастухів від звіра*». Для захисту від них слід було мати оберіг – металевий предмет, часник чи трой-зілля.

Богома́тір, -те́рі, ж. У християнській релігії – узвичаєна назва матері Христа. *Діва Марія* (*Богоро́диця*, *Ма́рія*) посідає одне з центральних місць у культурі православної, греко-католицької та католицької церков. Вона є покровителькою бідних та знедолених. Церква втілює в Богородиці ідеал жінки, образ скорботної і ніжної матері, людської доброти і благочестя.

Богоро́диця, -і, ж. – див. **Богома́тір**.

бо́дня, -і, ж. Дерев'яна низька діжка з кришкою для зберігання продуктів харчування; на Поліссі посудина була призначена для зберігання одягу, тканин, цінних речей, грошей тощо.

бо́жа ру́чка. Народна назва астрагалу шерстисто-квіткового, який ще називають *ко́тиками*, *котя́чим горóхом*, *перелéтом*, *солóдким зіллям*. Використовується у народній медицині; зерна використовують також для приготування кави. За легендою, загублена Богородицею рукавичка перетворюється в рослину божі ручки.

Бо́жий кут. – див. **по́куття**.

божні́к, -а́, ч. Поличка на по́куті з образами. Заможні селяни на цих поличках створювали невеличкий домашній іконостас.

бо́йше, -а, с. – див. **клу́ня**.

бо́йки, -ів, *мн.* (*одн.* **бо́йко**, -а, ч.; **бойкі́ня**, -і, *жс.*). Самобутня етнографічна група українців, яка мешкає в центральній і подекуди в західній частині Українських Карпат. Це сучасні Долинський та частина Рожнятівського району Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, частина Стрийського, Дрогобицького, Самбірського та Старосамбірського районів Львівської області, а також Воловецький і частина Великобerezнянського та Міжгірського районів Закарпатської області. Проте, за даними відомого польського етнографа І.Любича-Червінського, на початку ХІХ ст. ареал розселення бойків був значно більшим. Це вже вкотре свідчить про те, що етнографічні групи – динамічні системи, які під впливом історичних та соціально-економічних умов можуть зазнавати і певних утрат. Щодо ареалу формування бойків існують два протилежних погляди. Перший вважає бойків автохтонним населенням зі специфічними мовно-діалектичними ознаками, зокрема, уживанням частки *боє* у значенні «так» (гіпотеза І.Верхратського); другий розцінює їх як прийшле населення – одне з кельтських племен, які у VI ст. розташовувалися на території сучасних Австрії, Чехії, Словаччини та південної частини Німеччини. Історичні джерела (зокрема, візантійський імператор Костянтин Порфірогенет) доводять, що у складі кельтів було і плем'я боїв, котре у I тисячолітті н. е. переселилося на Балкани і, вочевидь, у Карпати. Принаймні, такі дослідники, як І.Вагилевич, Я.Головацький, П.Шафарик, бачили витоки бойків саме у кельтських племенах. Проблеми походження бойків та етимології їхньої назви остаточно не розв'язані, є лише ряд гіпотез. Зокрема, заслуговує на увагу концепція М.Худаша, котрий виводить етнізм від антропоніма Бойко – можливого засновника роду. Підтвердженням цього можуть бути хоча б слов'янські пам'ятки Х ст., які згадують цей антропонім. Однак, про східнослов'янську основу бойків свідчать передусім їхні традиційна культура, система вірувань і повір'їв та весь уклад життя. Термін «бойки» не є самоназвою: так їх називали або інші народи, або інші етнічні групи українців – і не без впливу народовської інтелігенції.

болоня, -і, *жс.* Луг, пасовище (переважно над річкою).

бо́ндар, -я, ч. 1. Майстер, ремісник, що виробляє діжки, бодні, дерев'яні відра тощо. 2. Український народний хороводний танець.

боро́диця, -і, *жс.* Каптур, який пришивали до коміра верхнього одягу. Див. ще **ка́пту́р**.

борона́, -і́, *жс.* Сільськогосподарське знаряддя для розпушування землі.

бо́ртництво, -а, с. Лісове бджільництво, яке базується на утриманні бджіл у природних чи штучних дуплах дерев – бортях.

бо́рть, -і, *жс.* і -я, ч. Найпростіший вулик – видовбана колода, яку навішують на дерево, або дупло в дереві, де живуть бджоли.

борщ, -у́, ч. Традиційна українська національна страва, що вариться з посічених буряків (раніше переважно заквашених), капусти, а пізніше – з додаванням

картоплі та різних приправ. У святкові дні борщ варили на м'ясній юшці (свинина, птиця), а в будні – затовкували або засмажували салом із часником та цибулею. Для смаку додавали сироватку чи маслянку, а в урочисті дні забілювали сметаною. Борщ – одна з найпопулярніших страв. В Україні існувало три основні різновиди борщу: червоний, щавлевий (зелений, весняний) і пісний. Червоний борщ споживали не лише щодня, а й під час свят – на Різдво, весілля, хрестини, поминки. Наприклад, після розподілу короваю на весіллі обов'язковими були борщ та каша – обрядові страви, що символізували завершення святкування. Борщ виступає також символом достатку. В українській мові існує багато сталих зворотів, пов'язаних із цією стравою: *«Гуляй, курко, по борщу, поки другу притащу!»*, *«Борщ – всьому голова»*, *«Борщ, капуста – хата не пуста»*, *«Борщ та каша – мати наша»*, *«З ним борщу не звариш»*, *«Їж борщ з грибами, держи язик за зубами»*, *«Добрий борщик, та малий горищик»* тощо.

босорка́ня, *-і, ж.* Відьма, чаклунка.

бо́чка, *-и, ж.* 1. Велика дерев'яна або металева циліндрична посудина, переважно опукла посередині, з двома плоскими днищами. 2. Міра, що дорівнює вмісту діжки (близько 480 літрів).

боя́рин, *-а, ч.* 1. У Росії до Петра I – особа, що мала найвищий сан, звання серед службовців. У Київській Русі – великий землевласник, що належав до князівського двору і входив до складу військової дружини князя. 2. Товариш молодого (жениха), який є головним розпорядником на весіллі; шафер. Див. **весі́льні чині́**.

бра́ма, *-и, ж.* Великі в'їзні ворота.

бранзолéта, **бранзолéтка**, *-и, ж.* Браслет зі складного намиста яскравих кольорів, характерний для Буковини.

браті́на, *-и, ж.* Старовинна велика куляста посудина, у якій подавалися напої для розливання по чашам або пиття по колу.

братова́, *-ої, ж.* Дружина брата.

бра́тство, *-а, с.* Національно-релігійні громадські організації міщан та селян України кінця XVI – XVIII ст. Виникли у відповідь на посилення політики національного та релігійного утиску, яку проводила Польща та католицька церква в Україні. У 60-х роках XVI ст. широку діяльність розгорнуло Львівське братство, приблизно у 1615 р. було засноване Київське, а у 1617 р. – Луцьке братства. Міські братства були аналогічні цеховим корпораціям і мали свої статuti. У спеціальних братських домах відбувалися сходки братчиків, обговорювалися спільні справи, чинився суд, робилися внески і пожертви, влаштовувалися колективні обіди тощо. Надавали матеріальну допомогу своїм членам, організовували школи, друкарні, книгарні, бібліотеки, а найбільш заможні – шпиталі-притулки для хворих і непрацездатних. Витрати покривали власною працею, за рахунок внесків, прибутків від нерухомого майна, продажу свічок та хмільного меду. Основна мета братств – сприяння народній освіті, відновленню чистоти національної релігії, проповідування тверезого способу життя та милосердя.

бра́тчина, -и, ж. (кану́н, -у, ч., свіча́, -і, ж.). – див. **тра́пези колекти́вні** (пирува́ння).

Брацла́вщина, -и, ж. Історична область у Поділлі у XIV – XVIII ст. Займала східну частину Поділля – територію теперішньої Вінницької і частину Черкаської, Кіровоградської та Одеської областей України. Назва походить від міста Брацлав – її адміністративного центру.

брéдень, -дня, ч. Знаряддя парного лову риби, сітка довжиною 6–12 м, що складалась із сітки-мішка та двох бокових полотнищ, в'язаних із грубих міцних ниток у вигляді сітки більшої чи меншої густоти. Своїми боками полотнища були прикріплені до дрючків, нижні кінці яких іноді з'єднувалися планкою. Існували бредні й без сітки-мішка. Знаряддя застосовувалося здебільшого на неглибокій воді; бродáк, брóдниця.

бри́жі, *бри́ж* і *бри́жів*, *мн.* (одн. **бри́жа**, -і, ж.). Складки на одязі, халявах чобіт тощо; зморшки на шкірі (обличчя тощо).

бри́ль, -я, ч. Головний убір із широкими крисами. Інша назва – *солом'яник* (виготовляли із плетеної соломи). Брилі займали важливе місце серед головних уборів українських селян. Їх плели різними способами: рівною широкою стрічкою, а також у *зубчики*, *в луску*, *косичкою* тощо. Перші носили назву *простих*, а інші – *зубчастих*. Їого виплітали із соломи та рогозу.

бри́нза і **бри́ндза**, -и, ж. Сичужний розсільний сир, виготовлений з овечого молока за допомогою ферменту з натурального сичуга свійської худоби. Зазвичай білого кольору, ззовні нагадує домашній сир, має молочний солоний смак. Виготовляють у вигляді округлих головок вагою до 1 кілограма. Широко вживаний в українській кухні. Найпопулярніший сорт сиру в Карпатах. За смаковими властивостями та технологією виробництва бринзи схожим є грецький сир фета. Бринза (бриндза, бриндзя), важливий компонент української, молдавської, румунської та балканської кухонь. Вживається як складник в овочеві страви, для начинки пирогів та вареників, до м'ясних страв та супів. Використовується бринза і як закуска, причому для цього бринзу треба бланшувати або запікати у фользі в духовій шафі тонкими шарами, товщиною в 1 см. Найбільш характерний гарнір до страв, що включають бринзу, смажену цибулю, часник, баклажани, пшеничний хліб, картоплю. Найпопулярніша страва в Карпатах – мамалига, заправлена смаженою цибулею зі шкварками та тертою бринзою. Бринза часто виступає символом бідності. Щоосені в Рахові (Закарпаття) проводиться фестиваль бринзи.

бродáк, -á, ч. – див. **брéдень**.

брóдниця, -і, ж. – див. **брéдень**.

бро́слива, **брускві́на**, -и, ж. Народна назва персика.

бру́слик, -а, ч. – див. **ле́йбик**.

бруслі́на, -и, ж. 1. Переважно кущова рослина, що має промислове значення: з неї добувають гутаперчу, а з деревини роблять шевські дерев'яні цвяхи. Використовується також у народній медицині. 2. *збірн.* Ягоди цієї рослини.

брусні́ця, -і, ж. Напівкущова лісова вічнозелена рослина, а також ягоди цієї рослини. Використовується у народній медицині.

бубон, *-бна, ч.* Ударний музичний інструмент у вигляді обтягнутого шкірою обода з бубонцями або металевими пластинами по краях. Символізує чванькуватість та бідність («Дурний, як бубон»; «Голий, як бубон»); тараб́ан.

буга́й¹, *-я́, ч.* Некастрований племінний бик.

буга́й², *-я́, ч.* Нічний болотяний птах із родини чапель.

буга́й³, *-я́, ч.* Український народний музичний інструмент. Складається з дерев'яної кадки, одне денце якої зтягнуте шкіряною мембраною, а друге відкрите. У центрі мембрани закріплений пучечок кінського волосся – хвіст. Під час гри одна людина тримає кадку, інша, змочивши руки розсолем або квасом, ковзає ними по пасму волосся, викликаючи низькі звуки. Інструмент утворює звук, схожий на крик бугая, звідки й пішла його назва. У минулому бугай використовували під час колядок.

буги́ла, *рідше боги́ла, -и́, ж.* Трав'яниста рослина з родини зонтичних із солодким стеблом. Є символом занедбаності, занехаяння.

Буджа́к, *-у́, ч.* – див. **Південь України**.

будз, *-у, ч.* Свіжий овечий сир, який утворюється після додавання в молоко натурального сичуга. Відразу придатний до споживання. Для подальшого зберігання можна помістити в розсіл. Також для підсилення смаку його трохи підкопчують. Будз є важливим елементом карпатської кухні. Виготовляють його з овечого, козиного або коров'ячого молока. Він є частиною святкових страв та символізує гостинність. Будз часто вживають як окремий продукт, його нарізають на скибки та подають із хлібом. Також його використовують у приготуванні традиційних карпатських страв (банос, кулеша).

будя́к, *-а́, ч.* Колюча трав'яниста рослина-бур'ян. У християнській символіці його колючки символізують муки Христа, а також гріх, злобу, зазіхання на добродієність. Його використовували в культових обрядах як траву, здатну проганяти злих духів і взагалі зло.

бужа́ни, *-а́н, мн.* Стародавнє східнослов'янське плем'я.

буза́¹, *-и́, ж.* На Кавказі, в Криму – легкий хмільний напій із проса, гречки, ячменю, схожий на пиво.

буза́², *-и́, ж.* Бешкет, безладдя, скандал.

бузи́на, *-и́, ж.* Кущ або деревце з родини жимолостевих із чорними або червоними ягодами, а також – ягоди цієї рослини. За давнім повір'ям, на бузині повісили великомученицю Варвару, тому ця рослина нечиста, диявольське творіння, у ній сидить біс. За повір'ям, посадив її чорт і постійно сидить під нею, а тому її не годиться навіть торкатися, а тим більше викопувати – усе життя докучатимуть хвороби. На ній чорт своїх дітей колише. За іншим повір'ям, викопування її кореня викликає спазми кінцівок, а спалювання – нариви на спині. Коло бузини не можна відпочивати, не можна нічого будувати. У городі бузину можна виполоти лише сапою, змащеною свяченим салом. У багатьох народів ця рослина – символ чаклунства, магії. Гілку бузини носили у так звану Вальпургієву ніч. Нею не можна бити худобу, бо та всохне. Відомими є замовляння до бузини: «від напасті», «щоб суд не засудив», «для сміливості», «для позбавлення від усякої біди», її використовували при гаданнях.

бузо́к, -зку́, ч. Густий чагарник з великими волотями ясно-лілових, фіолетових або білих дуже запашних квітів. Білий бузок символізує скромність, молоде родинне життя. Купелі з цієї рослини вважалися дуже ефективними при радикулітах. У деяких місцевостях залиті нафтою квіти білого бузку, закривши щільно, закопували на місяць у землю. Потім цей настій у вигляді примочок застосовували при ослабленні зору.

бузько́, -а́, ч. Народна назва лелеки. У народі вважався птахом долі, вісником щастя та достатку. У будинку, над дахом якого зів'є гніздо бузько (лелека), пануватиме щастя, діти будуть рости здоровими, город і сад дадуть рясний урожай. Люди вірять, що ці птахи добре розбираються в людях: гнізда будують тільки у добрих і працьовитих. Якщо ж розорити гніздо і вбити птицю, то в будинок прийде нещастя. Існує прикмета, що за кожного вбитого лелеку доля відбере в людини одну дитину. У того ж, хто врятував лелеку, все життя буде вдалим і щасливим. Навесні бузько (лелека) повертається обов'язково до свого гнізда. Якщо лелека сам покинув гніздо на даху і переніс пташенят, бути в домі вибуху або в нього вдарить блискавка. Див. ще **лелéка**.

бук, -а, ч. 1. Листяне дерево з гладкою сірою корою і міцною деревиною. 2. Ціпок, палиця, кий. У народі виступає символом твердості та кари.

Букові́на Півні́чна. Споконвічна слов'янська земля, жителі якої з утворенням Київської Русі ввійшли до її складу, а згодом – до території Галицько-Волинського князівства. Входила до складу Молдавського князівства, пізніше – Угорщини та Румунії. Незважаючи на заселення і вплив на цей регіон зазначених держав, слов'янський субстрат тут переважав. Свою назву, яка вперше зустрічається у 1392 р., Буковина одержала від обширних букових лісів, що вкривали значну частину її території. Північна Буковина охоплює сучасну Чернівецьку область. Поділяється на три зони: гірську, передгірську і рівнинну. Південна Буковина входить нині до складу Румунії (обл. Сучава та Ботошани). Своєрідністю культури відзначається Покуття, яке охоплює рівнинну частину Івано-Франківської області між Дністром, Прутом і Карпатами (у джерелах XVII-XVIII ст. – це південно-східний «кут» Галичини). Щодо його статусу, зокрема адміністративного, то він визначався сучасниками по-різному: то як «південно-східна частина Галичини», то як «область Буковини». Причиною цього було входження в різні часи до різних держав та суміжних регіонів, складовою частиною яких Покуття час від часу було. Найпершим межі Покуття визначив Левасар де Боплан у XVII ст. На сьогодні це територія, розміщена у південно-східній частині сучасної Івано-Франківської області. Див. **Покúття**.

бу́лка, -и, ж. 1. Хліб із білого пшеничного борошна. 2. Дерев'яна куля; рід гри з такою кулею.

бу́нда, -и, ж. Безрукавний жіночий одяг – кожушок, гарно вишитий гладдю, характерний для Закарпаття.

бурде́й, бурді́й, -я, ч. 1. Житло, викопане в землі; землянка. 2. Бідняцька хата бойків і гуцул Карпат.

бурдіо́г, -а, ч. Примітивне архаїчне козацьке помешкання землянкового та напівземлянкового типу.

бурдіюк, -а́, ч. Мішок із цілої шкури тварини для зберігання або перевезення вина, води, кумису тощо.

бурка, -и, ж. Повстятий безрукавний плащ або накидка з козячої вовни (переважно на Кавказі). Див. **кир'єя**.

буркун-зілля, -я, с. Лугова і лісова трава з вузьким трійчастим листям і дрібними квітками; буркун білий. Символ вірності; має чарівну силу з'єднувати розлучене подружжя. Використовується в народній медицині. Буркуновий чай допомагає позбутися кашлю, лихоманки, безсоння.

бурла́ка, -и, ч. Людина без постійної роботи і постійного місця проживання, а також – самотній, неодружений чоловік; парубок.

бурну́с, -а, ч. Просторе жіноче пальто з широкими рукавами, а також – рід плаща або накидки на Близькому Сході. Див. **шушун**.

бурса, -и, ж. Чоловіча духовна школа у XVIII – середині XIX ст., а також – гуртожиток при такій школі.

бурт, -у, ч. 1. Велика купа (картоплі, буряків, зерна, гною тощо). 2. Невеликий горбок, насип, підвищення.

бурта, -и, ж. – див. **бурт**.

бурштін, -у́, ч. Янтар. Використовується як коштовна жіноча прикраса. Є ознакою заможності, багатства.

бу́цики, -ів, *мн.* (одн. **бу́чик**, -а, ч.). Це давня українська страва, подібна до галушок або вареників без начинки. Їх готують із тіста, розкачаного як для вареників, яке нарізають на шматочки та формують у вигляді вареників чи вушок. Потім ці тістіяні вироби відварюють, а далі за бажанням обсмажують у вершковому маслі. Готові буцики подають із смаженими шкварками, тертим сиром, часником, хроном, смаженою цибулею, або ж у солодкому варіанті – з медом і сметаною. Якщо після варіння тісто не обсмажують, такі вироби називають галушками або вареницями. Буцики можуть бути як основною стравою, так і додатком до супів.

бязь, -і, ж. Густа бавовняна тканина.

В

ва́лка, -и, ж. 1. Окрема група підвід з вантажем, що перевозиться кудись. 2. Група людей, підвід, машин тощо, які рухаються одне за одним або стоять в одному ряду, а також – група людей, які разом ідуть кудись.

валові́на, -и, ж. Тканина з валу (товстих ниток з клоччя).

валькува́ти (-у́ю, -у́єш) **ха́ту**. 1. Одна із форм толоки, коли робили стіни будівель із вальків глини. 2. Обмазуючи, накладати на стіни товстий шар глини.

ва́льник, -а, ч. Водяний млин в Україні, що, на відміну від веснянка, працював цілорічно; перші водяні млини з'явилися в Україні в XV ст.

вальбо́к, -а́, ч. Грудка мокрої глини для обмазування стін або змішаної з соломомою для споруджування глиняних будівель.

ванькі́р, валькі́р, -а, ч. Бічна маленька кімнатка, відокремлена від великої (світлиці) стіною.

вар, -у, ч. Відварені у воді сушені фрукти, які у складі Божої їжі (колива) були обов'язковим елементом поминальної страви; подвійний вар – пиво.

варга́н, -а, ч. Те саме, що **дрімба**.

Варва́ра, -и, ж. Великомучениця Варвара постраждала за віру в м. Іліополі (Фінікія) 4 (за н. юл. к.) чи 17 (за юл. к.) грудня 306 року. З XII ст. мощі святої перебувають у Києві (в соборі Святого Володимира). У багатьох регіонах України на свято Варвари працювали як у будні дні, лише подекуди заборонялося виконувати такі жіночі роботи, як прядіння. На Поділлі, зокрема, цей день не можна було прати, білити і глину місити, прясти кужіль. Оскільки Варвара любила вишивання, то можна було вишивати та сукати нитки.

варе́ник, -а, ч. Невеликий варений виріб, зліплений з прісного тіста і начинений сиром (особливо взимку на сиропусний тиждень перед постом на Масницю), ягодами (влітку), капустою тощо. Їх обов'язково готували на Різдво, храмове свято, весілля, хрестини, поминки.

варе́ники ліні́ві. – див. **палюшкі**.

варе́ниці, -іць, *мн.* (*одн.* **варе́ниця**, -і, *ж.*). Шматочки тіста, розкачаного для вареників, які варять або запікають без начинки.

варе́нұха, -и, *ж.* Горілка, зварена з медом і сухими фруктами, ягодами та корінням (корицею, імбиром тощо).

варе́ха, -и, *ж.* Ополоник.

варі́ста піч. – див. **піч**.

варі́йник, **варі́нник**, -а, ч. Глиняний горщик, місткістю більше трьох літрів, у якому варили борщ.

ва́ря, -і, *ж.* (**ва́ря гуцу́льська**). Гуцульська страва, що дещо нагадує вінегрет, хоча й має власну, відмінну рецептуру. Попри спільні інгредієнти – буряк, капусту, квасоллю – ці салати різняться за способом приготування та смаковими акцентами. Цю страву традиційно готують у піст (Різдвяний, Великодній тощо), адже вона не містить м'яса та інших продуктів тваринного походження. Водночас салат виходить дуже ситним і смачним. До його складу входять свіжі (варені чи печені) або квашені буряки, квашена капуста, квасоля, чорнослив, ріпчаста цибуля, волоські горіхи. Заправляють страву олією з додаванням лимонного соку або оцту. Залежно від регіону, склад інгредієнтів салату може варіюватися.

Васі́ль, -я, ч. – див. **Старій Новій рік**.

Вве́дення і Уве́дення, -я, с. Народна назва церковно-календарного свята Введення в храм Пресвятої Богородиці і Пріснодіви Марії, що припадає на 21 листопада за н. юл. (4 грудня за юл.) календарем. У народі свято звуть ще Третьою Пречистою. Знаменує початок зимового циклу обрядовості. «Введення прийде – свят наведе», – казали в народі.

вво́дини і уво́дини, -ин, *мн.* Старовинний обряд духовного очищення породіллі на 40-й день по пологах, що супроводжується уведенням матері й дитини до храму. До цього часу мати до церкви не може ходити, бо вважається «нечистою». Див. ще **злі́вки**.

вдова́, -и́, ж. Жінка, яка після смерті чоловіка не вийшла заміж вдруге. Символ жіночої самотності, нещасливої долі. У народі завжди була поважана і підтримувана. Вдова користувалася правом голосу на зборах громади. Вважалося найбільшим гріхом скривдити вдову. Вдова не мала права вінчатися вдруге: законодавство та моральні традиції села не дозволяли цього робити. Самітна жінка у темному (найчастіше – у чорному вбранні) викликала потаємний страх у молодих дівчат та їх матерів. Вдову не кликали пекти весільний коровай, молоді на весіллі вважали недоброю прикметою зустріч із вдовою по дорозі до церкви. Разом з тим, жінка-вдова найчастіше була господинею хати, до якої дівчата та хлопці сходилися на вечорниці. Молодь поважала й допомагала їй; іноді відзначалися спеціальні вдовині свята (наприклад, на Симона Зилота).

Велес, -а, ч. (Вóлос, -а, ч.). Один з найстаріших язичницьких богів, що вважався богом достатку. Інша його назва – «скотій бог», що стає зрозуміло, якщо врахувати, що худоба у давнину вважалася символом багатства взагалі. Крім того, Велес, як і римський Меркурій, був опікуном торгівлі. Велес був ще богом поезії та музики, тобто покровителем мистецтва. Назва «Велес» походить від «волох» – волохатий. Іноді родовід Волоха виводять від волохатого ведмеда, згодом цей бог набув людської подоби.

Велі́ка (Стра́сна) п'я́тниця. У п'ятницю напередодні свята Пасхи розіп'яли Ісуса Христа. Віруючі люди в цей день нічого не їдять до виносу плащаниці з вівтаря на середину церкви. Існував звичай у Страсну п'ятницю обносити плащаницю тричі навколо церкви. На Галичині в Страсну п'ятницю дзвони замовкають. У дзвіниці до бантини чіпляють грубу дерев'яну дошку (*бі́ло*), і замість дзвонів дзвонар двома дерев'яними молотками «виклепує» по цій дошці, сповіщаючи людей про службу Богу. У момент виносу плащаниці діти також вистукують спеціальними ручними калатальцями. Повернувшись із церкви, родина зазвичай сідає за стіл обідати. Обід у Страсну п'ятницю – пісний, навіть риби їсти в цей день не можна. Здебільшого обходяться городиною: капустою, картоплею, огірками. Ні шити, ні прясти в Страсну п'ятницю не можна. Великий гріх рубати дрова або що-небудь тесати сокирою. Колись наші господині в селах робили в цей день дві роботи: пекли паски (зазвичай це і робили саме у Страсну п'ятницю) та садили капусту – вважалося, що це робити можна, не гріх. За народним віруванням, у Страсну п'ятницю не можна співати – гріх. На Херсонщині кажуть, що хто співає в Страсну п'ятницю, той на Великдень буде плакати.

велі́ка копа́. – див. **ко́пний суд.**

Велі́ка се́дмиця, Стра́сний ти́ждень. Стра́сний ти́ждень (Се́дмиця) – останній ти́ждень Великого посту, що наступає за Вербним ти́жнем і передує Пасці. Усі дні Стра́сного ти́жня звуться «Великими» – Великий понеділок, Великий вівторок тощо і присвячені спогадам про останні дні життя Ісуса Христа. Ще див.

Бі́лий ти́ждень.

Велі́кдень, -ко́дня, ч. День, у який християни святкують Воскресіння Ісуса Христа, що сталося на третій день після його смерті. Свято називають також **Па́сха** або **Па́ска**. Вважається найважливішим християнським святом, котре

виказує радість з приводу перемоги Божого Сина над Смертю та вічним Забуттям. У Воскресінні бачать підтвердження життя після смерті, що і є головним змістом святкування. В Україні святкувати Пасху почали наприкінці першого тисячоліття, з приходом християнства. Легенда говорить, що *«Великдень називається так тому, що в той час, коли Христос народився, сильно світило сонце і стояли такі довгі дні, що теперішніх треба сім зложити, щоб був один тодішній. Тоді, було як зійде сонце в неділю вранці, то зайде аж у суботу ввечері. А як розп'яли Христа – дні поменшали. Тепер тільки царські ворота в церкві стоять навстіж сім днів...»*. Згідно з іншою легендою, свято Великодня народилося сім тисяч років тому, ще за часів до християнства і було пов'язане з язичницькими культами пробудження природи. Згідно з давніми повір'ями, злі духи, як мешканці підземного царства, живуть в могильній тиші й дуже бояться крику, шуму, стрільби, брязкоту, дзвону. І коли на Великдень лунали постріли із рушниць, «гармат», брязкотіли всілякі тріскачки, калатала, дзвонили в церковні дзвони, то люди вірили, що все це відганяє злих духів і нечисту силу. На Лівобережжі вірять, що, коли піти на кладовище й похристосуватися з покійними батьками саме в той час, як у храмі вперше проспівують *«Христос воскрес!»*, то з могил можна почути відповідь: *«Воістину воскрес!»*. До Великодня віруючі готуються протягом семи тижнів Великого Посту – одного з найсуворіших постів – саме стільки часу провів Ісус Христос у пустелі. Вважається, що у ці дні душа віруючого повинна прислуховуватися до страждань Господа, котрі пережив Ісус Христос у людській подобі в останні дні. Ці сім тижнів називаються седмицями. Останній тиждень перед Пасхою називається Страсна Седмиця. Особливе значення має *Страсний четвер* – день, коли Ісус разом зі своїми учнями під час Таємної Вечері розділив останню трапезу. Цей день ще називають Чистий четвер, і всі православні, по можливості, намагаються причаститися. Увечері в церкві читають 12 Євангелій, де розповідається історія Христових Страждань. У Страсну П'ятницю з церкви виносять плащаницю – шматок тканини, у яку було загорнуто тіло Христа після зняття з хреста, та на котрій зображено його в гробу. У цей скорботний день приписується нічого не їсти. У давніші часи християни після суботньої літургії не йшли з церкви, а залишались там до ночі, харчуючись хлібом і вином. Під час служби священники міняють буденний одяг на святковий. У ніч Воскресіння Христа проводиться святкове богослужіння (Великодня Служба Божа), святяться паски, яйця та інші страви. Так церква благословляє віруючих після тривалого посту знову вживати «скоромне», тобто їсти непісні страви. Багатий великодній стіл є символом небесної радості і символом вечері Господньої. Обряд розговіння в різних регіонах України відбувається неоднаково. Типовою формою цього обряду є те, що господар тричі обходить навколо столу, з мискою, наповненою свяченим. Після цього, ставши обличчям до ікон, розрізує на тарілці декілька свячених яєць і підносить частину яйця до рота (ніби причащає) кожному члену родини, примовляючи: *«Дай, Боже, ще й на той рік дочекатися святого празника Воскресіння Христового в щасті і здоров'ї!»*. Такий обряд побутує на Поділлі, Волині та в західній Галичині. У Центральній та Східній

Україні розговляються без спеціального ритуалу. Розговляючись, намагаються, щоб жодна крихта свяченого не впала додолу. Їх потім кидають у вогонь, «*щоб миші не поїли*». Згідно з повір'ям, миша, яка з'їсть свяченого, перетворюється враз на кажана й буде літати над головою того, хто впустив додолу свячене. Упиватися ж під час розговин не можна, бо «*як уп'єшся на розговинах, то цілий рік будеш ходити немов у півсні, так тебе Бог покарає*». На Херсонщині для тих, хто знаходився у дорозі й не сидів за великоднім столом разом із родиною, господиня відрізала шматок паски і, загорнувши його в рушник разом із трьома крашанками, клала на покуті. На Вознесіння, як подорожні ще не вернулися, гостинець оддавала жебракам. На Київщині після розговіння умиваються, кладучи в миску дві крашанки й мідну монету, а потім воду виливають на вогонь або в озеро. Згідно з прикметами і повір'ями, які побутують на Київщині, коли на Великдень розговієшся й вийдеш із хати на вулицю, то, що перше побачиш, тим і промишляй – буде удача. Якщо в цей день небо захмарене або йде дощ – буде врожай. У день свята Воскресіння Господнього ворота в царство небесне відкриті, а той, хто в цей день помре, потрапить зразу ж у рай. Дитина, яка народилася в цей день, буде нещаслива. Вважається великим гріхом не вітатися в цей день навіть із ворогом. На Слобожанщині після обіду йдуть на кладовище христосуватися із покійними й кладуть на могили крашанки. На Великдень кожен селянин намагався бодай кілька разів смикнути за мотузок і вдарити у дзвін, бо, згідно з народними віруваннями, це приносило щастя й родила гречка. Відомий великодній звичай катання яєць був пов'язаний з вірою стародавніх слов'ян у демонів. Люди вірили, що, катаючи яйця, можна змусити злих духів танцювати, падати, перекидатися, що спричиняло їм жахливі страждання. Якщо ж яйця вдаряти одне об одне, то можна змусити духів битися лобами. У давнину люди вірили, що так можна вести боротьбу зі злими духами, дошкуляти їм.

Велікий Віз, Небесний Віз. Народні назви сузір'я Великої Ведмедиці.

Велікий піст, Чотиридесятниця. Піст, що триває 7 тижнів перед Велікоднем. **велікі пироги́.** Один з післявесільних обрядів, що проводився у першу після весілля неділю; молода сама пекла пироги і разом з чоловіком везла до своїх батьків. На Поділлі такі відвідини називалися *розхідним борщем*, а в гуцулів – *мінами*.

Велико́дній понеділок. Серед великодніх свят чи не найцікавіше відзначали другий день. Він мав різні назви: *Волочі́льний, Обливальний, Полі́вальний понеділок*. У понеділок ходять один до одного в гості, христосаються та обмінюються писанками. Найчастіше це робили хлопчики 8-12 років. Невеликими гуртами вони вранці обходили дідусів та бабусь, хрещених, бабусь-повитух тощо. Матері клали в миску чи хустину три великі калачі, писанки, кільце ковбаси (для близьких родичів). Такі відвідини називалися «нести калача», або «волочене»). Тому цей день ще називається *Волочі́льним (Волоче́бним, Волочі́нням, Волочі́нником)*. За це малеча отримувала гроші, солодоші, писанки. Ще однією забавою цього дня було обливання водою. Вважалося, що це очищує.

Велико́дній ти́ждень. Тиждень, що триває після Великодня (Пасхальний тиждень; Світлий тиждень).

ве́но, -а, с. (ві́но, -а, с., ві́но, -а, с.). 1. Плата за наречену в деяких давньоруських племенах. 2. Посаг.

Ве́рбна неді́ля (Кві́тна неді́ля, Шутко́ва неді́ля). За шість днів до Великодня, за християнським ученням, Ісус Христос з учнями йшов до Єрусалима, його гучно вітали і кидали до ніг пальмове гілля. На Русі відзначається з X століття. Наші пращури ламали вербу, вважаючи, що лоза має магічну силу відганяти всяку нечисть, оздоровлювати тварин. Освячені гілки розвішували в хаті, у хліві.

Ве́рбний ти́ждень. Тиждень перед Великоднем. Під час богослужіння освячується вербова лоза. Принісши її додому, люди злегка б'ють одне одного, приказуючи: *«Верба б'є, не я б'ю, через тиждень – Великдень, недалеко – червоне яєчко»*. У Вербний тиждень, за народним віруванням, не можна сіяти конопель і городини, бо *«буде ликовате, як верба»*. Не сіяли колись і буряків, бо *«будуть гіркі»*. Посвяченій вербі приписується магічна сила. Як уперше весною виганяють худобу на пасовище, то конче посвяченою лозиною верби – *«щоб нечисть не чіплялася до тварин»*. Більше того, викидають гілля посвяченої верби на двір під час граду – *«щоб град зупинився»*. Верба має велике значення в народній медицині. Відваром посвяченої верби намочують голову при головних болях. Таким же відваром лікуються й від пропасниці та ревматизму, збивають нею гарячку. Товчене листя з верби кладуть на рани, а горілку, настояну на її листі, п'ють при шлункових захворюваннях.

вербо́ва до́щечка. Давня весняна гра, яку ще називають жук (жучок, жученко). В її основі лежить символіка кладки чи моста, якими дівчина переходить від підліткового і дівочого до заміжнього (родинного) життя. Дівчата стають у два рядки, лицем одна до одної, беруться попарно за руки і «творять» тим самим «дощечку», по якій пускають дівчину-підлітка. При цьому співають: *«Вербова дощечка, вербова дощечка, Ходить по ній Настечка, На всі боки леліє, Звідки милий над'їде»*.

ве́рв, -і, ж. Давньоруська сільська поземельна громада, члени якої були зв'язані круговою порукою.

верве́чка, -и, ж. Один із чотирьох мотузочків, на яких здавна підвішують колиску.

вергу́ні, -ів, мн. (одн. вергу́н, -а, ч.). Печиво з прісного тіста, яке смажили на смальці або у киплячій олії до золотавого кольору. Вергуни готували дівчата на вечорниці, баба повитуха – для дітей, а також на свята, що випадали на піст, але тісто тоді робили без яєць.

вередá, -ій, ч. і ж. Вередлива людина; той, хто вередує.

вере́та, -и, ж. 1. Вид простирадла або покривала з ряднини, а також різнокольоровий килим або ковдра з грубої вовни. 2. Одяг з грубої тканини, з ряднини.

Верете́ниця, -і, ж. Міфічний персонаж – поєднання змія з веретеном, створіння, за допомогою якого «прядеться» нитка людського життя.

веретéно, -а, с. 1. Ручне знаряддя для прядіння у вигляді тонкої палички з видовженими загостреними кінцями і потовщенням посередині. 2. Основна частина прядильних машин, за допомогою якої закручуються і намотуються нитки. 3. Стрижень, що є віссю обертання частин різних механізмів.

верещáка, -и, ж. Поживна та вишукана страва української національної кухні. За однією із версій, назва походить від того, що м'ясо під час приготування видає характерні звуки – «верещить» на сковорідці. Деякі дослідники припускають, що ця страва з'явилася ще за часів Великого Князівства Литовського і спочатку готувалася виключно з ковбаси. Сьогодні ж для приготування верещаци використовують свинячу грудинку, реберця або свіжі ковбаски, тушкуючи їх у буряковому (іноді житньому) квасі чи настої з буряка. Спочатку м'ясо нарізають великими шматками та обсмажують на смальці, після чого перекладають у глиняний горщик. Потім усе заливають буряковим квасом, додають спеції – чорний перець і цибулю – та відправляють у піч. На завершальному етапі до страви можна додати тертий черствий хліб або борошно (для загущення) і довести її до готовності. Перед подачею страву традиційно посипають дрібно січеною зеленню (петрушкою, кропом тощо). Верещачу споживають як самостійну страву, так і з вареною або печеною картоплею, кашею (пшоняною, гречаною) тощо. Популярною є ця страва і в білоруській кухні.

верзуні́, -ів, мн. (одн. **верзун**, -а, ч.). Постоли.

верста́, -и́, ж. (**верства**, -и́, ж.). Давня назва східнослов'янської міри великих віддалей, що становила 1,06 км (500 сажнів) і вживалася до запровадження метричної системи.

верства́, -и́, ж. – див. **верста́**.

верта́тися, -а́юся, -а́єшся, недок., **верну́тися**, **верну́ся**, **ве́рнешся**, док. Здавна поширене вірування на основі народного досвіду, що, коли людина вирушає в подорож, але щось забуває і хоче повернутися, то в дорозі їй обов'язково не пощастить; щоб цього не сталося, за повір'ям, треба після повернення глянути на себе в дзеркало.

верте́п, -у, ч. (**шóпка**, **бетлегéм**, **ста́єнка**, **каплі́ця**). Народний театр маріонеток, поширений в Україні, в барокову добу (XVII–XVIII ст.). Він у своєму походженні має безперечний зв'язок із старовинною західноєвропейською містерією. Вертеп складається з різдвяної драми та механічно прив'язаної до неї сатирично-побутової інтермедії. Перша частина вертепу, т. зв. «свята», більш-менш стійка у своїй композиції, друга ж частина змінюється залежно від місцевих умов та, найголовніше, від здібності та дотепності вертепника. Число дійових ляльок доходило іноді до сорока. Дивлячись на вертеп, глядачі спочатку пригадували собі погоню Ірода за Христом, а потім від душі сміялися з Цигана, Ляха, Москаля, Жида, Селянина, Діда, Баби, Панотця, а найбільше зі свого улюбленого Запорожця з його «жартами». Найбільш поширилися вертепні вистави в другій половині XVIII ст. Особливо в добу занепаду Києво-Могилянської академії, коли число вертепників поповнювалося вихованцями академії, що йшли в народ популяризувати українські вистави у формі лялькового театру. Така форма була найзручніша, з огляду на переслідування з боку московського уряду, щоб

підтримувати в народі любов і плекання своїх колядок та поширювати правду про такі, наприклад, історичні події, як руйнування Запорозької Січі, про що йдеться у вертепі. Нині вертеп зберігся на свято Різдва, переважно в західних землях України.

верту́та, -и, ж. Традиційний кулінарний виріб – печиво з коржа, змащеного начинкою і скрученого трубочкою.

верхові́нці, -ів, мн. (одн. **верхові́нець**, -нця, ч.; **верхові́нка**, -и, ж.). Назва етнічної групи українців, жителів високогірної зони Карпат. Див. **гуцу́ли**.

ве́рч, -а, ч. 1. Весільний обрядовий хліб, різновид калача, лежня. Готували його на Поліссі. Слугував здебільшого для обміну між весільними родинами: молодий привозив верч для тещі, а молода – для свекрухи. Форма його була овальною, як і в лежня, однак прикрасами зверху він оздоблювався рідко. 2. Згорток, жмуток.

ве́рша, -і, ж. Сплетена з лози риболовна снасть, що має форму лійкоподібного кошика. Складалася з двох чи більше поперечних обручів, повздожніх лозин та вузької горловини. Встановлювалася на ніч у ставку, озері чи болоті. В українській народній символіці є символом зарозумілості: *Сміялася верша з сака, оглянулася – сама така*.

вершо́к, -шка́, ч. Міра довжини, що дорівнює 4,4 см і застосовувалася в Україні та Росії до запровадження метричної системи мір.

весéлик, -а, ч. Назва журавля весною, коли цей птах прилітає з вирію (за народним повір'ям, той, хто скаже «журавель», буде журитися увесь рік).

весéлики, -ів, мн. – див. **весі́льні чині́**.

весі́лля, -я, с. Обряд одруження, а також святкування з цієї нагоди за звичаєм. Українська весільна обрядовість поділяється на три взаємопов'язані цикли: передвесільний, власне весілля і післявесільний. У свою чергу кожен із циклів включає ряд обрядів: *передвесільний* – сватання, умовини, оглядини, заручини, бгання короваю і дівич-вечір; *власне весілля* – запросини, обдарування, посад молодих, розплітання коси, розподіл короваю, перевезення посагу, перезву, рядження; *післявесільний* – хлібини, свашини та гостини.

весі́льне переджні́в'я. Період від Семена до Покрови, коли засиляли сватів і готувалися до весілля.

весі́льне пéчиво. Один з весільних обрядів, що полягав у виготовленні ритуального хліба. Поки молодий та молода збирали свої дружини, коровайниці – заміжні й добропорядні жінки – готували *коровай* та весільне печиво (*дивень*, *лежень*, *теремок*, *гільце*, *шишки*, *гуски*, *калач* (*калачики*), *полюбовники*, *гребені*, *праники*, *чоботи*, *борони*, *верч*). Головним весільним хлібом в українському весіллі був *коровай*. Поширеним було випікання *двійняток* – печива, що символізувало подружню єдність, а також спільність дій коровайниць: останніх, за звичаєм, зв'язували рушником, і так вони мусили, місити тісто, виліплювати оздобу, обмивати руки тощо. Для матері молодої пекли «гребені», «праники», «чоботи». Для батька зять заготовляв зроблену з тіста «борону». Були такі майстрині, які «борону» випікали разом з волами і навіть погоничем (див. *коровáй*, *шішки*, *дівень*, *лэжень*, *ве́рч*).

весільний поїзд. Учасники весілля. Весільний поїзд в українців, як правило, був великим, підкреслюючи тим самим урочистість події. Дружину нареченого складали *староста* і *підстароста*, *дружко* (у Галичині та на Волині він називався *маршалком*) – розпорядник весілля та його помічник – *піддружний*, а також ціла група нежонатих хлопців – *бояр*, *дружбів*, котрих очолював *старший боярин*. Дружину нареченої представляли *старший дружко* (*боярин*), *дружки*, *дружби*, *свахи* та *старости*. При формуванні весільного поїзда обов'язково дотримувалися традиційного правила – обирати непарну кількість дружинників, аби парою стали наречені.

весільний пропій, *-пою, ч.* – див. **перейми**.

весільні чини. Учасники весілля, які були наділені певними обрядовими ролями. Розпоряджався весільним дійством *дружко* або *староста* (*сват*), йому допомагала *старостина* (*сваха, свашка*), що розпоряджалася подарунками, краєнням хліба, покриванням молодої. До почту молодих входили й особи, які виконували якісь одномоментні функції: *світилка*, що стежила, аби не згасли свічки при виконанні обряду посаду; *хорунжий*, що ходив із весільною короговою; *солов'ї*, котрі «продавали» придане нареченої; *гудак* (*веселик, музики*), які забезпечували музичне супроводження весілля; *кошельник* – розпорядник обряду обдарування; обряд пов'язування намітки виконували *приданки, закосяни, свашки*, випікання короваю – *коровайниці*, виготовлення вінків – *вінкоплетниці*, перевезення приданого – *візники* (*возниці, кодаші*). Усі ж учасники весілля мали спільну назву *весільних гостей* (*сватів, сватьбових*). В окремих регіонах України збереглися своєрідні назви весільних чинів, що везли молодих. На Волині це *візник*, на Київщині – *возниця*, на Івано-Франківщині – *кодаш*. Чоловіка, який тримав весільний знак – прапор, – звали *стрітник*, а того, хто носив весільну корогу (також символ весілля), подекуди звали *хорунжий*.

весільні ювілеї. Відзначення круглих дат створення сім'ї. Традиція святкування весільних ювілеїв нетривала, вона почала складатися у 60-ті роки ХХ ст. у зв'язку з підвищенням загального інтересу до шлюбу, сім'ї та побутових проблем. Спочатку проведення весільних ювілеїв мало суто громадський характер; вони, як правило, проводилися в палацах культури за присутності представників громадських організацій та трудових колективів. Останнім часом ювілеї набувають більш інтимного забарвлення і найчастіше проводяться вдома, у колі найближчих родичів та сусідів, або в ресторані. У домашніх умовах весільні ювілеї відзначаються, як правило, у формі гостин з поздоровленнями, одарюванням, частуванням. Традиційно справляють 25-річні (срібне весілля) та 50-річні (золоте весілля) ювілеї. У менш урочистій обстановці відзначаються 20-річні (платинові) та 10-річні (порцелянові) ювілеї спільного подружнього життя.

веснянки, *-нок, мн.* (**гаївки, гагілки, ягілки, риндзівки**). Назва старовинних слов'янських обрядових пісень, пов'язаних з початком весни і наближенням весняних польових робіт. Веснянки співаються майже завжди одночасно з танцями та іграми, які мають «закликати» весну та добрий урожай. У західних регіонах України веснянки називають гагілками, гаївками, а на Яворівщині – риндзівками. Мелодії веснянок побудовані на багаторазовому повторенні однієї-

двох поспівок у межах невеликого діапазону. У давніх слов'ян був звичай, зустрічаючи весну, виганяти, ховати або топити зиму. Для цього робили з соломи опудало, одягали його в людську одягу, співали над ним пісні, а потім роздягали, топили, палили або рубали. Після спалення попіл кидали у воду.

вечорінки, -ок, *мн.* — див. **дівич-вечір**.

вечорніці, -іць, *мн.* В українському селі восени та взимку — вечірні зібрання молоді, на яких у будні дні поряд із розвагами виконувалась і певна робота, а в святкові дні — влаштовувалися гуляння. Форми вечорниць: *досвітки, посиденьки, вулиці, музики, ігрища, оденьки, вечірки, кутки, колодки, забави, село, вигін, стависько, поляна, прадьонки* тощо. Ці локальні назви походили здебільшого від місця (вигін, стависько, вулиця, поляна) та часу проведення розваг (досвітки, вечірки, вечорниці). У регіонах із традиційно незалежними формами землеволодіння переважали вечорниці розважально-ігрового характеру, а там, де сильними залишалися кріпосницькі традиції, до того ж із відчутним впливом церкви, молодіжні гуртки тяжіли до трудової співпраці. Наприклад, на Західному Поділлі, крім вечорниць та музик, широко побутували різного роду молодіжні толоки: осінні — для лушення кукурудзи, зимові — для скубання пір'я, весняні — для виготовлення полотна, літні — для колективного виконання сільськогосподарських робіт; у Північній Буковині вечорниці взагалі ототожнювалися з толокою, хоч вони майже завжди закінчувалися «танцями», піснями, а іноді й застіллям. На Харківщині, Полтавщині на вечорницях молодь залишалася ночувати; цей звичай мав назву «женихання». На Правобережній Україні такі відкриті форми зближення молоді, як спільна ночівля хлопців і дівчат на вечорницях, не зафіксовані. Тут більше були поширені денні святкові гуляння — «музики». У районі Карпат вечорниці проходили за участю молоді й старшого покоління у формі своєрідних мистецьких вечорів оповідачів, казкарів, співаків. Відповідно до функціональної спрямованості вечорниць визначався і час їх проведення. На Наддніпрянщині, наприклад, вечорниці проводилися переважно взимку (влітку ж — вулиці й забави), у літню пору — лише на свята та в окремі недільні дні. На Правобережжі, крім зимових, існували осінні й навіть літні вечорниці, які в основному орієнтувалися на трудові заняття. В інших регіонах вечорниці переважно присвячувалися розвагам. Звідси й різниця у днях проведення вечорниць: якщо на Поділлі вони в основному відбувалися в неділю та на свята, то, приміром, у Карпатах — переважно в будні, оскільки в неділю молодь йшла до церкви.

вібійка, -и, *ж.* Тканина з візерунком, що наноситься вручну за допомогою різьбленої чи набірної дерев'яної дошки.

вивертання одягу. В українській обрядовості — ритуальне перевертання одягу внутрішньою стороною назовні, навиворіт (звичайно з охоронною метою); у весільному обряді — мати молодого одягає вивернутий кожух, розкидаючи навколо себе збіжжя й дрібні монети, тим самим благословляючи молодих, а мати молодої, також вдягаючи вивернутий кожух, зустрічає весільний поїзд і підносить молодому чарку, налиту водою з вівсом; ці обрядодії можна пояснити хитрощами, що нібито символізують лукавство ворога, або також заходи,

перестороги проти напасників; мимовільне одягання одягу навиворіт може нібито завдати й неприємностей людині.

в́івідки, -ок, *мн.* (**в́изнавки**, **до́пити**, **за́пити**, **розв́ідини**). Церемонія висловлення згоди батьків дівчини на засилання сватів. На Кіровоградщині, Чернігівщині – це *допити*, на Харківщині, Сумщині – *розвідки*, *запити*, *вивідки*, на Івано-Франківщині – *визнавки*. Дія не мала певного обрядового вираження, атрибутів. На «розвідини» могла йти мати хлопця, близька родичка, хоча подекуди від посилення свахи утримувались, бо вважали, якщо баба засватає, то не буде талану. У Карпатах посередником був чоловік, частіше батько. У багатьох районах України (Київщина, Вінниччина, Черкащина, Кіровоградщина) свати приходили, як правило, без попередження, інколи без попередньої домовленості молодих.

в́івяди, -ів, *мн.* Обрядова акція, спрямована на виявлення матеріального становища судженої (Поділля).

в́иділ, -у, *ч.* Виокремлення майна або його частки на користь тієї чи іншої особи. Наприклад, батько надавав частку господарства синові, або давав посаг за доньку. Виділ і спадковий виділ (поділ майна після смерті домогосподаря між спадкоємцями) були основними майновими процедурами в українській селянській родині XIX ст. Виділялися лише одружені сини та доньки, які виходили заміж.

в́ізволка, -и, *ж.* Обряд звільнення учня (посвячення в підмайстри) від безправного стану і перехід до категорії товаришів – ремісників, співучасників, спільників.

в́изнавки, -ок, *мн.* – див. **в́івідки**.

в́ика́чування яйце́м. Магічний обряд зняття переляку з дитини за допомогою яйця, яким знахарка, перехрестивши дитя та, помолившись, тричі качала його яйцем на голові, тричі поводила ним уздовж рук та ніг; на завершення знову молилася та хрестила дитину, а яйце кидала собаці, – щоб «вибrehав недугу»; золотуху викачували кульками з гарячого хліба.

в́ікуп, -у, *ч.* У весільному обряді – символізоване відкупне, що дається дружком і піддружним найближчому оточенню молодої, а часом парубкам її села, кутка. Див. ще **о́куп**.

в́іла, *вил*, *мн.* Сільськогосподарське знаряддя з кількома довгими зубами на держаку, що використовується для піднімання, розтрушування сіна, соломи і т. ін.

в́ино́вні листі́. Документи, що з'явилися починаючи з XVIII ст., коли у придане почали давати землю, у яких перелічувалися всі умови укладання шлюбу.

в́іпас, -у, *ч.* Місце, де випасають худобу; пастівник; також підніжний корм для худоби.

в́іпуст, -у, *ч.* Місце біля села, куди випускають худобу на випас.

в́ир, -у, *ч.* Місце в річці, морі і т. ін. з круговим рухом води, що утворюється внаслідок дії протилежних течій. За народними уявленнями, місце, яке пов'язує «той» і «цей» світи. Спорідненість слів *вир* і *ві́рій* підтверджує символіку виру як входу в інший простір; місце перебування демонів (*ві́рників*, *виро́вників*).

Є символом смертельної небезпеки, тому кажуть: «у сам вир попав», тобто в найнебезпечніше місце.

вірій, -ію, ч. За уявленнями давніх слов'ян – теплі краї, рай, де не буває холоду, і куди відлітають пташки.

вірубно-вогнева система. Одна з найстародавніших екстенсивних форм використання землі та землеробського виробництва, спричинена наявністю великих лісових масивів та чисельних людських колективів. На обраній для обробі ділянці лісу вирубували дерева й кущі та після підсихання спалювали. Очищену ділянку (так звану *пасіку*), розпушивши мотиками чи заступами, засівали: перший рік – просом або льоном, наступні – житом, вівсом тощо; волочили засіяне просто гілляками. Після виснаження ґрунту лан залишали й вдавалися до обробі інших лісних ділянок. На Україні у ХІХ ст. залишки цієї системи побутували тільки подекуди в Карпатах і на Поліссі.

вірядження молодого. Початок кульмінаційного весільного обряду – посаду молодих, який мав санкціонувати шлюб. Виряджала молодого мати, напинаючи на нього вивернутий вовною наверх кожух та обсипаючи зерном та дрібними грішми. Опісля молодий у супроводі весільного почту їхав по наречену. Схема цієї поїздки досить-таки складна. Власне, їх дві: найдавніша (з дому нареченого в дім нареченої і знов до хати молодого) та більш пізня (з дому нареченого в дім нареченої, потім до церкви, після до хати молодої, потім повернення до своєї хати без молодої, знов до хати молодої і повернення до батькового дому з молодою). Основну обрядову і санкціонуючу функцію виконувала мати молодої: вона зустрічала почет, благословляла заручених на вінчання, а потім зустрічала їх після нього. Зустріч відбувалася біля порогу оселі нареченої. Молоді тричі вклонялися батькам, а ті підносили їм хліб-сіль. Нерідко мати зустрічала молодих у вивернутому кожусі: щоб зять був багатий. Складна церемонія весільного походу передбачала і декілька викупів за наречену. Перший влаштовували у вигляді перейми неодружені хлопці на знак того, що відпускають дівчину з молодіжної громади. Повторювався викуп біля воріт хати нареченої (ворітна) – за право вступу молодого на територію іншого роду, потім у сінях – за місце біля нареченої. Останній викуп – весільний пропій – відбувався наприкінці весілля.

витинанки, -нок, *мн.* (одн. **витинанка**, -и, *ж.*). Вид давньослов'янського та українського народного декоративного мистецтва (від українського слова «витинати», тобто «вирізувати», «вивертати»). Включає сюжетні та орнаментальні прикраси житла – ажурні, силуетні тощо. Витинанки виготовляються з допомогою ножиць (маленьких і, наприклад, дуже великих – для стриження хутра овець), спеціальних дрібних пристосувань майстрів, що передаються з покоління в покоління, а також ножа, сокирки, інших знарядь. Матеріалом для витинанок є папір (білий або кольоровий). Деякі люди вважають, що витинанками можуть бути вироби з дерева або із рослинних заготовок. Витинанки використовують для прикрашання приміщень – стін, вікон (наприклад, дивовижні фіранки на квартирах сільських хат), а також полиць,

коминів, печей. Витинанки застосовують як у побуті, так і для підготовки релігійних або світських свят.

віхор, *-хора і -хра, ч.* 1. В українських народних віруваннях вияв нечистої сили. Цей образ суттєво відрізняється від народних уявлень про вітер, що мав подобу сердитого вусатого дідугана. Вихор – це різновид нечистого: вкритий шерстю чорний чоловік з крилами, великими нігтями та хвостом. Живота вихор не має, і нутрощі його відкриті. Живе він у полі або в скелі, постійно перелітаючи з місця на місце. Особливо рухливим вихор стає перед бурею. Коли він здійметься, казали, що це сам нечистий справляє своє весілля. Потрапити у вихор вважалося небезпечним, оскільки це могло спричинити психічну хворобу або каліцтво. У народі існувала ціла система магічно-захисних дій, аби уникнути підвію вихора. Зокрема, вірили, що вихора можна вбити, якщо кинути в нього ножем. 2. **віхор**, *-хору і -хру, ч.* Рвучкий, стрімкий круговий рух вітру.

виші́в'я́нка, *-и, ж.* Певним чином розшита біла сорочка як предмет національного вбрання; вишивають сорочки на комірці, кінцях рукавів, пазусі, інколи на місцях з'єднання рукава і вздовж усього рукава. До вишиванок ставилися як до святині, передавали від покоління до покоління, з роду в рід, берегли як реліквії. Узори, вважали, мають оберегову силу. За традицією, дівчина, готуючи придане, мала вишивати своєму нареченому сорочку.

вишні́вка, *-и, ж.* Український національний спиртний напій – вишнева наливка.

відло́га, *-и, ж.* (**зату́лок, ко́вка, ка́пту́р, боро́диця**). Капюшон, який пришивався до невеликого коміра або горловини плащоподібного одягу і прикрашався вишивкою або обшивками. Ним у негоду покривали голову.

відмі́на, *-и, ж.* – див. **одмі́нок**.

відмінча́, *-а́ти, с.* За народним повір'ям, чортеня, яким підмінена дитина. Ще див. **одмі́нок**.

відпра́ва, *-и, ж.* Церко́вна служба.

відпуст, *-у, ч.* 1. Молитва, якою відпускаються гріхи. 2. Місцевий церковний обряд, під час якого масово відпускаються гріхи.

відро́, *-а́, с.* 1. Металева або дерев'яна посудина з дужкою для носіння і зберігання води тощо. 2. Міра, що дорівнює вмісту відра (близько 12 літрів).

відчиня́ння, *-я, с.* За народними віруваннями, магічний акт, звичай відчиняти все зачинене і розв'язувати все зав'язане при важких пологах або довгому конанні; просили також священника відчинити при цьому Царські ворота в церкві.

відю́к, *-а́, ч.* Дикий мак, що росте в природних умовах і не культивується людиною. Також відомий під назвами: дикий мак, польовий мак, мачок, мак-самосійка. Мак-відюк (польовий мак) вважався надійним оберегом від лиходійства відьом, упирів та нечистої сили. Вірили, що розсипаний мак-відюк біля порога або на перехресті доріг завадить злим духам і відьмам, оскільки ті змушені будуть рахувати кожную зернинку. Див. ще **мак**.

ві́дьма, *-и, ж.* (**чаклу́нка, чароді́йка, чарі́вни́ця, обавни́ця, потво́рни́ця**). Популярний демонологічний персонаж українського фольклору. Розрізняли дві «категорії» відьом – родимих та вчених. Останні вважались найбільш активними

у здійсненні шкідливих вчинків, бо набували свої знання від досвідчених чарівниць або від самого чорта. Розпізнати відьму дуже важко: вона може бути бабою і дівчиною, красивою і потворною, прибирати вигляд тварин або речей. Для розпізнання відьом застосовувалися спеціальні магічні прийоми та засоби. Найчастіше відьми виявляли себе серед односельців на великі календарні свята: різдвяно-новорічні, Великдень, Юрія, Івана Купала та ін. Вважалося, наприклад, що коли відкладати кожного понеділка Великого посту по одному поліну та вранці на Паску розкласти з них багаття, то відьма сама прийде і попросить вогню. Побутували уявлення про те, що відьму можна виявити, підсмажуючи молоко на сковороді чи поклавши на поріг розігріту кінську підкову або відварюючи у воді шматок сирого полотна з дев'ятьма застромленими шпильками тощо. На відміну від католицької і протестантської Європи, на Україні відьмарські процеси не набрали широких масштабів. Але й тут за доби феодалізму вряди-годи застосовувались такі радикальні способи боротьби з відьмами, як спалення на вогні і так звані іспити водою. Правдивий опис варварського потоплення безвинних жінок знаходимо в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма». Усна традиція інкримінувала відьмам насамперед те, що вони псували чужих корів, забираючи в них молоко. Повсюдно вірили, що відьми накликають на людей хвороби, висмоктують кров, сприяють неврожаю зернових. Їхні чари поширювались на царину космічної та метеорологічної магії. Загальновідомі повір'я про те, що відьми влаштовують свої регулярні зборища (шабаші, сейми, бали) на голих вершинах гір. Особливо багато легенд існувало про Лису гору в Києві, куди в ніч на Івана Купала злітали відьми не лише з ближньої околиці, а й з віддалених місцевостей. Відьми начебто вміли не тільки проходити крізь стіну, воду чи дерево, а й могли скидати свою людську подобу і приймати інші – антропоморфні, зооморфні, предметні тощо. Вірили, що за допомогою зеленої гілки, батога, вуздечки, пояса та певних словесних формул, що зберігалися в глибокій таємниці, відьми могли змінювати зовнішній вигляд інших людей. Уявлення про фантастичні перетворення відьом досить тривкі: навіть нині від людей старшого покоління можна почути оповідки на цю тему.

віз, *во́за*, ч. 1. Засіб пересування на чотирьох колесах з кінною або воловою тягою здебільшого для перевезення вантажів. 2. Приблизна міра ваги, обсягу, що дорівнює поклажі одного воза. 3. З великої букви. Назва сузір'я Північної півкулі із семи зірок, що нагадує віз.

віж, *-а*, ч., *іст.* Судовий урядовець нижчого рангу, який діяв при копних судах в Україні у XV-XVI століттях. Його обов'язки включали допомогу старостинським і воєводським судам, проведення попереднього слідства для з'ясування фізичних ушкоджень чи матеріальних збитків, завданих потерпілим; встановлення та опитування свідків, а також стягнення штрафів.

вій¹, *во́я*, ч. Жмуток хмизу або верболозу для заплітання тину, кошика тощо.

Вій², *ві́я*, ч. Демонічна істота, що має образ старого дідугана з величезними бровами. Назву свою отримав через довгі й густі вій, що тягнуться аж до землі. У народних переказах відомий ще під назвою «шолудивий Буняк». Погляд його

може вбити людину, від нього будинки западають під землю, а на їхньому місці утворюються озера або провалля. Однак від згубної дії його погляду рятує те, що вій нікого не бачить крізь свої густі вій та брови. Ймовірно, з оповідями про Вія пов'язані повір'я про недобрі очі й зурочення, згідно з якими від злого погляду все гине чи псується.

війт, *-а, ч.* Керівник місцевого (міського чи сільського) управління або самоврядування в середньовічній Німеччині, Великому князівстві Литовському, Польщі та в Україні (в XV – XVIII ст.), а також – сільський староста. У Західній Україні (до 1939 р.) та в Польщі (до 1950 р.) – голова волосної управи.

війце́, *-я, с.* Дишло в упряжці плуга, розташоване між двома парами волів.

війя́, *-я, с.* 1. Дишло у воловому возі, зокрема чумацькому. 2. Колода для впрягання двох пар волів; нею з'єднуються ярма сусідніх пар.

ві́ко, *-а, с.* 1. Верхня частина діжки, скрині й т. ін., якою їх закривають. 2. Давня міра ваги, якою вимірювали картоплю, кукурудзу, яблука тощо.

ві́л, *вола́, ч.* 1. Кастрований бик, якого використовують як тяглову силу. Символізує важку працю, покору, терпіння, повільність, невибагливість, побожність. Покійника у давнину везли в останню путь волами. Продавати вола з налигачем не можна – не будуть водитися в господарстві добрі воли. 2. Рід народної дитячої гри.

віне́ць, *-я, ч.* Корона, яку тримають над головами молодих під час обряду вінчання.

ві́ник, *-а, ч.* Зв'язаний жмуток віниччя, лозин, гілок для підмітання долівки, підлоги, обмітання чого-небудь; символ чистоти і ладу в помешканні. Оскільки віник асоціюється безпосередньо зі сміттям, то виступає водночас і символом нечистоти, тому не можна тим віником, що замітають хату, підмітати чистий святий вогонь у печі. Виступає також охоронним засобом проти нечистої сили, зокрема ним здійснювали обряд вибивання уроків з дитини, викидаючи його потім за поріг хати. Стертий віник називають деркачем, драпаком, дряпачем. Див. ще **мі́тла**.

ві́нкоплéтини, *-ин, мн.* Обряд плетіння вінків для нареченої та нареченого в четвер перед весільною неділею. Див. **ді́вич-вéчір**.

ві́но, *-а, с.* 1. Своєрідний викуп, який молодий мав сплатити нареченій. Його вартість дорівнювала посагу, або перебільшувала його. 2. Посаг.

віно́к, *-нка́, ч.* 1. Квіти, листя, гілки і т. ін., сплетені в коло, яким звичайно прикрашають голову. 2. Коса, сплетена з цибулі, часнику тощо.

ві́нча́ння, *-я, с.* Церковне освячення шлюбу, запроваджувалось Синодом з XVII – XVIII ст. Воно повинно було проводитись в один день із народним весіллям, але за традицією відбувалось переважно до посаду – центрального дійства в народній весільній обрядовості. На перших етапах цього процесу вінчання погано сприймалось населенням України, оскільки суперечило народним весільним обрядам. Повінчані молоді нерідко жили нарізно, аж поки справлять традиційне весілля. У міру органічного входження вінчання у традиційну весільну обрядовість складалася своєрідна система, що поєднувала і церковні, і суто народні елементи. Крім вінчання, вона включала церковні *оповіді* –

церковне повідомлення про шлюб, а також *прощі* – прохання молодими батьківського благословіння. Батьки, виряджаючи дітей на вінчання, благословляли їх «прощівним» хлібом, бажаючи «ніколи не знати нужди та жити в мирі». Під час вінчання весільна матка тримала на плечах у молодого свічку та калачі, а весільний батько – свічку на плечах молодої. Сучасний церковний обряд обручення супроводжується покладанням перснів (освяченням) на престол, освяченням священником молодих хресним знаменням, запаленням свічок, кадінням жениха і нареченої ладаном, триразовим обміном їх перснями. Потім хор виконує відповідний псалом, священник з кадилом у руці веде молодих із свічками до *аналою* (у церкві – високий, з похилим верхом столик, на який кладуть ікони, богослужбові книги), і вони стають на рушник (теж запозичення із народних обрядів). Після запитання, чи згодні жених і наречена одружитися за обопільною волею, власне і починається вінчання. При його здійсненні священник читає молитви. Найважливішим у цьому обряді є хрестоподібне благословення вінцем жениха і проказування: *«Вінчається раб божий (ім'я) рабі божій (ім'я) в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа»*. Аналогічні слова і дії звернені й до молодої. За твердженням богословів, саме в цей момент таємно з неба сходить на молодих *«божественна благодать, яка освячує їх шлюбний союз...»* Молодим, що стоять під вінцем, голосно читали уривки з апостольського *«Послання до ефесян»* – про обов'язок жінки коритися чоловікові, *«бо чоловік – голова жінки, як і Христос – Голова Церкви»*. Після цього молодим підносився спільний келих – у срібному ківшику червоне вино, змішане з водою. Священник давав тричі пити його жениху і нареченій. Келих був знаком неподільного єднання подружжя (хоча цей звичай теж побутував у різних народів задовго до християнства). Коли молоді випивали келих, священник поєднував їхні руки, покривав кінцем епитрахілі (довгої стрічки, що огинає шию і обома кінцями спускається на груди), брав за руки і тричі обводив навколо аналою під хоровий спів. До речі, ходіння молодих по колу – теж не християнський звичай. Відомо, що язичники обожнювали Сонце і здійснювали подібні обрядові обходження молодих навколо дерева, вогню, столу, на якому стояв коровай. Тричі обвівши молодих навколо аналою, священник брав з рук дружбів спочатку вінець жениха, потім нареченої і читав молитву – заклинання, щоб Бог благословив їх. Після цього пару підводили до *амвону* (підвищення в церкві перед так званими царськими вратами, з якого виголошують проповіді) і тут виголошували *«Многоліття»*. Після того, як хор проспівав його, священник наказував молодим прилюдно поцілуватися. Урочистість ритуалу вінчання і тепер приваблює все більше молодих. Цей ритуал, безперечно, надає шлюбіві характеру важливої і відповідальної події, спонукає молодих до взаємоповаги, злагоди, витримки, сприяє зміцненню любові й вірності в подружньому житті.

віншування, -я, с. Вітання-побажання господаря на Різдво своїй родині, вітання-побажання колядників. На Гуцульщині – весільний обряд (передавання молодому вінка, сплетеного в молодої), що символізував кінець парубоцтва.

вірилока́льний, -а, -е. Форма шлюбного поселення, згідно з якою після деякого проживання в домі батька чоловіка молоде подружжя переходило проживати на нову садибу, шляхом відокремлення (або купівлі) для них частки землі та майна.

вітрóйко, -а, ч. Народна назва весняного ласкавого вітерця, що приносить до дівчини вербову дощечку (див. **вербо́ва до́щечка**).

вітря́к, -а́, ч. Споруда, що використовує силу вітру як джерело енергії, і застосовується для того, щоб молоти зерно, а також у деяких місцевостях для перепомпування води, молочення зерна, розпилу деревини. Вважається, що вітряки, або вітряні млини з'явилися пізніше ніж водяні. Є відомості про вітряки у стародавній Персії близько VII ст. до н. е. та в Китаї у XIII столітті н. е. У Європі вітряки згадуються з середніх віків. Вітряки в Україні мають доволі тривалу історію. Вони відомі ще з часів Київської Русі. Так само як і в Європі, на відміну від гірських місцевостей Карпат, у селах Полтавщини, Слобожанщини, Наддніпрянщини та Півдня України вітряків було значно більше, ніж водяних млинів. Будували їх обабіч доріг, у полі, чи на пагорбах за селом, поодиночі, або групами, інколи до кількох десятків разом. Вітряки відігравали важливу роль у забудові сільських поселень, визначали їхнє архітектурне обличчя, формували краєвид українського села. Будівництво вітряків, їхню роботу оспівано в піснях, легендах, переказах. Вітряки були місцем, де збиралася сільська громада для обговорення різних питань, нерідко подалі від ока сільської влади. Біля вітряків збиралася й молодь, водила веснянки, влаштовувала різні забави. Вітряки створювали особливий колорит українських сіл, польових доріг. Біля них подорожні відпочивали, по них відмірювали дорогу.

вітчі́м, -а, ч. Чоловік, що стає батьком дітей своєї дружини, яка має їх від попереднього одруження; нерідний батько.

ві́че, -а, с. У давній Русі – народні збори, що були вищим органом влади в деяких містах. Віче відоме вже в добу племінного устрою й характерне для всіх східних слов'ян як вияв народоправного ладу. Віче збиралося на княжому чи церковному подвір'ї або на торговищі; регулярних вічових зборів не було, а їх скликали, на випадок потреби, князь, хтось із бояр, або ініціатива виходила з народу. Вічем керував князь або єпископ, іноді тисяцький. Правильного порядку дебатов і прийняття постанов віче не знало. Ухвали приймалися голосами більшості присутніх.

віша́льник, -а, ч. Той, хто повісився або страчений через повішення. Із темою самогубства пов'язано чимало повір'їв: місце, де хтось повісився, вважалося нечистим, нечистою була й могила вішальника (його ховали здебільшого на межі полів і пробивали груди осиковим кілком). У хаті, де хтось повісився, намагалися не жити більше, разом з тим мотузка, на якій хтось повісився, вважається магічною, приносить успіх, удачу, користь.

Влас, -а, ч. Ім'я грецького походження, що означає «скривлений назовні, кривоногий». День святого Власа (*День Власа, Власія, Уласа*) – українське свято на честь святого мученика Власа, що припадає на 11 лютого за н. юл. к. (24 за юл.) календарем. У народніх віруваннях святий Влас – покровитель худоби, а особливо корів. У цей день селяни служили по дворах молебні, вносили образ

святого мученика в стайню або загороду, де стояв скот, кропили худобу свяченою водою та обкурювали ладаном – «*щоб скот добре плодився та не хворів*». Як перший раз на весні вигонили худобу в поле пастися, то служили молебень не тільки святому Юрієві, але й святому Власові. Молодиці в день святого Власа ходили колись у шинок і пили горілку – «*щоб корови були ласкаві*». А як поверталися з шинку до хати, то били, бувало, своїх чоловіків днищем – «*щоб воли були слухняні*».

внук, -а, ч. 1. Син сина або дочки. 2. *тільки мн.* Діти сина або дочки.

вовкула́к, -а, ч. і **вовкула́ка**, -и, ч. В українській міфології – людина-перевертень, що має надприродну здатність перевтілюватися у вовка. Це напівфантастична істота, людина у вовчому вигляді. Вважалося, що вовкулаки можуть бути вродженими та оберненими. Вроджені – це ті вовкулаки, які народилися під певною планетою. Якщо вагітна жінка зустрічала вовка, то в неї повинен був народитися вовкулака. Перетворені (*обернені*) вовкулаки – істоти, що зазнають більших страждань, ніж вроджені. Вони живуть у барлогах, бігають у лісах, але зберігають людський внутрішній світ. У вовкулаку можна було обернути і старого, і малого. Повернутися до людської подоби обернені вовкулаки могли через кілька років. Вроджені ж вовкулаки все життя проводили в сім'ї як звичайні люди, а вночі, перетворившись на вовків, винищували худобу. Вроджені вовкулаки бувають, коли вагітна жінка несподівано побачить вовка, або з'їсть м'ясо тварини, яку роздер вовк, тоді дитина, що від неї вродиться, буде вовкулакою, чи вовкуном. Також коли чоловік спить із жінкою проти свята, чи проти посту, а зачнеться в них хлопець, то буде з нього вовкулак. Зачаровані вовкулаки стають такими через чари відьом та ворожбитів: коли чоловік забуде за Бога і зв'яжеться з нечистою силою, відьма виводить його на гору, застромлює в землю ніж і каже йому тричі перекинутись через нього: тоді чоловік обростає волоссям і стає вовкулакою. Якщо зачарований вовкулак пробуде з вовками три роки, а потім хтось приверне йому давній людський вигляд, то його вже ніхто не зможе знову зробити вовкулаком. Існували різні засоби повернути зачарованому вовкулаці людську подобу: стягнути з нього шкуру, провести через хомут, розірвати мотузку, що висить у нього на шиї. Можна також сказати, щоб він перекинувся тричі через голову, і якщо він послухається, то стане знову людиною, або вдарити його тричі перевеслом по голові. Вовкулак робиться вовком звичайно вночі, і тоді пристає до вовків і живе з ними спільним життям. Вовкулак у людській подобі має понурий вигляд, великі брови, зрослі на переніссі, та червоні очі, по яких його й можна ніби пізнати. Подекуди вовкулаків ототожнювали з упирями і приписували їм однакові властивості.

вовку́н, -а́, ч. – див. **вовкула́к**.

Водохрєстя, -я, с. Третє і завершальне велике свято різдвяно-новорічного циклу, яке православні та греко-католицькі християни відзначають 19 січня. З ним пов'язують хрещення на Йордані Ісуса Христа. Народні назви свята – Йорда́н (або Ордан), Водо́хреще, Богоявлення. У цей період свято за традицією відбувалося на річці або біля струмка, в місцевостях, бідних водою, збиралися біля криниці. Ще напередодні на льоду й снігу робили одне або кілька

скульптурних зображень хреста, які нерідко обливали буряковим квасом, від чого вони набували червоного кольору. На Йордан (Йордань) – так називалося місце, де проходила церемонія хрещення, – збирався звичайно великий, святково одягнутий натовп, приїжджали й сходились з навколишніх сіл і хуторів селяни, у яких не було своєї церкви. Освячену воду люди намагалися швидко набрати в посуд і рознести по домівках, вірячи, що в того, хто зробить це першим, худоба буде розмножуватись і взагалі господарство буде йти краще. Християнський по своїй суті обряд водосвяття доповнювали народні звичаї. Йорданській воді приписувались чудодійні лікувальні властивості. Відразу після освячення її пили. У деяких місцевостях дівчата вмивалися свяченою водою, вкинувши попередньо в посудину калину або коралове намисто, а витиралися червоною матерією, щоб мати гарний колір обличчя. Дівчата та жінки прагнули захопити з водою і кілька камінців. Влітку їх клали на городі, що за повір'ям позитивно впливало на врожай овочевих культур: огірків, капусти тощо. Пасічники спостерігали: *«Коли на Водохреще риба табунами ходить – на рої добре буде»*. Під час освячення води йде сніг – добре роїтимуться бджоли і колоситимуться хліба. Якщо на Водосвяття дерева вкриті інеєм, то весною у відповідний день тижня – в п'ятницю, четвер і т. д. – треба сіяти ярову пшеницю. Якщо в цей день ясно й сонячно, то хліба в даному році будуть чисті, а якщо похмуро, небо вкрите хмарами – у хлібі буде багато «сажки» (зони). Іде лапатий сніг – на врожай. Якщо хмарно – хліба буде вдосталь. Якщо зоряна ніч – вродяться горіхи і ягоди. Коли на Водохреще випав повний місяць – бути великій воді.

водяні́к, -а́, ч. Злий дух (зображуваний у фольклорі як дід із сивою бородою), що живе в озерах, річках тощо і приносить людям нещастя. Як і всі духи, що є на землі, водяник, згідно з українськими легендами про створення світу, походить від чорта. Отож, Бог скинув чорта та злих духів з неба, і кожен із них летів до землі 40 діб; коли ж Господь сказав «Амінь», то хто де був, там і залишився: у воді – *водяник*, у болоті – *болотяник*, у лісі – *лісовик* тощо. Проте коріння вірувань у водяника значно глибше – воно випливає з давнього язичницького поклоніння слов'ян божествам, пов'язаним із водяною стихією. Водяник мав вигляд старезного діда, покритого водоростями, з довгою бородою і хвостом. Міг перевтілюватися у різні істоти – дитину, козла, собаку, качура, рибу тощо. Цей володар річок, ставків та водоймищ головував над русалками та опікувався рибами. Жив здебільшого у вирах річок, коло млинів. Розгнівавшись, міг руйнувати греблі, млини, розливати ріки, топити людей.

во́здѹх, -у, ч. Покривало на святі дари, тобто для церковного посуду з причастям: здавна піднесення священником воздуху, тобто відкривання святих дарів, служило початком найважливішої частини служби Божої, так званої євхаристійної молитви.

возі́вня, -і, жс. Повітка для воза, саней і т. ін.

Вознесі́ння, -я, с. На 40-й день після Пасхи відзначається дванадцяте свято Вознесіння Господнє, яке завжди припадає на четвер. З цього приводу народне прислів'я каже: *«Не прийдеться в середу Вишестя»*. Цього дня на Елеонській горі поблизу Єрусалима Христос на очах у своїх учнів вознісся на небо. В усіх

християнських церквах відбувається із цього приводу урочиста служба. У європейській народній традиції до Вознесіння приурочували обряди, пов'язані з охороною посівів (англійці, німці, болгари), свійських тварин (італійці, чехи). В Україні на Вознесіння (*Вознесення, Вшестя, Знесення, Піднесення*) також виконувались певні дії землеробсько-магічного спрямування. На ровенському й волинському Поліссі цього дня належало «заполювати льон» – щоб добре ріс, «підносився» вгору. В окремих районах Чернігівщини та Сумщини під Вшестя пекли (іноді просто на вулиці) млинці «христові онучки» (від слова «онуча»), з якими ходили в поле («щоб добре росло жито») або на кладовище – поминати померлих. Усе це мало допомагати хлібові підніматись угору (слідом за Христом), вселяло надію на вознесіння на небо душ предків. Випікали люди і обрядове печиво у формі драбинок, *«щоб було по чому Ісусові вилізти на небо»*. Селяни в цей день обходили свої посіви, качали на них крашанки, оскільки *«на Вшестя вже починає викидати колос»*. До цього дня намагалися повністю обсіятися, бо через десять днів буде Трійця.

вóзний, *-ного, ч.* Судовий урядовець у Польщі, Литовському князівстві й на Україні (до XIX ст.).

возовé, *-óго, с.* Податок, який за Гетьманщини платили з кожного воза на ярмарку на користь полковника та полкової старшини.

возові́ця, *-і, ж.* Вивезення хліба з поля після жнив, а також період, коли це робиться.

волі́нка, *-и, ж.* Народний духовий музичний інструмент, що складається з міха і вставлених у нього двох-трьох трубок. Цей музичний інструмент здавна відомий у Європі. Вчені вважають, що в Україні музичний інструмент поширився у XVI ст., спочатку на Волині, звідки і пішла його назва. Локальні назви «дуда», «коза».

Воли́нь, *-і, ж.* Історико-етнографічний регіон, що охоплює територію на південь від Прип'яті та верхів'їв Західного Бугу (Рівненська, Житомирська області) і примикає до Полісся. У більш широкому розумінні до Волині можна віднести південну частину Берестейської області Білорусі і східну частину Люблінського воєводства Польщі. У минулому ця земля заселена слов'янськими племенами – дулібів, бутанів, бужан, волинян тощо. У феодальні часи вона входила до складу Володимиро-Волинського, а згодом Галицько-Волинського князівств. Назва «Волинь» як означення території вперше з'явилася в літописі 1077 року. Низка істориків вважають, що її назва походить від міста «Велинь» або «Волинь», про яке згадують давні літописи. Знаходилося місто Волинь більш як за 20 кілометрів на захід від нинішнього Володимира-Волинського, поблизу гирла річки Гучви, яка впадає в Західний Буг. Від назви міста походить і назва краю та племені, що його населяло. Деякі етимологи вважають, що назва споріднена з назвою чеського містечка Волині (чеськ. Volyně) або назвою німецького острова Волін (нім. Wollin) у Померанії. За версією О. Шахматова, назва Волинь німецького походження і означає «чужий, кельт, представник романських народів», «іноземець». Існує також думка, яку поділяє переважна більшість лінгвістів та істориків, що назва Волинь бере свій початок від праслов'янського кореня

«вол/вел/въл», що перекладається як «мокий, вологий», і буквально означає «заболочений край».

во́ло, -а, с. 1. Розширена частина стравоходу в багатьох птахів, де тимчасово перебуває та попередньо перетравлюється їжа. 2. Ожиріле підборіддя (в людини). 3. *розм.* Шкіра, яка брижами звисає під шиєю вола або корови; підгруддя.

воло́від, -во́да, ч. Міцна мотузка або ремінь, яким пов'язують за роги чи за шию худобу; налігач. Воловід – символ примусу, залежності, покори, неволі.

во́лок, -а, ч. Невелика сітка з матнею для ловлі риби в неглибоких місцях.

воло́ка, -и, ж. 1. Вовняний мотузок, яким зав'язують постели та обв'язують онучі на нозі. 2. Одна з давніх офіційних одиниць вимірювання земельної площі, що дорівнювала 30 моргам (близько 16,8 га). Поширена була здебільшого на Правобережжі та Волині у другій половині XV – XVII ст.

волоку́ша, -і, ж. 1. Сільськогосподарське знаряддя для вирівнювання та поверхневого розпушування ґрунту. 2. Знаряддя для згортання й транспортування сіна та соломи. 3. Густа сітка для ловлі риби на міліні. 4. Поліно або інший вантаж, що його прикріплюють ланцюжком до капкана.

Во́лос, -а, ч. – див. **Вéлес**.

во́лость, -і, ж. 1. У Київській Русі – територія, підпорядкована єдиній владі (князя, монастиря тощо). 2. У дореволюційній Росії і в СРСР до 1929-1930 рр. – адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту. 3. Приміщення волосної управи.

воло́чка і волі́чка, -и, ж. Вовняні нитки для вишивання.

ворі́на, -и, ж. 1. Зрубаний тонкий довгий стовбур дерева, який використовують для огорожі; жердина. 2. Загорожа з таких жердин.

ворожі́ння, -я, с. Різні способи вгадувати долю, передрікати майбутнє. Певна частина ворожінь, передусім пов'язаних із господарською діяльністю людини, спостереженнями за явищами природи, поведінкою тварин тощо, акумулювали деякий раціональний досвід. Проте переважна більшість їх ґрунтувалася на забобонних уявленнях: люди зазирали в майбутнє переважно через посередництво потойбічних сил, через контакти з померлими предками. Ворожіння прийнято ділити на так звані okazіальні, тобто приурочені до певного випадку (побудови житла, народження дитини, шлюбу тощо), та календарні, себто закріплені за тими чи іншими святами. Найзручнішими періодами для ворожінь українці вважали переддень Різдва (Святвечір), Новий рік, Андрія, Катерини, Великдень, Івана Купала. З давніх-давен ворожили по зорях та інших небесних світилах, по нутрошах тварин, сновидіннях, голосах «віщих птахів», лініях долоні, на зернах, квітах, за допомогою води, вогню, снігу тощо. З цією ж метою використовували різноманітні речі: обручки, люстерка, гребінці, черевики, пояси, свічки та ін. Були й «професійні» віщуни. На Україні це – ворожки, ворожбити, знахарі, відьми, мольфари. У селянському побуті переважали самодіяльні ворожіння, які звичайно передували важливим етапам господарської діяльності або суттєвим змінам у приватному житті. Практикувались індивідуальні й колективні, суто жіночі й суто чоловічі

ворожіння. Існували спеціальні обмеження щодо часу й місця проведення ворожіння. Як правило, ворожили увечері або вночі потай від чужого ока. Наведемо кілька типових варіантів українських ворожінь. Якщо зварена кутя виходила з верхом, це віщувало верховаті стоги. Першу ложку куті підкидали до стелі. Якщо зерна куті прилипали до неї, чекали успіху у бджільництві. За довжиною стеблини соломи, яку витягали з-під святкової скатертини, гадали, кому судився вік довгий, а кому короткий. На Закарпатті перспективи врожаю овочів визначали за допомогою жевріючих вуглин, витягнутих із печі на Новий рік. При цьому кожній вуглині давали назву рослини, яку передбачалося вирощувати наступного року. Вуглина, що згоряла повністю, віщувала урожай відповідних овочів. Різноманітними були дівочі ворожіння про шлюб. У новорічну або андріївську ніч рахували кілки тину (9 або три рази по 9); останній кіл із корою означав багате життя в шлюбі, обдертий – бідне. Влаштовували також своєрідні змагання – дівчата перекидали чобіт через хату. Кому це вдавалося з першого разу, того очікував близький шлюб. Кидали чобота і через ворота на вулицю: куди покаже його носок, звідти й прийде наречений. Вже у ХІХ ст. більшість ворожінь втратили своє магічне значення і стали веселою традиційною розвагою.

вóрок, -а, ч. Мішечок із гострокутним дном для відщіджування та віддушування домашнього сиру.

вóрон, -а, ч. 1. Великий хижий птах із блискучим чорно-синім пір'ям, що живе подалі від осель (переважно в лісі). Амбівалентний символ гріха, з одного боку, але мудрості і довголіття – з іншого. У Біблії ворон – нечиста птиця, будучи випущеним Ноем з ковчега, він знайшов собі прожиток у вигляді трупів навколо ковчега, не принісши звістки про стан землі. Саме тому Ной проклинає ворона, робить його чорним. Так ворон стає уособленням сил пекла, на противагу голубу. У народі пов'язується зі світом мертвих. Вважається лиховісним птахом, вісником смерті. Побачивши його, спльовують, як і в тих випадках, коли бояться зурочення або пристріту. Коли ворон кине вгору камінчик, то хтось помре, а коли сяде біля хати й тричі крякне – жди недоброго. Водночас ворон вважається й мудрим віщуном. Він може передбачити смерть, нашествия ворогів, знає, де закопані скарби, дає мудрі поради билинним і казковим героям, у піснях приносить матері звістку про загибель синів тощо. Іноді ворон – частіше ворона – інтерпретувався як символ надії. До ворона звертався пророк Ілія, коли за наказом Бога приносив Христу їжу в пустелі. У Чистий четвер ворон зі своїм сімейством поспішає викупатися у воді, що має цілющу силу. За поведінкою птаха вгадували погоду й ту чи іншу подію: *«Ворон кряче – на нещастя, ворона – на дощ»*; *«ворон до обіду віщує гостя»*. 2. Рід гри, в якій імітується напад ворона на курчат, що їх захищає квочка. У цій грі ворон символізує темряву, морок і смерть.

ворóняче óко. Багаторічна трав'яниста рослина родини лілійних, яка дає одну чорну отруйну ягоду на кінці стебла; народні назви – *беши́зник*, *хрест-травá*, *хреща́те зілля*. Росте на Поліссі, в Лісостепу та Карпатах, рослина дуже отруйна. У народній медицині використовують усі частини рослин як сильний блювотний

засіб при отруєннях, туберкульозі, для збудження апетиту і посилення перистальтики кишків, ягода – при туберкульозі, грижі, від чиряків. У народі вважалося, коли проковтнути ягоду, не буде чиряків рік, якщо дві – два роки. У ветеринарній практиці відваром висушених ягід напувають коней, хворих на ящур. При лікуванні воронячим оком слід пам'ятати, що всі його частини дуже отруйні, тому необережне і неправильне вживання його призводить до тяжких отруєнь. З весняних листків воронячого ока можна добути жовту, а з нестиглих плодів зелену фарбу.

воротар, -я, ч. Рід давньої весняної гри, в якій дві дівчини стають, узявшись за руки, а інші дівчата перед ними просять їх пропустити через «ворота».

вотчина, -и, ж. Одна з форм феодальної земельної власності в часи Київської держави. Власник *вотчини* мав право передати її у спадщину, продати, обміняти, поділити тощо. Термін «*вотчина*» походить від слова «отчина», тобто батьківська власність. *Вотчини* виникли в процесі формування приватної феодальної власності на землю. Їх власниками у IX – XI ст. були князі, а також княжі дружинники та земські бояри – нащадки родоплемінної верхівки. Після прийняття християнства сформувався вотчинне землеволодіння церкви, яким володіли представники церковної ієрархії (митрополит, єпископи) і великі монастирі. Існували різні категорії *вотчини*: родові, куплені, надані князем та ін., що суттєво впливало на можливість власників вільно розпоряджатися *вотчиною*. Так, володіння родовими *вотчинами* обмежувалося державою і родичами. Власник такої *вотчини* був зобов'язаний служити тому князеві, на землях якого вона знаходилась, а без згоди членів роду він не міг її продати, обміняти тощо. У випадку порушення цих вимог власника позбавляли *вотчини*. Це свідчить, що в епоху Київської Русі володіння *вотчиною* не було прирівняне до права власності на неї. У період розпаду Русі *вотчинами* називали також окремі удільні князівства.

вотчинні суди – див. **кóпний суд**.

Всеїдний тиждень. Тиждень перед Масляною, передостанній перед Великим постом. На Лівобережжі тиждень перед Масляною зветься «рябий», бо в середу і п'ятницю треба постувати. «Всеїдним» натомість називають попередній тиждень, бо весь тиждень за церковним уставом можна їсти скоромне. Є декілька народних прикмет, пов'язаних із «всеїдним» тижнем: якщо на всеїдному тижні зі стріхи звисають довгі льодові бурульки, «бджола мідна буде» (тобто буде багато меду); якщо на цьому тижні курка нап'ється води з калюжі, – чекай теплої, погідної весни.

вуйко, -а, ч. 1. Дядько з боку матері, брат матері. 2. Про старшого віком чоловіка (звичайно в шанобливому звертанні).

вуйна, -и, ж. 1. Тітка, сестра матері або дружина матиного брата. 2. Про старшу віком жінку (звичайно при шанобливому звертанні).

вуйош і ўйош, -а, ч. Куртка із сірого сукна, довжиною до пояса, з рукавами, вшитими до косої розпірки в станку та розширеними під пахвами вставними клинами («ластками»). Використовувався на Закарпатті.

ву́лиці, -иць, мн. Одна із найрозповсюдженіших розваг молоді в Україні. Це своєрідні вечорниці дівчат і хлопців під відкритим небом. «Вулиця», як правило, збиралася в певному, заздалегідь призначеному місці: на майдані посеред села, на зеленому лузі біля річки, чи на леваді, – це залежало від місцевих обставин. «Вулиця» починалася від Великодня й тривала все літо – аж до дня Семена (1 вересня за н. юл. к. або 14 вересня за юл. к.). До початку польових робіт молодь збиралася щовечора, а коли починалася робота в полі, то тільки в неділю та у святкові дні. Звичайно, «вулиця» проходила весело й жваво: з музикою, танцями, а найбільше було пісень. Щовечора, коли відбувалася «вулиця», над селом лунали пісні.

вурда, -и, ж. Традиційний гуцульський молочний продукт, м'який сир, який виготовляють із сироватки, що залишається після приготування будза. Українська назва походить від рум. *urda*, що має спільний корінь з «вурдитись», – скисати. Вурда відома не лише в Карпатах. Вона є аналогом італійської рикоти, оскільки обидва продукти виготовляють із сироватки. Подібні сири популярні в країнах Середземномор'я, де їх називають рикота або брюель. Вурда має ніжну, злегка зернисту текстуру, легкий смак із приємною молочною солодкістю. У гуцулів її часто використовують як начинку для вареників, млинців або як намазку на хліб. Вурдою також називають вичавки з насіння конопель чи зерен маку, які використовують як начинку для пиріжків і вареників.

вхóдини (ухóдини), -дин, мн. Народний звичай відзначати вселення в нове приміщення (звичайно житло); новосілля. Входи́ни часто пов'язувалися з освяченням хати та різними магічними діями: на щастя пускали під піч цвіркуна, переносили зі старої хати підметене сміття, щоб доля не залишилась у старій хаті. У нову хату входили з жаром, курищем (вогнищем, розкладеним для обкурювання чого-небудь) і страсною свічкою, щоб очистити приміщення.

Вше́стя, -я, с. – див. **Вознесі́ння.**

Г

гагі́лки, -лок, мн. – див. **весня́нки.**

гада́ння, -я, с. – див. **ворожі́ння.**

гаді́ючник, -а, ч. Багаторічна трав'яниста рослина родини розових; квітки білі, іноді рожеві, шестипелюсткові у золотистому суцвітті; цвіте в червні-липні. Ростає гадючник у вологих місцях: на луках, узліссях, у ярах, по берегах річок та між чагарниками – майже по всій території України. У народній медицині для цієї рослини навіть існує така неофіційна назва, як «засіб від сорока недуг», і вона найкраще характеризує лікувальні властивості гадючника (комірника). У народі вважають, що квітки рослини наділені великою силою, пильнують вроду, чари та розкішні принади красунь. У ніч на Купала дівчина «на порі» клала квітку рослини за пазуху, до кишені, за стрічку солом'яного бриля або залишала її на воротах чи на стежці, якою ходить парубок. Вважалося, що запах рослини збуджує велике й пристрасне кохання, а по одруженні багато гарних і слухняних дітей.

гайда́й, -я, ч. – див. **гайда́р.**

гайдама́ка, *-и*, род. мн. *-ів*, *ч.* 1. Учасник народно-визвольної боротьби XVIII ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту. 2. Під час іноземної інтервенції та громадянської війни 1918-1920 рр. – солдат особливих кінних частин Центральної Ради, а також загонів С.Петлюри та П.Скоропадського.

гайда́р, *-я́*, *ч.* Народна назва вівчаря, а також погонича волів, що за козацьких часів гнав їх на далекі ярмарки поза межі України.

гайові́к, *-а́*, *ч.* Лісовик. У дохристиянських віруваннях – злий дух гаю, його охоронець, господар; може полювати й на людину.

га́йстер, *-тра*, *ч.* Те саме, що лелека (бусел, бузько, чорногу́з).

га́йвки, *-вок*, *мн.* – див. **весня́нки**.

га́к, *-а*, *ч.* 1. Металевий або дерев'яний стрижень, загнутий на одному кінці. 2. Давня одиниця вимірювання земельної площі. Величина гаків коливалася від чверті до цілої гони (див. **го́на**).

га́ка, *-и*, *ж.* Старовинне тяглове знаряддя для вторинного обробітку землі, найпростіший культиватор.

галай́вка, *-и*, *ж.* Старовинна українська весняна розвага.

галéта, *-и*, *ж.* Тонкий сухий коржик із прісного тіста, що звичайно вживається в дорожніх умовах.

Галичина́, *-и́*, *ж.* Історико-етнографічний регіон. Основою території Галичини були землі карпатських хорватів (дослідники вважають, що останні беруть початок від стародавнього племені карпів, які дали назву всьому західному краю України); з Галичем були пов'язані також південні землі тиверців і землі уличів, що мешкали в основному в пониззі Дністра та Дунаю. Відповідно до нинішнього поділу України Галичину складають Львівська, Івано-Франківська, південна частина Волинської, Тернопільська (за винятком північної частини, яка належить до Волині) області України, а також південно-східні воєводства Польщі. Деякі дослідники іменують Галичину ще й Прикарпаттям, однак це скоріше за все географічний, а не етнографічний поділ, тому логічніше використовувати саме назву Галичина. Однозначного тлумачення цього терміна серед дослідників немає досі, оскільки межі і конфігурація галицьких земель сильно змінювались у різні часи. Серед версій походження терміна Галичина можна виокремити такі: 1. Від назви міста Галич – столиці Галицького князівства; 2. Від птаха галки – символу на гербі міста Галич, а пізніше й регіону; 3. Від грецького слова «αλάς» (галас) – «сіль», з огляду на соляні промисли в регіоні. 4. Назва може походити й від кельтського племені галлів, які прийшли в цей регіон у IV – III ст. до нового літочислення. На території сучасної Галичини збереглося багато топонімів, назв сіл та міст кельтського походження, у галицьких говорах збереглися слов'янізовані кельтські слова (наприклад, спільнокореневі галицьке «когут» (півень) – французьке (з гальської) «сог» (півень)).

галу́н, *-а́*, *ч.*, *тільки одн.* – див. **позумéнт**.

галу́нка, *-и*, *ж.* Крашанка.

галушкі́, -о́к, *мн.* (*одн.* **галу́шка**, -и, *жс.*). Страва з вареного прісного тіста, у вигляді квадратиків або кульок, зварена на воді чи молоці. На відміну від вареників не мають начинки. Готують як окрему страву, або варять суп з галушками. Колись були дуже популярною українською стравою, зрідка готують їх і зараз.

га́ляс, -а, -ч. Чорнильні горішки, які вживали в козацькій Україні для виготовлення чорнила.

гамазе́й, -ю, *ч.*, **гамазе́я**, -ї, *жс.* Будівля для зберігання зерна, борошна і т. ін.

гамáн, -а́, *ч.* 1. Шкіряна сумочка для грошей. 2. Торбинка для тютюну, люльки та інших дрібних речей; кисет.

Га́ннин день. – див. **А́нна**.

гаплі́к, -а́, *ч.* Металева зачіпка, що пришивається проти петлі до одягу і служить застібкою.

гаптува́ння, -я, *с.* Вишивка шовковими, вкритими тонким шаром золота або срібла нитками різного гатунку; вишита золотими або срібними нитками річ.

га́рба́, -и́, *жс.* Високий двоосьовий чотириколісний віз для перевезення снопів, сіна.

гомбо́вці, -ів, *мн.* Традиційна страва закарпатської кухні угорського походження. Вона є важливою частиною кулінарної спадщини Закарпаття та користується великою популярністю серед місцевих жителів. Існує кілька варіантів приготування гомбовців. Найпоширенішими на Закарпатті є два види: 1. Гомбовці із сирного або картопляного тіста. З тіста формують невеликі кульки, які варять у підсоленій воді або на пару. У деяких варіантах їх начиняють сливами, вишнями чи абрикосами. Готові гомбовці обвалюють у підсмажених панірувальних сухарях і подають із цукром, корицею, варенням або сметаною. 2. Борошняно-дріжджові гомбовці зі сливами або лекваром (густим повидлом, джемом). Їх готують на пару, після чого також обвалюють у суміші сухарів, цукру, кориці тощо. Гомбовці мають ніжну текстуру та особливий смак, що робить їх улюбленою стравою не лише на Закарпатті, а й за його межами.

га́рбу́з, -а́, *ч.* Городня сланка рослина з великими круглими або овальними плодами, а також плід цієї рослини. Народний символ відмови у весільному обряді сватання: дівчина, відмовляючи парубкові, за якого її сватають, підносить йому гарбуза.

га́рди, *га́рд*, *мн.* Загорода або кілька загород упоперек річки; вертикально забиті палі, переплетені лозою та доповнені очеретяними матами. Завдяки гардам створювалися глухі затоки, у які набивалася риба. Застосовувалися головним чином у гирлах Дунаю, Південного Бугу та Дніпра, зокрема запорізькими козаками.

га́рець, -рця, *ч.* 1. Міра сипких тіл, що становила 3,28 літра. 2. Посудина, що вміщувала таку кількість речовини.

га́рма́н, -а, *ч.* 1. Кам'яний коток, запряжений волами, які тягали його по току. З його допомогою на півдні України проводили молотьбу. 2. Те саме, що **ті́к**.

га́рнець, -я, *ч.* – див. **га́рець**.

гартана́чка, -и, *жс.* Старовинна українська страва, що походить із Чернігівщини. Свою незвичайну назву вона отримала завдяки традиції готувати її спільно,

гуртом. Приготування відбувалося просто неба після завершення важливих колективних робіт. Ця страва ситна та надзвичайно смачна, за своєю консистенцією нагадує куліш, тому найкраще варити її в казані. Гартаначка може слугувати як гарніром, так і супом. Основними інгредієнтами є м'ясо або сало, пшоно, картопля (обирають сорти з низьким вмістом крохмалю, щоб вона швидко та рівномірно розварювалася), яйця, зелена цибуля, петрушка, сметана (за бажанням) та копчені груші (у домашніх умовах).

га́рус, -у, ч. 1. Кручена (сукана) кольорова шерстяна пряжа. 2. Бавовняна тканина, схожа на шерстяну.

га́рча копа́. – див. **ко́пний суд**.

га́тка, -и, ж. Настил із дерева, хмизу і т. ін. для проїзду через болото; маленька гребля.

га́чі, -ів, *мн.* (**га́щі**, **ногави́ці**, **холо́шні**). Найдавніші загальнослов'янські назви чоловічих штанів. За часів Київської Русі склалися з двох окремих частин: нижньої, що обтягувала ногу, та верхньої, що кріпилася на талії за допомогою шворки. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вузькі штани з такою назвою побутували в західних (Гуцульщина, Бойківщина) та південних областях України. Були переважно червоного кольору, вишиті внизу або вздовж бокових швів.

га́щі, -ів, *мн.* – див. **га́чі**.

гелéта, -и, ж. Дерев'яна діжка на 6-12 літрів.

гендéлик, -а, ч., *розм., жарг.* Невеликий бар, де продають спиртні напої та закуски; забігайлівка.

генеалóгія, -ї, ж. 1. Родовід, історія роду, родовідний запис. 2. Допоміжна історична дисципліна, що вивчає родовід.

генéзис, -у, ч. Походження, виникнення, процес утворення.

геноци́д, -у, ч. Винищення окремих груп населення або етносів із расових, релігійних, національних чи інших мотивів.

Геóргія Побідоно́сця. – див. **Ю́рій**.

ге́рб, -а́, ч. Відмітний символічний знак держави, міста, дворянського роду або окремої особи тощо, зображений на прапорах, монетах, печатках, документах і т. ін.

герда́н, -у, ч. Шийна жіноча прикраса в Галичині, на Буковині та Закарпатті у вигляді плескатого ланцюжка або ажурного комірця з різнокольорового бісеру.

ге́тто, *невідм., с.* Частина території міста, відведена для примусового поселення певної расової, релігійної або етнічної групи населення; район міста, де оселяються певні етнічні або расові меншини.

гі́лка, -и, ж. Давня народна гра в м'яч.

гилу́н, -а́, ч. (*мн.* **гилу́ні**, -і́в). 1. Страва української кухні, схожа на вареники за виглядом і смаком. Начинкою для гилунів є фарш із сала, яловичої печінки та легенів. До начинки також додають цибулю, часник, сіль, паприку та перець. Гилуни також відомі як *шляхетські гилуни* або *вареники по-закарпатськи*. 2. Чоловік або самець з одним яєчком. 3. Людина, хвора на грижу.

гіцель, *-целя і -ця, ч.* Людина, що виловлює собак; уживається як лайливе слово.

гіля́, *-і, с.* Дерев'яна посудина, в яку чабани доїли овець.

гільце́, *-я, с.* Обрядове дерево українського весілля, що прикрашається квітами, ягодами, колосками тощо і стоїть на столі протягом усього весілля. Локальні назви: гільце, вільце, райське деревце, різка, сосонка, дідування. Воно символізувало створення нової сім'ї, появу нового сімейного «дерева», тому повинно було виглядати якнайпривабливіше. Виготовленням гільця розпочиналася частина весільного дійства, яка в різних місцевостях України більш чи менш виразно визначалася як обрядове прощання молодих з дівуванням і парубоцтвом, із неодруженими товаришами і безпосередня підготовка до переходу в новий статус.

Гімн державний. Офіційна урочиста пісня, що поряд із гербом і прапором символізує державу і є одним з атрибутів державності країни. Україна тривалий час не мала державності, а отже, й державного гімну. Проте національна самосвідомість українців в усі часи надихалася різноманітними патріотичними піснями, чимало з яких підносилися до рівня національних гімнів. У другій половині XIX і на початку XX ст. значення національного гімну в Центральній і Східній Україні мав «Заповіт» Т. Шевченка; в Галичині у XIX ст. спершу – «Дай, Боже, в добрий час» Ю. Добриловського, згодом – «Мир вам, браття, всім приносим» І. Гушалевича, пізніше – «Не пора» І. Франка; на Закарпатті – «Я русин бив» (у сучасному прочитанні «Я русин був»). Найпопулярнішим українським гімном з др. пол. XIX ст. стала пісня-гімн «Ще не вмерла Україна». Основою для її створення послуговував вірш видатного українського етнографа Павла Чубинського, написаний у 1862 р. За цим віршем композитор Михайло Вербицький склав пісню, що невдовзі набула великої популярності, перетворилася на гімн. Із 1917 р. «Ще не вмерла Україна» офіційно визнана українським державним гімном і лишалася ним на час існування УНР. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. та всенародного референдуму 1 грудня 1991 р., який підтвердив цей історичний вибір, музична редакція національного гімну «Ще не вмерла Україна» стала державним гімном. Крім «Ще не вмерла Україна», в українському народі глибоко шануються такі пісні-гімни, як «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» (муз. М. Лисенка, сл. О. Кониського), «Ой у лузі червона калина» (гімн Українських січових стрільців) тощо.

гля́бці, *-ів, мн.* Легкі сани з кузовом, обшитим лубом (луб – внутрішня частина кори листяних дерев, що межує з деревиною).

гладу́ш, *-а, ч.* Широкогорлий глиняний глечик для зберігання молока.

гладу́шник, *-а, ч.* Чистотіл.

гладу́щик, *-а, ч.* Широкогорлий глек для молока.

глі́чик, *-а, ч.* Висока кругла, переважно глиняна посудина, злегка розширена в нижній частині. Глечик використовували для зберігання молока і приготування кисляку та сиру. У народі вважають, що глечики (та інший посуд) б'ються на щастя, на удачу.

глі́ця, *-і, ж.* 1. Велика дерев'яна голка, на яку нанизують листя капусти, тютюну і т. ін., а також – дерев'яна голка, якою плетуть сіті, килими і т. ін. 2. Поперечна планка, яка що-небудь з'єднує. 3. Місток, зроблений з колод; кладка. 4. Лінійка, що розділяє верхню і нижню основи килима під час ткання.

глід, *гло́ду, ч.* Колюча кущова рослина, яку вирощують як декоративну або для живоплоту; плід цієї рослини. Здавна рослина вважається еліксиром бадьорого духу та здоров'я, додає розуму й обачливості. Використовували глід з магичною та охоронною метою. Наприклад, з глоду виготовляли амулет (найчастіше хрестик), який нібито не давав покійникові стати упирем.

гові́ти, *-ію, -ієш, недок.* Постити і відвідувати церковні служби, готуючись до сповіді та причастя; сповідатися і причащатися.

го́дзя, *-і, ж.* Традиційна українська страва, що походить із Поділля (зокрема, Вінниччини) й відома ще з XVIII століття. Вона й досі популярна в сільській місцевості. Страву готують на свинячих ребрах або рульці, що робить її дуже ситною. За своєю консистенцією вона поєднує риси рагу та першої страви. Деякі кулінари розглядають годзю як різновид рідкого овочевого рагу, а інші – як борщ без буряка. Основу страви складають картопля, капуста, цибуля, морква, квасоля та солоні огірки. До них можуть додаватися різні додаткові інгредієнти: м'ясо, гриби, селера, червона капуста, томати, перець. У піст замість м'яса її готують зі смаженими грибами. Автентична годзя готується в печі, де вона повільно млітиме з вечора до самого ранку. Вважається, що на наступний день страва стає ще смачнішою. Традиційно її подають у тій самій посудині, у якій вона готувалася. До годзі подають сметану, значну кількість свіжої зелені, а також гострий перець або часник. Ця страва завжди займала важливе місце на застіллях. Якщо колись її подавали під час родинних свят, хрестин, іменин, проводів в армію, на Різдво та Великдень, то сьогодні вона залишається обов'язковою переважно на поминальних обідах та на другий день весілля. Цю страву ще можна зустріти під назвами годз, бадзьоня, салаба́н, шартáтя. Існує також думка, що це близькі стравами з невеликими відмінностями: у годзю додають капусту, м'ясо, квасоллю і овочі, салабан готують як овочеве рагу із картоплею, а в бадзьоню – замість капусти кладуть квашений огірок.

годо́ванець, *-нця, ч.* Дитина, взята на утримання: вихованець, а також людина, яка перебуває на утриманні. Наприклад, годованцями називали старих, непрацездатних самотніх людей, котрих брала до себе доглядати сім'я, а після їхньої смерті успадковувала рухоме чи нерухоме майно.

голо́блі, *-і, ж.* 1. Одна з двох жердин, прикріплених кінцями до передньої частини воза, саней і т. ін., в які запрягають коня. 2. Довга жердина, яка використовувалася як зброя.

голо́віця, *-і, ж.* – див. **ді́вич-вечі́р** і **розплéтєння косі́**.

Голо́дна кутя́. 5 січня за н. юл. (18 січня за юл.) календарем, напередодні Водохрещі, святкується «Голодна кутя», або другий Святвечір. Увесь цей день віруючі люди нічого не їдять – постують. Сідають вечеряти, коли вже засяє вечірня зоря. На вечерю подають пісні страви – смажену рибу, вареники з капустою, гречані млинці на олії, кутю та узвар. Після вечері всі кладуть свої

ложки в одну миску, а зверху – хлібину, «*щоб хліб родився*». На Тарашанщині в цей день «проганяли кутю» та «розстрілювали колядки». «*Геть, кутя, з покуття, а, ти, узвар, йди на базар*». Брали горщик, де варилась кутя, і розбивали об ворота, і при цьому тричі стріляли з рушниці. На другий день зранку ходять до церкви святити воду. Цією свяченою водою починається трапеза, нею ж кожний господар кропить усіх членів сім'ї, хату, інші будівлі, криниці.

голосіння, -я, с. Старовинні народні обрядові пісні (на похоронах, весіллі і т. ін.); плач.

голоснік, -а́, ч. (мн. **голосники́**, -і́в). 1. Керамічні глеки без вуха або камери невеликих розмірів, що використовувалися в кладці стін або склепінь, звернені горловинами в бік внутрішнього простору будівлі. 2. Звуковий отвір у верхній частині коробки народних (переважно струнних) інструментів; резонаторний отвір.

голубе́ць, -бця́, ч. 1. Па в танцях. 2. Двосхиле або інше за формою покриття, навіс, що захищав розміщені на фасадах ікони від дощів і снігу. 3. Чотирикутний стовпчик на дорозі або могилі, увінчаний іконою під двосхилим покриттям.

голубці́, -і́в, мн. (одн. **голубе́ць**, -бця́, ч.). 1. Страва з м'ясного або іншого фаршу, тушкованого в капустияних листках. 2. Те саме, що **ші́шка**.

гомоге́нний, -а, -е. Однорідний за складом, походженням, властивостями.

го́на, -и, ж. Міра відстані, що дорівнювала довжині ланів. Оскільки останні в різних селах бували неоднаковими, гона була нестабільною одиницею. Розрізнялися *невеликі* – 60 сажнів, *середні* – 80 та *добрі гони* – 120 і більше сажнів (сажень – 2,13 м). Слово походить від *ганятися*, тобто орати лан багато разів уздовж від початку і до краю.

гонт, -у, ч. Тонко витесані дерев'яні дощечки, якими настиляють дах, подібно до черепиці, переважно в лісових регіонах та Карпатах; шинелі, дранка.

гонча́рство, -а, с. Обробка глини та виготовлення із неї різноманітного посуду, а також будівельної кераміки, іграшок. На українських землях гончарство зародилося в епоху неоліту, яка почалася на Прикарпатті в VI – V тис. до н. е., а в Придніпров'ї та на Лівобережній Україні – в V – IV тис. Первісні гончарі виготовляли вироби вручну, обліплюючи кошичок, камінь, дерев'яну форму шматочками глиняної маси завтовшки в палець або обкручуючи за спіраллю стрічку глини, поступово посуд випалювали на полум'ї багаття. Найдавнішими видами орнаменту були жолобчасті прикраси у формі рисок, зигзагів, ямок. Пізніше з'явилися відбитки орнаментального штамп, прикраси, створені гребенем, наколи. Високим мистецьким рівнем відзначалися вироби так званої трипільської кераміки (2500 - 2000 рр. до н. е.). У ті часи керамічні вироби вже випалювали у спеціальній печі – горні. У II ст. н. е. на території України (Поділля, Подністров'я) з'являється ручний, а з IX ст. – ножний гончарний круг, який поступово витісняє ручне ліплення. Вироби стали відзначатися вишуканістю та багатством форм. Розквіту гончарства в Україні сприяла наявність в її надрах покладів високоякісних червоних, червоно-бурих та світло-сірих глин. Найвідоміші осередки гончарства – Миргород, Опішне, Коломия, Хуст, Ужгород, Васильків, Дубинці, Рокита, Косів, Яворів, Мукачеве, Бубнівка та ін. У 1986 р. в Опішному (Полтавщина) засновано Музей гончарства.

гопáк, -á, ч. Український народний швидкий танець, одиночний, парний або груповий. Гопак виник у побуті Війська Запорозького. Спочатку виконувався чоловіками; сучасний гопак танцюють чоловіки й жінки, однак чоловіча партія залишається провідною. У виконання гопака включаються елементи хореографічної імпровізації: стрибки, присядки, обертання й інші віртуозні танцювальні рухи.

горбáтка і горбóтка, -и, ж. Спідниця. Див. **дérга**.

горі́цвіт, -у, ч. Весняна рослина з великими жовтими квітками; адоніс. У народі цю рослину називали *жовтоцвітом, заячим маком, купавником, польовим кропом, стародибкою, черногіркою*. Широко використовується в народній медицині та магії як чарівне зілля.

горі́ще, -а, с. Простір між стелею житла та його покрівлею, який у народних уявленнях вважався однією з можливих осель домовика. На горищі часто залишали їжу, зокрема кашу чи солодощі. У традиційній українській хаті вхід на горище зазвичай розташовувався в сінях і закривався спеціальною кришкою-лядою. Це приміщення могло слугувати сінником і мало різні діалектні назви: *гора, під, піддашшя, стрих, підра, подря*.

горі́лка, -и, ж. Міцний алкогольний напій, що є сумішшю спирту, переважно з пшениці, ячменю та ін. зернових, і води у певній пропорції.

го́рлиця, -і, ж. 1. Лісовий птах, менший від голуба; дикий голуб. 2. Давній український народний танець і музика до нього. 3. Українська сольна народна пісня.

горне́ць, -нця́, ч. 1. Посудина, що дорівнює чотирьом квартам (дві пляшки), якими міряли горілку. 2. Те саме, що **го́рщик**.

горобі́на, -и, ж. Дерево з помаранчево-червоними ягодами, які ростуть гронами, а також ягоди цього дерева. Широко використовується в народній медицині.

горо́хвяник, -а, ч. Млинець із горохового борошна.

го́рщик, -а, ч. Керамічне начиння для варіння їжі.

горя́ни, -я́н, мн. — див. **гуцу́ли**.

госпо́дар, -я, ч. — див. **домові́к**.

госте́ць, -тця́, ч. Ревматизм.

гості́нець¹, -нця, ч. 1. Якесь річ або ласощі, що їх зазвичай привозять, приносять або передають звідки-небудь як подарунок. Широко вживається у фольклорі. 2. Удар, постріл, предмет, яким завдають удар; травма від удару.

гості́нець², -нця, ч. Великий битий шлях; шосе.

гості́нність, -ності, ж. Готовність, бажання приймати гостей і пригощати їх. Гостинність характерна для багатьох народів світу. Наприклад, у якутів подорожній міг у будь-який час зайти у дім, заночувати. Навіть неприємну людину не можна було вигнати геть. Колись в Осетії за порушення гостинності винуватця скидали зі скелі. У горців були спеціальні приміщення для частування гостей (кунацькі). Відомі випадки, коли кровний ворог, втікаючи від переслідувань, потрапляв в дім тих, хто заприсягся його вбити, проте цю людину не чіпали — такий був суворий закон. У слов'ян людина, що відмовила гостеві, піддавалася загальному осуду, присоромленню. Слово «гість» споріднене зі

словом «Господь». В українців, росіян та білорусів гостинність у XV–XIX ст. набула своєрідних християнізованих форм. Існував міф про те, що Бог в образі людини ходить по землі, тому гість – це «посильний Бога». У деяких народів подорожнього не розпитували про його ім'я, мету приходу, наміри. Якщо він бажав, то сам розповідав про це. У Карпатах із гостем був пов'язаний обряд «полазник» (див. **пола́зник**). Українці споконвіку славилися своєю гостинністю. Із давніх-давен було заведено, що той, хто відвідає оселю, тривалий час вважається своїм, оскільки прилучається до духів цього дому, скуштувавши трапези або обігрівшись біля вогнища. Тому природно, що господарі робили все, щоб почастувати (тобто віддати, почесь) прибульця. З часом це переросло у звичай обов'язкового пригощання (частування) гостей. Зокрема, на столі завжди й неодмінно мали лежати кусень хліба та дрібка солі – ці головні атрибути не тільки слов'янського хлібосољства, а й прилучення до духів та божеств. Крім того, вважалося, що той, хто скуштує кусень хліба з сіллю, дістане господнє благословення і ніколи не посміє скривдити того, хто частує. Свідченням особливої шани до гостей було вручення їм найсвятішого – хліба і солі. Це відображено і в стародавніх прислів'ях («Спочатку нагодуй людину, а потім вже й розпитуй її», «Веселий гість – дому радість», «Гостя напій, накорми і спати поклади»). Народ створив цілий кодекс правил, що стосуються гостей і господарів. Наприклад: «У гостях до їжі останній берися, а перший переставай», «Для гостя хоч застався, але постався». Водночас народ не дуже високо цінував надмірне застілля, гуляння («Гості першого дня – золото, другого – срібло, а третього – мідь: хоч додому їдь»). Дуже поетичними і привітними були словесні привітання гостей, примовки в гостини, побажання: «Хліб-сіль!», «Щоб родилося жито-пшениця, всяка пшениця, щоб діждали жать і споживать», «Із ваших рук, щоб діждалися онук!». Із гостями пов'язані й народні прикмети: «Кім мурличе – гостей кличе», «Іскра до покуття спалахнула – гості будуть». Щодо гостювання як такого, то в українському середовищі не прийнято було ходити в гості під час польових робіт. Засуджувалося гостювання і в будні дні – тоді родичів або сусідів відвідували лише у господарських справах, а ритуал прийому гостя в такому разі спрощувався. Поширеним правилом прийому гостя, котрий прийшов хоча б у звичайній справі, залишалося обов'язкове запрошення зайти до хати «хоча б на хвилинку». Гість повинен був переступити поріг хати, тобто виявити повагу до домочадців та їхніх предків, які, за повір'ям, мешкали під порогом. З цієї ж причини намагалися посадити гостя і за стіл, попередньо накривши його скатертиною і подавши хліба з сіллю, що, за віруваннями, відганяло злих духів. Хліб і сіль були знаком прихильності, чистоти і благородства намірів. Хлібосољний господар – найбільша похвала людині, яка вміє прийняти гостей. У південних районах України було прийнято подавати виноградне вино – «один келишок». Якщо гість не мав часу пригощатися за столом, його садили на лаву біля печі, протерши її чистою ганчіркою. Одне слово, гість так чи інакше мусив присісти, оскільки у противному разі «старостам не сидіти у цій хаті». Ритуал прийому значно ускладнювався, коли спеціально приходили в гості. Приводом

для гостини слугували великі свята: Різдво, Трійця, Великдень, храмові свята, іноді недільні дні, а також сімейні урочистості – весілля, народження. Обов'язково сходилися на похорони і поминки. У деяких районах України число свят, коли можна було ходити в гості, обмежувалось. На Тернопільщині, наприклад, ходили лише в дні Івана та Михайла, на Одещині – на храмові свята. Щодо неділі, то у цей день скрізь по Україні збиралися тільки родичі. Відповідно до народного етикету, гості приходили за запрошенням. Воно лунало наприкінці кожного гостювання: *«Приходьте вже й ви до нас»*, – зверталися гості до господарів. До приходу гостей ретельно готувалися – пекли хліб, готували святкові страви, іноді подарунки дітям, яких було прийнято залишати вдома. У гості йшли також із подарунками, які зазвичай були простими – окрасець хліба та *«горілка-сороківка»*. Господарі по закінченні застілля також *«віддарювали»* гостей – хлібом та пирогами. Виняток становили гостини з приводу весілля чи народин: на них дарували рушники або хустки весільним чинам, черевики та чоботи – батькам молодої, крижмо – бабі-повитусі. Під час похорон при виконанні обряду прощі, поширеного серед гуцулів та бойків Українських Карпат, родина покійного роздавала всім присутнім на процесії речі: сорочки, ремені, перемітки тощо.

готáр, -у, ч. Межа, границя між межами двох сусідніх сіл.

гоцáк, -á, ч. – див. **тропáк**.

грабкí, -íв, мн. Пристрій до коси у вигляді невеличких граблів із довгими зубцями.

граблí, *граблív* і *грабéль*, мн. Сільськогосподарське знаряддя, у вигляді валка із дерев'яними або залізними зубцями, насадженого на довгий держак. Використовується для згрібання скошених стебел, розпушування землі тощо. Сільськогосподарська машина для згрібання сіна, соломи тощо кінною або тракторною тягою.

гравіла́т, -у, ч. Багаторічна трав'яниста рослина родини розових із багатоголовим кореневищем червонуватого кольору. За народним повір'ям, настій з рослини відганяє злих духів, тому ним кропили обійстя, світлицю, повітку, поля від нещастя та всякої пошесті.

градівні́к, -á, ч. Чаклун, знахар, що вміє відводити град від села і нив.

градíль і **грядíль**, -я, ч. Частина плуга, у якій закріплюють чересло.

гра́жда і **гря́жда**, -и, ж. Комплекс житлових будинків і господарських приміщень у гуцулів. Утворює замкнутий, здебільшого прямокутний, дворик.

гребіне́ць, -ни́ця, ч. 1. Довгаста пластинка з зубцями (з одного чи двох боків) для розчісування або скріплення волосся і прикрашення жіночої зачіски. 2. Зменшено-пестливе до **гребінь**.

гребі́нь, -бе́ня, ч. 1. Високий дерев'яний стояк із зубцями, що на них насаджується пряжа за ручного прядіння. 2. Те саме, що **гребіне́ць** 1. 3. Верхнє ребро двосхилого даху; коньок. 4. Вузька грядка землі, що нагортається плугом чи підгортальником.

гребові́ця, -і, ж. 1. Згрібання сіна. 2. Час згрібання сіна.

грезёт, -у, ч. Шовкова або вовняна тканина з дрібним візерунком того ж кольору (переважно сірого).

гrecáник, -а, ч. 1. Хлібний виріб із гречаного борошна; випікався на капустиному листі. 2. *тільки мн.* Назва пісні й танку.

грівна, -и, ж. Нашийна прикраса, що мала форму гладкого або витого обруча із коштовного металу. В історичний період до Київської Русі, найчастіше із золота, пізніше – зі срібла. У Київській Русі використовувалася як грошова одиниця. В XII ст. гривна срібна = близько 204 г. У Київській Русі з XI століття в обігові були київські гривні шестикутної форми, вагою бл. 140-160 г, що служили одиницею платежу та засобом накопичення до монголо-татарського нашествия. Найбільше значення в грошовому обігу на Русі мали новгородські гривні. Перехідною від київської до новгородської була чернігівська гривна (за формою близька до київської, а за вагою – до новгородської гривні). «**Монетна гривна**» – великий «нерозмінний» злиток срібла. Перебувала в обігу в так званий «безмонетний період» Древньої Русі (XII, XIII та частково XIV століття), коли припинили чеканити древньоруські монети (златник, сребряник) та почали надходити в обіг закордонні монети. «**Київська гривна**» – гривна шестикутної форми, що перебувала в обігу в Київській Русі з XI століття та мала вагу бл. 140–160 г. «**Новгородська гривна**» – довга срібна палиця вагою 204 г. Мала найбільше значення в грошовому обігові. «**Чернігівська гривна**» – перехідна форма між київською та новгородською гривнами. «**Татарська гривна**» – гривна човникової форми, що була в обігу на території Поволжя разом з татарськими монетами XIV ст.

грівня, -і, ж. Національна валюта України. Відповідно до Указу Президента України Леоніда Кучми та статей 99 і 102 Конституції України, протягом 2 – 16 вересня 1996 року в Україні була проведена грошова реформа. В обіг введено національну валюту України гривню та її соту частку – копійку. Код валюти літерний – UAH, код валюти цифровий – 980, скорочена назва – грн. Емісійний інститут – Національний банк України. В обігу знаходяться: банкноти номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 і 1000 гривень. Розмінні монети номіналом 1 (вилучено з обігу), 2 (вилучено з обігу), 5 (вилучено з обігу), 10, 25 (вилучено з обігу) і 50 копійок. Обігові монети номіналом 1, 2, 5, 10 гривень. 2 вересня 2024 року НБУ виступив з ініціативою замінити назву розмінної монети «копійка», що має російське походження, на українську історичну назву «шаг», яка бере початок ще з часів Гетьманщини та УНР.

григорі́анський календа́р. Система літочислення, запроваджена 1582 р. за Римського Папи Григорія XIII замість юліанського календаря (в Україні з 1918 р.); новий стиль.

Гробкі́, -ів, *мн.* – див. **Прóводи**.

грома́да, -и, ж. Самоврядне соціально-побутове утворення, характерне для східного слов'янства загалом. Поділяється на два основні типи: первісну і селянську (сусідську). Українцям була притаманна саме селянська община, переважно у формі землеробської громади. До XIV ст. громада відома під назвами верв, мир, село; виступала первинним адміністративно-юридичним

осередком, який об'єднував людей певної території на основі спільних громадських інтересів, єдиного культу та колективної відповідальності. Члени громади мали відбувати певні повинності (від диму або від рала), що принципово відрізняло громаду від попередньої родової общини.

Громніця, *-ці, ж.* Частіше вживається у *мн.* **Громніці**. Свято зустрічі зими з весною, що припадає на 2 (15 за юл. к.) лютого. Народна назва церковно-календарного свята Стрітіння Господнього.

громніча свічка. Свічка, виготовлена на Стрітіння. Вважалась одним із найбільших оберегів. В Україні громничні свічки виготовлялися жінками або дівчатами. Часто вони робились із трьох переплечених свічок. Їх запалювали протягом року на найбільші свята, на дні народження членів родини, під час хвороби, пологів, щоб полегшити останні хвилини життя помираючої людини, під час похорону тощо.

грудніця, *-і, ж.* Запалення грудних залоз; мастит.

грядка, *-и, ж.* Оброблена, підготовлена для вирощування городніх культур земля. Вузька, довга і висока ділянка.

губаня, *-і, ж.* Нагольний кожух без рукавів.

гугля, *-і, ж.* 1. Подовжений прямоспинний одяг із білого сукна без рукавів, в основному поширений на Буковині. 2. Старовинний, з білого доморобного валяного сукна гуцульський плащ-накидка у вигляді різьки, який у негоду надягався на голову.

гудак, *-а, ч.* Музика, скрипаль. Див. **весільні чині**.

гужва, *-і, ж.* Розпарена деревна гілка у вигляді кільця для зв'язування чогось.

гуляка, *-и, ч. і ж.* 1. Той (та), що любить гуляти. 2. Права чепіга. 3. Хлопчик приблизно чотирьох років, який уже добре ходить і заглядає в кожен кут.

гумно, *-а, с.* Тік із господарчими будівлями біля житла або за селом.

гунька, *-и, ж.* Те саме, що **гуня**.

гуня, *-і, ж.* Гуцульський прямий верхній одяг із довговорсового саморобного сукна з «фальшивими» рукавами, що накидався на плечі.

гуральня, *-і, ж., заст.* Старовинний спиртово-горілчаний завод; винокурня.

гуслі, *-сел, мн.* Старовинний народний багатострунний щипковий музичний інструмент. Часто згадуються у фольклорних творах, зокрема в обрядових весільних піснях. Найчастіше виготовляли з явора.

гусянка, *-и, ж., діал.* Кисломолочний продукт, який традиційно виготовляли чабани на Гуцульщині шляхом заквашування кип'яченого молока. Гусянка буває солодкою (свіжою) і квасною (давно заквашеною та вистояною), причому остання чудово втамовує спрагу під час косовиці. Вона займає проміжне положення між сиром, сметаною та маслом, що робить її універсальною в кулінарії: її додають у соуси, десерти, борщі, супи, каші, а також овочеві та м'ясні страви. Аналогічні продукти з різними назвами існують у багатьох гірських народів: «маконі» в Грузії, «катик» у Середній Азії, «грецький йогурт» на Балканах. Гусянка, виготовлена з топленого молока, відома як «татарський катик». Інша назва цього продукту – «зимне молоко», оскільки його готували наприкінці літа, а споживали переважно взимку.

г'утництво, -а, с. Виготовлення виробів зі скла. Гутне скло отримували шляхом розплавлювання при високій температурі у великих глиняних горщиках (тиглях) кварцового піску, вапняку і поташу. Районами найбільшого поширення гутництва в Україні були Чернігівське, Київське і Волинське Полісся, оскільки саме тут у достатній кількості було деревини, піску, крейди і вапна. Археологічні розкопки засвідчують, що виробництво скла на території України існувало вже у IV–V ст. н. е. Літописні джерела та археологічні знахідки періоду Київської Русі свідчать про існування численних склоробних майстерень. Розквіт гутного виробництва припадає на XVII – першу половину XIX ст. Найважливішим центром українського гутництва стала Чернігівщина. Розвивалося гутництво і на Поліссі, Слобожанщині, Поділлі, Буковині та Галичині, де ремісники-склярі виготовляли різноманітні сорти «простого», зеленого, синього, димчастого скла, а також кришталі, віконне і лампове скло, кухонний, горілчано-винний посуд (пляшки, баклаги, штофи, чарки, стакани), тарелі й тарілки, вази тощо. Одне з найбільших підприємств з виготовлення виробів зі скла в сучасній Україні знаходиться у м. Костянтинівка на Донеччині.

гуцу́ли, -ів, *мн.* (*одн.* **гуцу́л**, -а, *ч.*; **гуцу́лка**, -и, *ж.*) (**горя́ни**, **верхови́нці**). Частина гірського українського населення Карпат. Ареал їх розселення – це Верховинський та південні частини Наддністрянського і Косівського районів Івано-Франківської області, Путильський та південна частина Вишнівського районів Чернівецької області, Рахівський район Закарпатської області. Походження гуцулів остаточно не з'ясоване, хоча є ряд досить ґрунтовних гіпотез. Етимологію назви «гуцули» деякі вчені пов'язують з основним видом їхньої господарської діяльності – скотарством, ключовим поняттям якого було слово *когул* – чабан, вівчар. Дійсно, гуцули – чи не єдина група українського етносу, для якої скотарство (а особливо вівчарство) було провідною галуззю господарства. Воно ж зумовлювало і своєрідність усього укладу життя горян та їхньої культури. Так, лише у гуцулів, відповідно до роду їхніх занять, природних умов та ситуації порубіжного регіону, сформувався двір із замкнутою по периметру системою будівель – гражда, своєрідна фортеця; переважно у них трапляються оригінальні хрещаті церкви; саме в середовищі скотарів склалася самотня кухня, переважно зорієнтована на молочні та м'ясні страви (гуслянка, бринза, бараняче м'ясо), виник надзвичайно мальовничий одяг, що найбільшою мірою зберіг прадавні компоненти (гачі, череси, крисані, кептарі). Прадавня, ще язичницька основа збережена гуцулами і в духовній культурі, зокрема в обрядах та ритуалах: відсікання коси – у весільній обрядовості, запалення ватри – у родильній, ритуальне прощання (проща) – у поховальній тощо. Інша теорія пов'язує походження гуцулів від давньослов'янського племені уличів, або улуців (В. Кобилянський), колись розташованих у пониззі Дністра, а пізніше під натиском кочовиків вимушених піднятися до його верхів'їв та в Карпати. Ця теорія вдало вписується у перебіг історичних подій у південній частині Карпат, а головне – підтверджується археологічними та етнографічними даними про культуру – тотожну і для гуцулів Карпат, і для населення Наддністрянщини. Вважаючи таку точку зору найбільш прийнятною, слід, утім, подати й інші

позиції. Близькою до вказаної концепції є антропонімічна теорія, що нині інтенсивно розробляється українськими ученими В. Грабовецьким та М. Худашем. Вона пов'язує витoki гуцулів із прізвищем людини (Гуцуляк, Гуцул) – засновника племені. Деякі історики (К. Мілевський, Л. Голембйовський, Ю. Коженъовський, І. Вагилевич, Ю. Федькович, О. Моргенбессер, В. Поль), етнографи, лінгвісти доводять тюркське, половецьке, печенізьке походження назви. Фольклорист і етнограф О. Кольберг стверджував, що це залишки різних кочових орд. С. Витвицький пов'язував назву гуцул з іменем Гецели – брата князя Великої Моравії Ростислава або виводив її від горулів-гунів. Я. Головацький, М. Казанович, Є. Калужнянський, І. Огоновський, І. Крип'якевич, В. Гнатюк дотримувалися думки, що назва гуцули походить від молдавського слова гоц, гуц – розбійник, опришок. Український лінгвіст В. Чапленко, який у своїй статті *Походження назви гуцул*, що була опублікована в 1-му томі «Історії Гуцульщини» (Чикаго, 1975), претензійно заявляв, що про справжню етимологію назви гуцул, що схожа на осетинські слова *гуцул* та *гилець* та далі, посилаючись на свою адигейську теорію, переконує, що назва *гуцул* споріднена зі словом *гудзик*, *куций* тощо. Макс Фасмер приводить міркування Яна Розвадовського про те, що слово потрапило до української через румунську мову і походить з готської *guta* – «гот». Цікаво, що в мові басків є слово *hiscul*, яке перекладається як «людина, яка живе у печері». Як і будь-яка етнографічна група, гуцули мають два рівні етнічної самосвідомості: загальнонаціональний (усвідомлення своєї причетності до українства загалом) і крайовий (усвідомлення себе гуцулами, верховинцями).

гуцúлка, -и, ж. 1. Гуцульська мелодія до танцю, а також – танець, що виконується під таку мелодію. 2. Чоловіча вишита сорочка зі стоячим коміром.

Г

га́зда, га́зді, ч. (газді́ня, -і, ж). Господар (господиня).

га́нок, -нку, ч. Прибудова з площадкою і східцями, а подекуди з покрівлею біля входу в будинок.

герда́, -і, ж. – див. **герда́ни**.

герда́н, -а, і **герда́нець**, -нця, ч. Вовняна стьошка або ажурний комірець із бісеру, якими в Галичині, на Буковині та в Закарпатті жінки прикрашають шию або голову, а чоловіки – капелюхи.

герда́ни, -ів, *мн.* Шийні бісерні прикраси у вигляді досить вузької смуги; герданик, герданка, герда, крайка, лучка.

герда́ник, -а, ч. – див. **герда́ни**.

герда́нка, -и, ж. – див. **герда́ни**.

гирлі́га і герлі́га, -и, ж. Ціпок, часто загнутий на кінці, яким користуються пастухи, старі люди тощо.

гонт, -у, ч., **го́нта**, -и, ж. і **го́нтя**, -я, с. Покрівельний матеріал у вигляді тонких клиноподібних дощечок.

гринджо́ли, -о́л, *мн.* Низькі сани з розширеними від передка боками; дитячі санчата.

Д

Да́жбо́г, *-а, ч.* (**Да́ждьбо́г, Со́нце-Бог**). У стародавніх слов'ян-язичників – бог Сонця, покровитель родючості, природи, джерело світла і тепла.

Да́ждьбо́г, *-а, ч.* – див. **Да́жбо́г**.

Да́на, *-и, ж.* Дохристиянська богиня води. За народними переказами вічно юна, чарівна Дана породила на світ Любов, Землю та різні речі на ній (ліси, трави, струмки, ріки). Від імені Дана, на думку деяких вчених, походять назви рік: Дон, Дніпро, Дунай, Донець, Дністер, Двіна.

да́раба, *-и, ж., діал.* Плът, збитий із дерев'яних кругляків, який сплавляють у Карпатах річками.

да́ро́вка, *-и, ж. (повніця)*. Обдарування молодих на весіллі.

да́х, *-у, ч.* 1. Верхня частина будівлі, що служить її покриттям; покрівля. 2. *перен.* Домівка, житло.

дві́йня́та, *-я́т, мн.* Сполучені перемичкою два кулевидні горщики зі спільною дерев'яною покришкою, призначені для перенесення обіду в поле.

дві́йня́тка, *-ок, мн.* – див. **весі́льне пе́чиво**.

дві́р відќрі́того ти́пу. Такий тип двору, в якому завжди залишалась вільна земельна ділянка, прилегла до житла та господарських споруд.

дві́р господа́рський. Господарська ділянка, на якій розміщені садибні будівлі та місце біля них.

дві́р, *дво́ру, ч.* Основний осередок селянського господарства, сімейно-трудова об'єднання осіб, які спільно провадять господарчу діяльність.

двопíлля, *-я, с.* Одна зі стародавніх систем землеробства, яка довгий час переважала на території Карпат: уся ділянка ділилася на дві частини, одна з яких засівалася, інша використовувалась як пасовище.

дво́рище, *-а, ч.* Форма сімейного та територіально-господарського устрою українських селян XIV–XVII ст.; була конкретним виявом сімейної общини і складалася з кількох селянських господарств, що належали близьким родичам.

дворо́вий, *-вого, ч.* – див. **дворо́вік**.

дворо́вік, *-а́, ч. (дворо́вий)*. Дворовий дух, повелитель худоби та всього господарства; охороняє від мору, грабунку всю живність і все добро у дворі селянина. Сприяв збагаченню, добробуту, щастю хлібороба.

де́в'я́тніи, *-тіи́, мн.* Поминки за померлим на 9-й день по його смерті. Див. ще **по́минки**.

деетніза́ція, *-ї, ж.* Процес втрати етносом чи окремими його представниками своїх етнічних рис. Починається з втрати рідної мови, потім національної свідомості та етнічної ідентичності.

де́лія, *-ї, ж.* Довга ведмежа чи вовча шуба. Носилась козацькою старшиною, накидалася на плечі, оздоблювалася золотою тасьмою.

де́мон, *-а, ч.* 1. У давньогрецькій міфології – нижче божество, злий дух або чорт, інколи доброзичливий до людей. 2. У християнстві – злий дух, диявол.

демоноло́гія, *-ї, ж.* Сукупність міфічних уявлень, заснованих на вірі в духів-демонів, які шкодять або сприяють людині в її справах. Переважна частина образів української народної демонології має дохристиянське походження.

Демонологічні уявлення пов'язувалися з явищами природи, господарсько-побутовим життям. Народна уява найчастіше надавала демонічним істотам людської подоби, тобто наділяла їх антропоморфними рисами.

Денніця, *-і, ж.* У слов'янській міфології – богиня полудня, дочка чи сестра сонця, кохана місяця, до якого сонце її ревнує.

дeнь, *дня, ч.* Народна одиниця виміру площі – ділянка, яку можна було зорати плугом протягом робочого дня (приблизно 0,75 десятини).

депортация, *-ї, ж.* Примусове виселення з місця постійного проживання за наказом органів державної влади.

дeрга, *-и, ж.* (**дже́рга**, **опі́нка**, **горбо́тка**, **фо́та**). 1. Товста і груба тканина; рядно, покривало, килим. 2. Верхній жіночий одяг у вигляді плахти темного кольору. Був поширений на Поділлі, Прикарпатті, Буковині, а також на Полтавщині.

дерка́ч¹, *-а, ч.* Невеликий перелітний птах з жовтуватого-бурих оперенням, який відзначається характерним скрипучим криком.

дерка́ч², *-а, ч.* 1. Стертий віник. Детальніше див. **ві́ник**. 2. *перен.* Про щось обсмикане, обірване.

дерка́ч³, *-а, ч.* 1. Гучний музичний інструмент, також відомий під назвами «вертушка» або «тріскачка». Він складається з дерев'яної коробочки, коліщатка та ручки, яку обертають для створення характерного тріскучого звуку. У Західного Полісся ще в середині минулого століття побутовував архаїчний звичай у Провідну неділю (рідше – у понеділок) гонити зиму «деркачами». «Деркач» також був атрибутом вартових, які в нічний час охороняли громаду. 2. Традиційна українська дитяча гра, яка зазвичай супроводжує народні свята та обряди. Вона пов'язана із використанням музичного інструменту «деркач», що створює характерний тріскучий звук. Учасники гри, зазвичай діти, тримають деркачі й крутять їх, створюючи гучний шум.

деру́ні, *-ів, мн. (одн. деру́н, -а, ч.).* Оладки з тертої картоплі з додаванням яєць та невеликої кількості борошна; картопляні млинці. У різних регіонах України популярними були деруни із сирною, м'ясною, грибною начинками. В Україні деруни відомі також під назвами *бабка, бараболяники, бандурки, бандуряники, беци, бецики, беці, богачі, бубели, бульбаки, бульобники, гейзебубели, гейзи, гугіль, гуглі, драники* (схід України), *драчаники, картопляники, картопляні пляцки, картофляники, кизлики, кийзлики, кремзлики, маталяси, мацигони, пертушаники* (на Київщині), *ресельованики, рисилованики* (Закарпаття), *ріпляники, терті пляцки, тертюхи* (Тернопільщина), *терчаки, терчаники, хремзелики* тощо.

де́рце, *-я, с.* Давня одиниця вимірювання, що дорівнює 100 г.

десяти́на, *-и, ж.* Офіційна одиниця вимірювання земельної площі, що застосовувалася в Росії та Україні. Дорівнювала 2400 квадратних сажнів (сажень – 2,13 м) або 1,09 га.

деся́цький, *-кого, ч.* 1. У Російській імперії до 1917 року – сільський поліцейський низового рівня, якого обирали самі селяни. 2. На Запорозькій Січі – керівник десятки, найменшої військової одиниці.

де́щиця, *-і, ж.* Незначна кількість чого-небудь; якась дрібниця, абищия.

дже́рга, *-и, ж.* – див. **де́рга**.

джугля, -і, *жс.* Зимова гуцульська шапка, виготовлена із чорної баранячої шкурки.

джур, -у, *ч.* – див. **жур**.

дзбан, **збан**, **дзбан**, **збан**, -а, *ч.* Глекоподібний глиняний, дерев'яний або металевий посуд для води, молока, квасу тощо.

дзижчалка, -и, *жс.* – див. **фурфалка**.

дзьобавка, -и, *жс. р.* Одна з назв куті, що вживається в Карпатах.

дзьобенка, **дзьобленка**, **дзьоблинка**, -и, **дзьобня**, -і, *жс.* Гуцульська вовняна торба, яку носять через плече.

дзяма, -и, *жс.* Закарпатська страва, яку традиційно готують на Великдень. Основним інгредієнтом дзями є шовдар (шовдарь) – копчений свинячий окіст. Його традиційно кладуть у великодній кошик поряд із крашанками та пасками. Дзяма – це юшка з копченостей, зварена на бульйоні, що залишається після приготування великоднього шовдаря, та загущена сметаною. Цікаво, що в «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка дзяма визначається як яловичий відвар, хоча в сучасному варіанті страви використовується свинина. У різних діалектологічних словниках можна натрапити й на інші значення цього слова. Дзяма може також означати: рідку страву, пісний суп, відвар із картоплі чи м'яса (Гуцульщина); суп із локшиною, м'ясо, зварене в молоці (Бойківщина); навар із сушених фруктів (Закарпаття) тощо.

дйба, -и, *жс., іст.* 1. Середньовічне знаряддя катувань, на якому розтягували тіло звинувачуваного. 2. *перев. мн.* Колода з дірками, у які вставляли ноги або руки арештанта. Дйба ускладнювала можливість вільно рухатися. Є символом незграбності.

дйби, **дйб**, *мн. (одн. дйба, -и, жс.).* Дві довгі жердини з набитими на них приступками, на які стають і ходять, переставляючи жердини.

Дйв, -а, *ч.* У слов'янській міфології – божество страху й смерті. Зображувалося у вигляді великого хижого птаха з потворним жіночим обличчям. Віщує смерть, надто перед січчю, боєм. Дйв вважався людоджером.

дйвень, -вня, *ч.* Обрядовий хліб, аналогічний за своїм ритуальним призначенням колачу. Найчастіше його виробляли з плетінки втрое чи четверо, а потім її краї з'єднували, щоб утворити замкнене коло. Прикрашали гілочками, обплетеними тістом, а зверху чіпляли квітку (живу чи штучну). Цей хліб здебільшого характерний для Півдня (Запорізька область), частково – Полтавщини й Слобожанщини. Через дйвень молода дйвилась на молодого, звідки, очевидно, й походить його назва. Коли печуть дйвень, загадують, яке буде у молодих майбутнє подружнє життя. Якщо дйвень удається, то й життя має бути щасливим. У придніпровських селах «дйвнями» називали очеретини, обплетені тістом. Садячи його в піч, примовляють: *Світи, жар, у печі ясно, печись, дйвень, красно: гостям – на велике дйво, молодим – на щастя, на долю, на свою родину. Печись, дйвень, не схились, не пригори, молодим серця та й не зсуши!* У деяких районах Дніпропетровської, Донецької областей цей виріб називався «теремок», «ріжки», «гільце».

дйвосіл, -у, *ч.* – див. **оман**.

дилі́на, -и, ж., діал. (**делі́на**, -и, ж.). Груба дошка; брус, балка, колода.

димáр, -я, ч. 1. Труба для відведення диму з печі житлового приміщення, заводу тощо. 2. Прилад з міхом для обкурювання бджіл.

ді́мка, -и, ж. 1. Спідниця з саморобного полотна з вибійчастим малюнком. Побутувала в центральних і західних областях України. 2. Саморобна горілка-сирець; самогон.

димні́к, -а, ч. Отвір у стелі для виходу диму з печі із засувкою в карпатських горян; димар.

дискриміна́ція, -ї, ж. Обмеження або позбавлення прав певної категорії громадян за расовою чи етнічною приналежністю, за ознаками статі, релігійними, політичними та іншими переконаннями.

дислока́льність, -і, ж. Роздільне проживання шлюбної пари (кожного у своєму роді).

ді́шель, -иля, ч. Товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, що використовується для запрягання коней і допомагає правити ними.

ді́вер, -а, ч. Брат чоловіка.

ді́верка, -и, ж. Жінка дівера.

ді́вич-вечі́р, -чора, ч. Молодіжний вечір напередодні весілля. Проводили його окремо в оселях молодої та молодого або лише в молодій, але з обов'язковою участю молодого з боярами. Дівчата-подруги вили гільце: оздоблювали квітами, стрічками та букетиками колосків вишневе деревце або гілку сосни. Гільце символізувало незайманість, красу та молодість. Разом з гільцем як символ наречених виготовляли маленьку квітку або вінки для молодого і молодої. Одягання вінків супроводжувалося певними ритуалами: на долівці розстеляли біле полотно, на нього ставили хлібну діжу, зверху клали подушку, і на все це сідала молода, яку мав розплести молодший брат. Після розплітання коси дівчата прикрашали голову молодої весільним вінком. Колись ці дії виконувала мати. Відбувався обмін подарунками між молодими: молодий з боярами приносив дівчині чоботи і хустку, а молода обдаровувала його шлюбною сорочкою (вишиваною) або весільною хустиною. Як етнографічна реалія обряд мав різні локальні назви: *дівич-вечір* (Київщина, Черкащина, Чернігівщина), *дівичник*, *дружбини* (Сумщина), *вечорниці*, *вечоринки* (Полтавщина, Харківщина), *подружбини*, *дівишник* (Сумщина), *підвесілок*, *дружбини* (Луганщина), *збірня* (Рівненщина), *чоботоносини* (Житомирщина), *головиця* (Вінниччина), *вінкоплетини* (Хмельниччина, Львівщина), *заграванки*, *гуски* (Закарпаття) та ін.

ді́вичник, -а, ч. — див. **ді́вич-вечі́р**.

ді́вка, -и, ж. — див. **соціально-вікові категорії**.

ді́вча́, -а́ти, с. — див. **соціально-вікові категорії**.

Дівчина з Відрами. Давньоукраїнська назва сузір'я Орла, у народній астрономії використовувалось для визначення часу.

ді́вчина, -и, ж. — див. **соціально-вікові категорії**.

ді́вчі́ще, -а, ж. — див. **соціально-вікові категорії**.

ді́д, -а, ч. 1. Батьків або материн батько. 2. Чоловік похилого віку. 3. У слов'янській, зокрема українській, міфології — бог — охоронець домівки,

родоначальник сім'ї. 4. Вирізьблене (з дерева чи каменю) у вигляді опудала чи стовпа зображення язичницького бога (ця назва засвідчена в українському фольклорі). 5. Те саме, що **дідух**.

ді́дич, -а, ч., іст. Старовинний термін, що вживався в Україні XIV-XIX для позначення землевласника або спадкоємця землі. В універсалах українських гетьманів дідичами найчастіше називають представників козацької старшини, шляхти, заможних козаків та міщан. Дідичі володіли значними земельними угіддями, користувалися певними привілеями й мали визначені обов'язки. Вони відігравали важливу роль у місцевій громаді, нерідко виконуючи функції посередників між владою та селянами.

ді́дух, -а́, ч. (**дід**, **коля́дник**). Зі старослов'янської мови означає «дух предків». Дідух – це символ пожертвування найкращого збіжжя. Після обходу урочисто заносили до хати необмолочений пшеничний чи житній сніп, що спеціально зберігали від часу обжинків. У народі цей святковий сніп називали «дідом», «дідухом», «колядою», «колядником». На Покутті, Гуцульщині та Бойківщині дідух символізує родоначальника сім'ї – діда, а також усіх предків, які колись жили. Традиція ставити на Святую вечерю дідух тягнеться з часів поганства. Існують дві версії, чому 6 січня із першою Різдвяною зіркою люди заносили у хату «хлібне дерево». За однією з них, коли на полі закінчувалися жнива, а селяни збирали урожай – це було справжнім святом. Щоб відзначити радісну подію, люди несли з поля до хати останній обжинковий сніп. Або кажуть ще, коли Ісус Христос народився в стаєнці, то було дуже холодно. У стіні Йосип знайшов шпарину і затулив її снопом із соломи. Звідтоді існує звичай на Святую вечерю застеляти підлогу в хаті сіном та ставити на чільному місці в кутку дідух – символ затишку та тепла. Дідух ставили на найпочесніше в хаті місце – під образами. Існують триногі, п'ятиногі дідухи. Плетуть з жита чи пшениці; де їх було обмаль, могли використати овес. Прикрашали дідуха васильками й калиною.

ді́дько, -а, ч. – див. **біс**.

ді́жа́, -і́, ж. 1. Низька широка дерев'яна діжка, в якій готують тісто на хліб.

ді́жка, -и, ж. 1. Велика дерев'яна або металева циліндрична посудина з плоским дном. 2. *рідко*. Те саме, що **ді́жа́**.

ді́йни́ця, -і, ж. Спеціальний посуд, у який доять молоко.

ді́ль, - і, ж., *діал.* Жмуток ниток.

до́вба́нка, -и, ж. 1. Предмет, видовбаний із суцільного шматка дерева. 2. Рибальський човен, видовбаний зі стовбура дерева.

до́вбанці, -ів, *мн.* Дерев'яне взуття на Буковині.

до́вбиш, -а, ч. Литаврист. Відав військовими клейнодами (прапорами, бунчуками, литаврами, сурмами) і був основним організатором усіх колективних зібрань у Січі (військових рад, зібрань тощо). За козацьким звичаєм зібрання січовиків відбувалися саме під звуки сурм і литавр. Обов'язком довбиша був нагляд за виконанням судових вироків як у Січі, так і в паланках. Він приковував до ганебного стовпа правопорушників, допомагав осавулу під час екзекуції та оголошував судові рішення.

дóвга сорóчка. Чоловіча сорочка, яку носили навипуск, поверх вузьких полотняних штанів, підперезуючи поясом.

довержа́й, -я, ч. Стародавня одиниця вимірювання землі на Закарпатті – відстань, на яку доросла людина спроможна кинути камінець або грудку землі. Походить від вживаного закарпатцями слова *доверети* (докинути). Див. **кидь**.

доді́льна сорóчка. Сорочка, викроєна із суцільного на всю довжину жіночого росту («до самого долу»), шматка полотна. Добробут, нерозлучність нової родини могла забезпечити, за традиційними уявленнями українців, саме «додільна» сорочка молодій на весіллі. І тільки «додільну» сорочку зберігала кожна жінка собі на смерть, яку одягали небіжчиці як оберіг, що мав забезпечити їй «суцільний» (бажаний) спокій у вічному житті.

доді́льний, -а, -е. Довгий, до самої долівки, викроєний з суцільного шматка матерії (переважно полотна).

додóбла, -и, ж. У слов'янській міфології назва найвродливішої в селі дівчини, яку обирали «нареченою» Перуна, дівою вогню, головною фігурою на святі Громовержця, під час закликання дощу.

долі́вка, -и, ж. Уторована, вирівняна та помазана глиною земля в приміщенні; взагалі підлога.

До́ля (міфологічний персонаж) і **до́ля** (загальна назва), **-і, ж. (талáн).** Фантастично-поетичний образ, який у повір'ях українців ототожнювався зі щастям. Побутували й відповідні повір'я про долю та нещастя. Найчастіше Доля змальовувалася в образах жінки, панича, незнайомця тощо. Щаслива Доля – приємна на вигляд, чепурна, а лиха – заспана, запухла, нечепура. За народною уявою, кожна людина має свою долю, яка фатально визначає її вік, благополуччя тощо. Під якою планетою та в яку годину народиться людина – така й її доля. Доля сприймалася не як божество, а як двійник людини. У народних оповідях доля багатой та щасливої людини з'являється на її ниві і дбає про добре ведення всіх господарських справ. Доля ж убогої людини найчастіше байдикує, гойдається на верболозі або спить. Отже, за всієї своєї вродженості та невідворотності, доля все ж залежить від характеру та здібностей людини: щоб зажити успіхів, вона мусить знайти свою долю. Оповіді пізнішого походження пройняті християнським забарвленням: доля дається людині від Бога і уникнути її неможливо. Вважалося, що щасливу долю слід приймати із вдячністю, а не з погордою, бо інакше втратиш її. Українці вірили, що довідатися про долю можна, випадково підслухавши розмови «віщих птахів». Разом із тим, охоче вдавалися до послуг різноманітних ворожбитів та ворожок, планетників, мольфарів тощо. Лиху Долю називають Неделею, або Бідою і Злиднями.

до́мниця, -і, ж. У давнину – плавильна піч із горловиною вгорі (гличикоподібна). **домові́к, -а́, ч. (поха́тник, госпа́дар, хова́нець, слу́жка, помі́чник).** За давніми уявленнями слов'янських та інших народів – добрий або злий дух, що живе в домі; бог домівки і майна. Український домовик суттєво відрізняється від своїх «родичів», створених уявою інших народів. Це аж ніяк не злий дідок, а справжній хатній бог, охоронець домашнього вогнища та родинних святинь. Він прискіпливо стежив за дотриманням родинних ритуалів, шануванням померлих

і був, власне, посередником між домочадцями та їхніми предками. Символічна у цьому зв'язку одна з давніх його назв – *Щур* – однокореневе слово від «пращур» (звався він ще *Цур* або *Пек*). На причетність домовика до культу предків вказує і місце його перебування – під порогом (там, де, за повір'ям, розміщувалися пращури) або під піччю – головною святинею дому. Вважаючи домового богом, йому віддавали належну шану: під Новий рік влаштовували «весілля» печі; при переїзді до нової оселі домовика запрошували з собою, споряджаючи для нього хлібну лопату або помело; коли в дім уперше приходила молода, вона мусила принести чорного півня – своєрідну жертву для хатнього бога. Найчастіше домовик змальовувався як невеличкий (вершків дванадцять заввишки), геть оброслий волоссям дідок. Іноді його вважали істотою невизначеного роду (воно). За добрих взаємин із ним він забезпечував добробут родини, пильнував уночі худобу. Проте домовик міг завдавати великих прикрощів тому, хто його розсердить. Образ домовика як опікуна родинного вогнища переплітається з образом домашнього чорта – дідька. Побутувало повір'я, що дідько сидить у курячому зноску і його може виховати кожен, хто виносить яйце дев'ять днів під пахвою. Заможні господарі прагнули мати собі таких опікунів і регулярно ставили для них у кутку їжу.

домовини, -вин, *мн.* Обряд домовляння перед весіллям про гостей, подарунки і тощо. Див. **оглядини**.

Донщина, -и, *жс.* – див. **Слобожанщина**.

допити, -ів, *мн.* – див. **вівідки**.

до́світки, -ток, *мн.* Зібрання сільської молоді, організовані для спільної праці (шиття, прядіння, вишивання тощо) й розваг в осінній та зимовий час.

дохá, -í, *жс.* Верхній одяг з хутряним верхом і з такою самою підкладкою.

драбíна, -и, *жс.* 1. Пристрій з двох поздовжніх жердин, частин мотузки тощо, скріплених рядом поперечок, щаблів, що використовується для піднімання або спускання куди-небудь. 2. Бокова частина воза або саней, зроблена з поздовжніх і поперечних жердин. 3. Скріплені поздовжні й поперечні жердини, що використовуються для спорудження ясел-годівниць для тварин.

драбíнка, -и, *жс.* Тістечка, випечені на сороковий день після смерті людини. Є символом сходження померлого на небо.

драглі́, -ів, *мн.* Їжа зі згуслого при охолодженні м'ясного чи рибного відвару з дрібними шматочками м'яса або риби; холодець.

дра́нка, -и, *жс.* Тоненькі дощечки для оббивання стін і стелі під штукатурку, для покриття дахів і т. ін.

дра́п, -у, *ч.* Густа вовняна або напіввовняна тканина, призначена для пошиття верхнього одягу.

драпа́к, -á, *ч.* Знаряддя для повторного обробітку ґрунту, вид найпростішого культиватора, що поширився в Україні у другій половині XIX ст.

дра́тва, -и, *жс.* Міцна просмолена або навощена нитка, якою шиють взуття, шкіряні вироби тощо.

дрі́мба, -и, *жс.* Український щипковий музичний інструмент, сила і висота звуку якого регулюються ротовою порожниною того, хто грає. В Україні найчастіше

використовується в гуцульському музичному побуті. На дримбі (**варгáні**) переважно грала мати, навчаючи дітей традиційним танцям.

дрібу́шки, -ок, *мн.* 1. Тоненько дрібно сплетені косички; дрібниці. Поширені серед дівчат Поділля, Київщини та Полтавщини. 2. В українських народних танцях – вид рухів дрібними кроками з притупами. 3. Музика, що виконується в дуже швидкому темпі, під яку легко танцювати дрібними кроками з притупами.

дрові́тня, -і, *жс., розм.* 1.Приміщення для дров; місце, де зберігають дрова. 2.Колода, на якій рубають дрова.

Дру́гий Спа́с. – див. **Спа́с.**

дру́жбини, -ин, *мн.* – див. **ді́вич-вечі́р.**

дря́панка, -и, *жс.* Великодне ритуальне яйце, на якому гострим предметом (наприклад, голкою) видряпується малюнок.

дубе́ць, -бця́, *ч.* Відламана (переважно тонка, гнучка) гілка без листя; різка, прут, лозина, хворостина, якою карають.

дуда́р, -я́, *ч.* 1. Майстер, що робить дудки. 2. Той, хто грає на дудці, сопілці. 3. Вид танкової гри.

дуа́т, -а, *ч.* 1. Срібна, а потім золота монета, що була поширена в ряді європейських країн. 2. Жіноча прикраса у вигляді монети. Звичай використовувати монети як прикраси дуже давній: у різних народів монети нашивали на одяг, доповнювали ними ювелірні вироби або повністю складали з монет окремі прикраси. На Україні побутували різні способи носіння дукатів: три-п'ять-сім і більше монет скріплювали між собою у вигляді намиста, прикріплювали їх до коралів тощо. Див. **дуа́ч.**

дуа́ч, -а́, *ч.* Прикраса у вигляді великої медалеподібної монети з металевим бантом, прикрашеним камінцями. За дукачі правили австрійські дукати, а пізніше російські рублі та місцеві вироби з різноманітними зображеннями. Носили їх на Лівобережжі, Чернігівщині, Полтавщині та Слобожанщині. Інша назва **личма́н.**

ду́плянка, -и, *жс.* Колодка з видовбаною діркою, що використовується як житло для бджіл, птахів.

дьорда́ник, -а, *ч.* Головний убір українок передгір'я Буковини, за формою він подібний до карабулі. У передній частині прикрашався декількома великими квітами, а внутрішній простір заповнювався штучними квітами, нанизаними на нитки. Ззаду до дьорданника пришивалися вузькі різнокольорові стрічки – «коди». В одному головному уборі нараховувалося до 25 стрічок, які накладались одна на одну. У 20-30 роках ХХ ст. цей дівочий головний убір змінив вінок зі стрічками.

дя́дина, -и, *жс.* Жінка дядька.

дя́дина, -и, *жс.* Жінка дядька. Часто виступає символом скупості.

дя́дько, -а, *ч.* 1. Брат батька або матері; чоловік тітки. 2. *розм.* Дорослий чоловік взагалі. Звертання до чужого дорослого чоловіка словом «дядько» є проявом ввічливості.

дя́кування, -я, *с.* – див. **кола́чини.**

Е

Ейкуме́на, *-и, ж.* — див. **Ойкуме́на**.

екзога́мія, *-ї, ж.* Традиційна заборона укладати шлюби всередині певної людської спільноти (роду, фратрії, племені, сільської общини, касти, конфесійної групи тощо).

екзоетно́нім, *-а, ч.* Назва, яку дають етносу, його субетносам чи етнографічними групами їхні сусіди.

ендога́мія, *-ї, ж.* Традиційна вимога укладати шлюби всередині певної людської спільноти (племені, сільської общини, касти, конфесійної групи, етносу тощо).

ендоетно́нім, *-а, ч.* Самоназва етносу.

етні́чна гру́па, *-и, ж.* Переселенська група вихідців із етносу за межами своєї етнічної території, має громадянство країни проживання, не займає домінуючого становища в суспільстві і виявляє взаємну солідарність з метою збереження свого етнічного обличчя.

етні́чна дисперсиза́ція, *-ї, ж.* Процес відокремлення від етносу окремих його частин, котрі не набули властивостей самостійних етносів, а залишились або стали субетносами й етнографічними групами.

етні́чна парціа́ція, *-ї, ж.* Процес поділу єдиного етносу на кілька частин, кожна з яких, набуваючи власної етнічності, майже не ототожнює себе зі своїм етнічним предком.

етні́чна сепара́ція, *-ї, ж.* Процес відокремлення від етносу певної частини, яка згодом може розвинутиися в окремий етнос.

етні́чна фі́зія, *-ї, ж.* Злиття кількох раніше самостійних, близьких за мовою і культурою етносів в один новий, великий етнос.

етногра́фічна гру́па, *-и, ж.* Це локальна частина етносу, яка має спільну з ним етнічну самосвідомість, але відрізняється деякими рисами традиційно-побутової культури. Нині в етнічній структурі українців є декілька основних етнографічних груп: *гуцули, бойки, лемки, поліщуки* та *литвини*, кожна з яких має свою етногенетичну природу, історію формування та культурний образ. Гуцули, бойки та лемки – групи українського етносу Карпатського регіону, поліщуки та литвини – Українського Полісся.

етногра́фія, *-ї, ж.* Це наука, яка вивчає культуру і побут народів світу, їхній етногенез, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки.

етно́нім, *-а, ч.* Слово, яке означає назву племені, народності чи народу.

е́тнос, *-у, ч.* Це стійка міжпоколінна природно та історично сформована на певній території людська спільнота, яка характеризується стійкими ознаками (ендогамією, внутрішньою компліментарністю, етнічною свідомістю й етнічностію) і вирізняється усталеними особливостями культури і поведінковими стереотипами.

етнофо́р, *-а, ч.* Представник етносу як носій властивостей етнічності своєї спільноти з минулого в майбутнє.

Є

Євдокія, -ї, *жс.* — див. **Явдо́ха**.

Єврѣйські кúчки. Іудейське свято в суботу за тиждень перед православним Великоднем.

єднання родіни — див. **перезва́ (перезва́ні обря́ди)**.

єпиті́мія, -і́мії, *жс.* Церковне покарання через тривалі молитви, піст, поклони. Єпитимії накладалися за викрадення нареченої, за весілля без вінчання, за порушення шлюбної угоди, за шлюб з іновірцями, близькими родичами чи свояками, за втрачену дівочу честь, за народження позашлюбної дитини тощо.

Ж

жа́йворонок, -нка, *ч.* (**соро́ка**). Печиво, що випікали на свято Сорока святих (9 березня за н. юл. к. або 22 за юл. к.). У кожному господарстві хазяйка робила у цей день 40 книшків, колачків, бубликів або булочок, схожих за формою на пташок. Для цього з маленького шматочка тіста робили качалочку, зав'язували її вузликом, розплескували кінці, наче гребінчик і хвостик, і запікали. Цих Ж. їли протягом дня, причому обов'язково діти (як свої, так і чужі). Тому вони ходили по хатах, і їх пригощали Ж. Діти бігали по селу, підіймали вгору «пташок» і проспівували або промовляли нехитрі заклички. За повір'ями, ці дії повинні були прискорити повернення птахів із вирію, тобто початок весни. Сьогодні Ж. в Україні майже не випікають.

женті́ця, -і, *жс.* Сироватка з овечого молока, що утворюється після нагрівання молочної сироватки. Це корисний і смачний напій, якому приписували лікувальні властивості, зокрема здатність допомагати при туберкульозі. Гуцули ніколи не вживали сирого молока, а лише квасне та продукти з нього.

же́рдка, -и, *жс.* 1. Горизонтально підвішена чи прикріплена перекладина, на яку вішають одягу. 2. Взагалі усяка підвішена палиця, перекладина.

живі́ця, і, *жс.* Густа прозора рідина, що виділяється зі стовбура хвойного дерева і складається зі скипидару та смоляних кислот. Використовувалася для змазування коліс у возах.

Жі́лавий понеділок (Жі́лявий понеділок, Жі́ляний понеділок, Жі́лник).

Перший день Великого посту називається жилавим (жиляним) або Чистим понеділком і вважається часом очищення від гріхів і скоромної їжі. У цей день господині майже єдиний раз на рік не готують гарячих страв. Натомість подають гречаники з хріном, житні пампушки та довгасті прісні коржі з житнього борошна — «жиляники», «житники» чи «дужики», які, за народним повір'ям, наділяють силою і витривалістю на весь семитижневий піст. Кожен член родини мав обов'язково з'їсти хоча б один корж. Їх вживали замість хліба або подавали окремою стравою до молока, ряжанки чи сметани. На Жилавий понеділок коржі пекли просто на черені без олії, а їли їх із редькою та хріном, примовляючи: «Щоб жилавим бути!». Цей день також називали Полоскозубом — вважалося, що потрібно прополоскати зуби горілкою або вином, щоб очистити їх від залишків скоромної їжі після Масниці. З цим днем пов'язані й народні прикмети:

«Як у Чистий понеділок погода ясна, то й пшениця уродить рясна»; *«Який буде перший понеділок посту, такий буде по Великодні».*

жітнички, -ів, *мн.* Діти, що народилися в полі, на ниві.

житівня, -і, *ж.* Житня комора.

жіночий стегновий одяг. Узагалі стегновий (поясний) одяг прикривав нижню частину фігури та одягався безпосередньо на сорочку. В українському жіночому костюмі другої половини XIX – початку XX ст. існувало кілька способів його утворення: за допомогою незшитих, частково зшитих та зшитих прямокутних полотнищ саморобної вовняної тканини. Незшитий (розпашний) стегновий одяг (*запaska, плахта, горботка*) складався з одного або двох полотнищ (одно- або двоплатовий). Різні типи незшитого та частково зшитого одягу зберігають дуже давні форми. Їх удосконалення відбувалося за рахунок розвитку народного художнього ткацтва, яке набувало локальних рис в орнаментально-колеристичному вирішенні. Зшитий стегновий одяг – спідниця (*андарак, літник, димка, фартух, шорц*) – у центральних областях України побутував поряд із незшитими формами; у північних районах, а також у ряді західних областей спідниця була основним типом стегового жіночого вбрання. Спідниці шилися у 3-4 пілки з саморобних вовняних, напіввовняних та полотняних тканин, а з розвитком мануфактури і з фабричних матеріалів. Вони мали місцеві колеристичні та орнаментальні особливості, а також різні назви.

жмєня, -і, *ж.* 1. Кількість чого-небудь, що вміщується між зігнутими долонею та пальцями. 2. Міра прядива.

жорна, -рен, *мн.* (*одн. жорно, -а, с.*). 1. Плескуватий круглий камінь, призначений для лущення і розмелювання зерна та інших твердих предметів. 2. Пристрій, яким у домашніх умовах розмелюють зерно; ручний млин.

жу́па, -и, *ж.* Соляна копальня чи солеварня.

жупа́н, -па́на, *ч.* Старовинний верхній чоловічий і жіночий одяг, синього або темно-коричневого кольору, з дорогих привізних тканин, оздоблений хутром та *позументом* (гаптована сріблом або сухозліткою тасьма для оздоблення одягу, м'яких меблів тощо). Комір жіночого жупана був відкладний і обшивався чорним або темно-вишневим оксамитом (побутували й коміри з бобрового хутра). Відвороти на грудях обшивалися парчею або оксамитом. Жупан був символом заможності, приналежності до панівного класу.

жур, -у, *ч. (джур)*. 1. Традиційна українська страва – вівсяний кисіль, який готували з вівсяного борошна, розведеного водою. Суміш залишали в теплому місці для заквашування (іноді додавали шматок хліба, щоб пришвидшити процес бродіння), а потім варили. Страву зазвичай споживали з конопляною олією. 2. Кислий суп, який може бути пісним, молочним або м'ясним. Його основа – закваска з вівсяного або житнього борошна. До супу часто додають білу ковбасу, копчене м'ясо та варене яйце. Назва походить від давньонімецького слова *sūr*, що означає «кислий». Страва поширена в кулінарних традиціях Польщі (*żur, żurek*), Білорусі (*жур, кісяліца*), Чехії (*kyselo, krkonošské kyselo*), Словаччини та деяких регіонів України (Волинь, Галичина).

журавель, -вля́, ч. 1. Великий перелітний птах із довгими ногами, шиєю і прямим гострим дзьобом, живе на лісових і степових болотах. 2. Довга жердина, приладнана біля колодязя як важіль для витягування води, або й весь пристрій з такою жердиною. 3. Народний сюжетний танець, у якому танцюючі зображують журавлів.

3

забобони, -ів, *мн.* (*одн. забобон*, -у, ч.). Важливе місце у світорозумінні українців займали численні вірування, пов'язані із пересторогами, обмеженнями, табу тощо. Зокрема, подекуди вірили, що недобрими є перші дев'ять днів березня. Тяжким днем вважався понеділок: у цей день не слід було впускати до хати сторонню жінку чи щось позичати, бо весь тиждень буде лихий. У середу та п'ятницю не можна було когось проклинати, бо прокляття збудеться. Вірили також, що лихі години бувають у лихі дні (з ранку і до обіду). Щоб убезпечити себе від лихої години, неодмінно слід було застерегтись: *У добрий час сказати, а в лихий промовчати*; чи: *У добру годину будь сказано*. Часто народна уява пов'язувала успіх або невдачу в господарстві з молодиком. Якщо в новий місяць робота не вдається – то не вдаватиметься весь місяць. Чимало забобонів, іноді й зовсім небезпідставних, складають ті, що пов'язані з вирощуванням городніх рослин. Це й не дивно: городництво посідало важливе місце в житті українських селян. Великого значення надавали дотриманню численних засторог і табу, що стосуються християнських свят. Зокрема, на Благовіщення заборонялося торкатися насіння, бо не зійде; на Іллю не можна було іти в поле, бо Ілля спалить урожай, тощо. Цілий комплекс забобонів приурочувався до Святвечора, Великодня, Нового року, Зелених свят. Так, на Святвечір після заходу сонця намагалися не працювати, бо інакше добрі духи зникнуть із оселі.

завивало, -а, с. Предмет жіночого вбрання, яким обмотують голову. Див. **намітка** і **серпáнок**.

заві́та копа́. – див. **ко́пний суд**.

за́говини, -вин, *мн.* Останні дні перед постом (Великим постом, Пилипівкою, Петрівкою і Спасівкою), коли можна їсти скоромне (сало, м'ясо тощо). У ці дні в кожній хаті готували багато смачних страв, проводили вечорниці.

загравáнки, -ок, *мн.* – див. **ді́вич-вечі́р**.

за́друга, -и, *ж.* Патріархальна сімейна громада у південних слов'ян.

зажі́н, -у, ч. 1. Місце, з якого починає роботу жнець, косар. 2. Те саме, що **зажі́нки**.

зажі́нки, -ків, *мн.* (*одн. зажі́нок*, -нку, ч.). Початок, перший день жнив; протилежне – обжинки. Зажинки розпочинала, як правило, берегиня роду – матір (за її відсутності – старша дочка) під спів зажинкової пісні. Перший зжятий сніп привозили в оселю, і він стояв на покуті під час усіх жнив.

закаблúк, -а, ч. 1. Задня частина взуття, що охоплює п'яту. 2. Те саме, що каблук.

Закарпа́ття, -я, с. Історико-етнографічний регіон на заході України. Розвивався дещо ізольовано від інших земель України. Цьому сприяли як географічні, так і політичні чинники: адже на його кордонах розміщувалися агресивно

налаштовані держави. Закарпаття (інакше Підкарпатська Русь, Закарпатська Україна) перебувала під владою Угорщини з XII ст. до 1940 р. Охоплює сучасну Закарпатську область.

заклади́ни, -дин, *мн.* Закладання фундаменту нової будівлі, що зазвичай супроводжується певною урочистістю і низкою обрядів.

залéжна систéма землеробства. – див. **перелóгова систéма землерóбства**.

залива́ння, -я, *с.* Гончарна техніка, при якій виріб після покриття рідкою кольоровою глиною негайно розписували. Смуги, кривулі, риси, капки (великі круглі плями) проникали в обливку. Після накладання двох-трьох фарб їх розтягували за допомогою шпильки або дроту, створюючи притаманну лише народній майоліці систему орнаменту – фляндрівку.

залóгові сходи́ни. – див. **заповідні дні**.

залóжний (нечі́стий) мрець. – див. **упі́р**.

залóжні мерці́. Померлі неприродною смертю люди (утопленики, самогубці), котрі вважалися нечистими. Захоронювали їх на перехрестях доріг, на межах полів, у ярах. Душі заложних мерців набирають різного вигляду і тиняються по світі, доки не спокутують своїх гріхів. При цьому вони нерідко збиткуються над живими людьми. До заложних мерців належали й діти, що померли нехрещеними (мавки, потерчата). Народна уява наділяла заложних мерців надприродними властивостями. Під час засухи їхні могили поливали водою, щоб викликати дощ. Аби позбавити таких покійників здатності відвідувати живих людей, у їхні могили клали вузлик свяченого маку-видюку, забивали осикові кілки. Власні ж хати обсипали свяченим маком або льоном. Робити це слід було до обіду, бо по обіді вже мрець починав ходити. Вважалося, що, на відміну від звичайних небіжчиків, душі заложних мерців не можуть з'являтися до родичів на поминки, коли за померлі душі обід ставлять. Ці мотиви виразно ілюструють вірування українців у безсмертя душі, її окреме існування.

замовля́ння, -я, *с.* За народними уявленнями – магічні слова, вислови, що мають чаклунську силу і якими замовляють кого-, що-небудь. Замовляння – здавна практикований метод народної української медицини. Замовляли від різних хвороб, переляку, наврочування, «недобрих очей» тощо. В українських народних замовляннях елементи давньої міфології синтезовано з елементами християнської релігії.

за́молот, -у, *ч.* Плата за молотіння.

запа́ска, -и, *ж.* Найдавніший загальнослов'янський варіант незшитого стегового одягу. Була відома майже на всій території України і мала локальні варіанти оформлення. Переважно складалася з двох вузьких пілок вовняної саморобної тканини (двоплатова запаска). На Подніпров'ї запаска була у вигляді двох шматків товстого неваляного однотонного сукна різної ширини, частіше чорного та синього кольорів. Спочатку на талії пов'язували задню частину, ширшу й довшу, чорного кольору (*сіряк, плахту*), а спереду закріплювали другу, вужчу й коротшу, синього кольору – *попередницю*. Цей тип запаски побутував на Середньому Подніпров'ї як повсякденний та робочий одяг. На свято молоді жінки носили зелені та червоні запаски, передня частина яких прикрашалася

тканим орнаментом або вишивкою. Саморобні дволатові запаски інших районів України відрізнялися своїм оздобленням. Так, уся площа попередниці на Поділлі рівномірно заповнювалася тканим або вишитим орнаментом; на Житомирщині, Північній Тернопільщині та Хмельниччині побутували килимові запаски. Вироби Придністров'я, Прикарпаття та Карпат були заткані поперечними або поздовжніми поліхромними смугами, часом із додаванням металевої нитки. На Поліссі білу полотняну запаску прикрашали широкою смугою червоного тканого орнаменту.

за́пити, *-ів, мн.* — див. **ві́відки**.

заплі́тання ко́сі. — див. **пострі́жини**.

заповідні дні. Дні, коли не дозволялося працювати або дозволялося за певних умов. Ця давня традиція була добре відома людям, утім питання про її перегляд періодично виносився на спеціальні залогові сходи, котрі, як правило, скликалися селянами або ремісниками без розпорядження громадської старшини. Тут же визначалися й штрафи щодо порушників. Нерідко вони були по-народному прості: якщо селянин у заповідний день виїжджав у поле працювати, з його воза знімали колеса, повертаючи їх лише за викуп; ті гроші йшли на ремонт церкви, доріг або на колективне застілля. Залогові сходи приймали також порядок організації толок. Наприклад, на толоці загалом дозволялося працювати у недільні та святкові дні, крім великих свят, але при цьому мало значення, скільки людей зійшлося: якщо менше десяти, то вважалося, що це звичайна праця колективом родичів, яка не каралася штрафом. Суворими були санкції до толок, влаштованих на свята в зимовий період, але влітку, особливо під час жнив, громада, як правило, дозволяла толоки. На великі свята заборонялися будь-які роботи, у крайньому випадку вони дозволялися лише в другій половині дня, причому з певними застереженнями. Можна було працювати, наприклад, на користь громади чи церкви або на користь потерпілої від стихійного лиха родини.

запо́їни, *-їн, мн.* — див. **зару́чини**.

за́полоч, *-і, ж.* Тонка, кручена кольорова нитка, зазвичай бавовняна або вовняна, яку використовують для вишивки або ткацтва. Заполоч широко застосовувалася у народному мистецтві, особливо у вишивці сорочок, рушників, серветок та інших тканих виробів.

запро́сини, *-син, мн.* Передвесільний обряд запрошення гостей. Останній був неоднаковим у різних частинах України: у південних районах, як правило, запрошував молодий, у Карпатах — спеціальні посередники — *звачі*, на Поділлі молоді ходили запрошувати разом. Запрошували переважно родичів, близьких знайомих та сусідів, а в невеликих селах — усіх мешканців. Не годилося запрошувати під час випадкових зустрічей на вулиці, що відбилося в іронічному прислів'ї: *«Просили по дорозі, аби не були на порозі»*. *«Просили батько і мати, і ми просимо вас на хліб, на сіль і на весілля!»* — з такими словами молоді ходили селом і особисто запрошували земляків на своє свято.

за́пуст¹, *-у, ч.* (**за́пусти**, *-ів, мн.*). Останні дні напередодні Великого посту, коли віруючим дозволяється споживати скоромне.

за́пуст², -у, ч. Живопліт.

За́пусти, -ів, *мн.* 1. Те саме, що **за́пуст**¹. 2. (з великої літери) Див. **Ма́сниця**.

зару́чини, -чин, *мн.* (**полю́бини**, **рушникі́**, **хусткі́**, **сва́танка**, **запо́їни**, **змо́вини**). Заклучний етап сватання, за яким дівчина і хлопець, що мають намір одружитися, оголошуються нареченою і нареченим. На заручини до молодої разом із молодим приходили його батьки та родичі. Заручини за своєю структурою і функціями нагадували весілля. Молодий і молода з друзками запрошували гостей, сватів і родичів до хати молодої, де відбувалися церемонії поєднання двох родів. Власне, довкола цієї ідеї і вибудовувалася вся передвесільна обрядовість. Вона включала три основні ритуальні дії: *посад*, *благословення* та *обдарування*. Сенс церемонії *посаду* – у висловленні молодими взаємної згоди на шлюб та в його освяченні двома родами. Символами єднання були рушник та хліб. Молодих виводили на посад, старший староста накривав рушником хліб, що лежав на столі, клав на нього руку дівчини, зверху – руку хлопця і перев'язував їх рушником. Після цього молода перев'язувала старостів рушниками, а всіх присутніх обдаровувала хустками, полотном або сорочками. У Карпатах, де збереглися більш архаїчні обряди, цей ритуал здійснювала мати дівчини: вона обсипала молодих пшеницею та білою вовною і подавала їм мед, котрий символізував єдність молодих та їхніх родів. Опісля починалося урочисте *благословення* (*благословіння*) молодих їхніми батьками. Останні, за звичаєм, сідали на лаву, застелену кожухом (символ благополуччя родини), а староста підводив до них молодих за хустку: один кінець він тримав сам, а два інших – молоді. Батьки хлібом-сіллю тричі благословляли наречених, а молоді, стоячи на рушнику, тричі вклонялися батькам, приймаючи благословення. По його закінченні родичі обмінювалися подарунками, а головне – *обдаровували* наречених; як правило, не обходилися рушниками та хустками, а дарували хто худобу, хто клопоть землі. На ознаку того, що дівчина і хлопець заручені, вони обмінювалися перснями і, крім того, отримували певні атрибути: наречений – барвінкову квітку, наречена – червону стрічку або квітку (на Буковині – траву). У західних районах більш поширеними були вінки, котрі плели у так звані барвінкові дні. На Гуцульщині вінок змашували медом і вкривали позолотою. Дівчина не знімала його аж до шлюбу, навіть спала у ньому, бо якщо вінок пропаде – не буде щастя у подружньому житті. Після усіх церемоній дівчина і хлопець вважалися зарученими і відтепер не мали права відмовлятися від шлюбу. Спроба відмовитися вважалася за безчестя, за відмову ж відшкодовували матеріальні витрати ще й платили за образу.

засіва́ння, -я, *с.* – див. **Старій Новій рік**.

за́ступ, -а, ч. Звужена донизу залізна лопата для земляних робіт.

за́тірка, -и, *ж.* Страва з підсоленого пшеничного тіста, яка не замішується, а затирається (відси й назва) до розміру горошини або квасолини. Варили її в окропі, молоці чи м'ясному бульйоні. Затірка вважалася готовою, коли тісто спливало. Подавалася з олією, маслом, смальцем або засмажкою. Цю страву в Україні готували майже щодня, особливо до поширення картоплі та макаронів. Вона була популярною серед селян, козаків і чумаків. Сьогодні затірку готують

переважно на Полтавщині та в Середньому Подніпров'ї. На Харківщині затірка – це суп, де тісто розтирають ще дрібніше, а в каструлю з м'ясним бульйоном або водою додають картоплю, відварюють до готовності, після чого кидають затірку й додають засмажку з моркви та цибулі.

зату́ла, -и, ж. Відлога у верхньому одязі; каптур, капюшон. Див. **кире́я**.

зату́лок, -лку, ч. Обробка кожуха по бортові смушком.

збира́льництво, -а, с. Одна з найдавніших форм господарської діяльності, що полягає у збиранні плодів, ягід, їстівного коріння, грибів та ін. природних продуктів харчування; форма господарювання.

збу́й, збу́я, ч., діал. Розбійник, грабіжник.

звачі́, -ів, мн. – див. **запро́сини**.

зведеня́та, -ня́т, мн. (одн. **зведеня́**, -я́ти, с.). Зведені брати і сестри.

зга́рда, -и, ж. Архаїчна гуцульська шийна прикраса культового призначення. Мала вигляд нанизаних на ремінець, шнурок чи дротик в один, два чи три ряди мідних литих хрестиків, між якими чіпляли мідні трубочки або спіральки, згорнуті чи скручені з латуні або міді. Згардами також називали намиста з латунних пластинок або монет.

Зеле́на неді́ля. Українська назва християнського свята *Трійці*, яке настає через 50 днів після Великодня і завжди припадає на неділю. Одне з найвеличніших свят літа. За народними уявленнями, саме в цей час весна з літом зустрічається. В Україні перед святом (*зеленої суботи*) прикрашали оселі зіллям. Гілками клена, липи, верби, акації, ясена, горіха, дуба (залежно від регіону) завітчували (*клучали, майли*) хату – над вікнами, дверима. Клучали і господарські споруди та посіви жита. На подвір'ї, біля воріт ставили принесену з лісу невеличку березу або осіку. Долівку хати притрушували запашним зіллям: лепехою, любистком. На вікнах ставили букети з чебрецю, волошок, м'яти, васильків, півників тощо. За уявленнями слов'янина-язичника, зелена сила лісу, дух дерева допомагали людині зміцнити здоров'я, вберегти господа від лиха, сприяли врожаю. Саме як обереги клечання ставилося біля входу (на дверях, вікнах, воротах). Осика мала віднаджувати відьом. Крім цього, зрубану осичку вносили в клечальну суботу на ніч у хату, а ранком дивилися: якщо листя залишалося зеленим, хоча й зів'ялим за ніч, – усі в родині доживуть до наступної клечальної суботи; якщо ж листя почорніє, то буде в оселі покійник. Троїцьке зілля не викидали, а сушили й у відварах із нього мили волосся, – щоб не боліла голова, парили хворі ноги, клали під голову небіжчикові – «щоб йому і на тім світі пахло». Суха лепеха, покладена в сторону (місце зберігання жита), мала відганяти мишей, а в гнізді квочки – допомагати виводитись курчатам. Особливо цінували зілля, свячене в церкві. Троїцькі розваги починалися з понеділка і тривали цілий тиждень. Зазвичай їх влаштовували в лісі чи полі, на вигоні за селом. На *Зелені свята*, як і після Великодня, провідували померлих родичів, могили яких обсіпали клечаним зіллям. У різних регіонах України цей звичай мав локальні відмінності. Скажімо, на Поліссі поминали в клечальну (зелену) суботу, готували обов'язково сім поминальних страв, роздавали милостиню, несли клечання на цвинтар. На Поділлі поминали у Святу (Зелену) неділю. Приходили родиною на цвинтар,

застеляли могили родичів скатертинами, розстеляли на них страви, клали на могилки клечання, серед якого обов'язково було татарське зілля (лепеха). Страви готували великодні. Пекли бабку, фарбували яйця. Люди вірили, що покійні родичі трапезують разом з живими. У центральних регіонах України, як і на Поліссі, обов'язково носили на цвинтар мед як головне пригощання серед поминальних страв. На *Зелені свята* дівчата одягали вінки з живих квітів, які не тільки прикрашали їх, а й оберігали від наврочування та відьом, русалок-берегинь. На шию вішали з цією метою любисток і полин.

Зелéна субóта. – див. **Зелéна недéля.**

Зелéні святá. – див. **Зелéна недéля.**

земляний дýх. Різновид нечистої сили, покараної Богом і приреченої жити під землею. Такі духи можуть жорстоко помститися тому, хто порушить їхній спокій. Щоб уберегтися від них, треба було, зокрема, вилити у викопану ямку чарку горілки, яка мала задобрити духів.

зливáння, -я, с. – див. **злívки.**

злívки, -ів, мн. (зливáння, обливáння, помíти рýки). Обряд очищення баби-повитухи й породіллі. Без здійснення цього обряду баба-повитуха не могла приймати пологи в іншої жінки. Він містив у собі як релігійно-магічний ритуал – очищення від нечистих сил, так і гігієнічні дії. Згідно з християнськими уявленнями, породілля протягом 40 днів була нечистою. По закінченні цього терміну вона мала йти до церкви на вивід, молитву, щоб одержати благословення. Поряд із цим поширеним варіантом побутували і суто народні зливки, що ґрунтувалися на вірі в цілющу силу води. Розпорядником цього обряду була баба-повитуха. Майже скрізь обряд зливки виконувався двічі: на другий (Волинь), третій (Київщина) або сьомий (Поділля) дні та на сороковий день після церковного очищення. Для виконання обряду баба наливала у миску воду, клала туди ягоди калини (щоб породілля була гарною та здоровою), зерна вівса і зливала породіллі воду на руки. Потім, намочивши руку у воді, тричі прикладала до обличчя породіллі, примовляючи: *Зливаю свою руку, а твою душу*. На закінчення лила трохи води з ягодами за сорочку породіллі та всім присутнім жінкам, щоб у них ще народжувалися діти: хто хотів хлопчика, тій кидали овес, а хто дівчинку – то калину. Обряд завершувався гостиною та обдаруванням баби-повитухи.

злídні, -ів, мн. 1. *З малої літери.* Матеріальні нестатки, бідність. 2. *З великої літери.* У дохристиянських віруваннях – домові карлики. Найчастіше народна уява змальовувала їх у вигляді дідків-жебраків або маленьких ненажерливих невиразно окреслених істот. Вважалося, що там, де поселяться Злидні, надовго запанує крайня бідність: Багатство – дочасне, а злидні – довічні; Просилися Злидні на три дні, та й вигнати неможна. Позбутися Злиднів, за народними повір'ями, можна хитрощами, заманивши їх у якусь посудину чи іншу засідку.

Змíй, -я, ч. Популярний персонаж української демонології та фольклору, в якому поєдналися язичницькі, християнські та середньовічні фантастичні мотиви. Змій завжди було притаманне зловороже ставлення до людей (він зваблює дівчат і жінок, вбиває чоловіків, спалює оселі тощо). Як представник нечистої сили,

Змій може перевтілюватись: ударившись об землю, він прибирає вигляд молодого привабливого парубка. Зазвичай він нагадує куль соломи, з якого сипляться іскри. Проте може виглядати і як людина, тільки з кількома головами. Має він і крила, які знімає, йдучи межи люди. Заманюючи дівчат, Змій підкидає на дорогу шовкову хустку, перстень чи запаску. Котра з дівчат підніме якусь річ і принесе додому, до тієї й ходитиме він ночами у вигляді парубка. Аби позбутися Змія, слід віднести знайдену річ назад. Полює Змій і за людськими душами, підмовляючи людей записати їх йому за викуп.

змóвини, -ин, мн. – див. **зарúчини і свáтання.**

знамéння, -я, с. Прикмета, ознака, що фіксувала земельну власність князя, порушення якої загрожувало покаранням. Знамення виступали і свого роду міткою тих земель, котрі сплачували данину.

Знéсення, -я, с. – див. **Вознесіння.**

знóсок, -а, ч. Чорт, який вилуплюється з курячого яйця.

зові́ця, -і, ж. Чоловікова сестра.

зозу́ля (ка́ша). Пшоняна страва, яку готують на молоці з додаванням яєць, маку та вершкового масла. Назва пов'язана з зовнішнім виглядом каші: поєднання пшона й маку створює рябу текстуру, що нагадує забарвлення зозулі. Спочатку пшоно варять у молоці до напівготовності, після чого додають збиті з цукром яйця, запарений і зціджений мак та масло. Далі кашу доводять до готовності в печі, духовці або на плиті. Справжню, автентичну «Зозулю» готують лише в одному населеному пункті – у селі Дашківці на Вінниччині.

зозуля́стий, -а, -е. Такий, що має рябе забарвлення, подібне до зозулі (зазвичай уживається щодо птиці, зокрема курей).

золі́йник, -а, ч. Великий (на 2 – 3 відра) чавун, у якому здебільшого гріють воду для зоління білизни.

зсі́пка, -и, ж. – див. **тра́пéзи колекти́вні (пирува́ння).**

зу́бці, зубці́в, мн. Страва з очищених зерен ячменю, зварених або підсмажених.

зять, -я, ч. 1. Чоловік дочки. 2. Сестрин чоловік. 3. Чоловік зовиці.

I

Іва́на Купа́ла – див. **Купа́йло (Купа́ла, Купа́ло).**

Іва́на Предте́чі (Хресті́теля). Наступний день після Хрещення, 7 (20 за юл. к.) січня, відзначався як день Івана Хрестителя (Івана Предтечі) або «посвя́тки». Відновлювалися жіночі вечорниці з роботою (з цього дня жінки шили і пряли). «Після Івана Предтечі хто не робить, того б'ють у плечі» або «Прийшов Предтеча та й забрав свята на плечі», – казали у народі. У деяких селах Київщини, на Різдво, Новий рік, Хрещення – жінкам не можна було ходити по воду, бо це вважалося гріхом. Як правило, цю роботу за них виконували парубки; але на «посвя́тки» молодіці ставили їм могори́ч – «за те, що воду носили справно».

Ілля́, -і́, ч. Давньоєврейське ім'я, що означає «мій Бог – Ягве». 20 липня (2 серпня за юл. к.) відзначається свято пророка Іллі. Святий Ілля один із старозавітних пророків, чудотворець, вустами якого глаголить Бог, проповідник, який провіщає майбутнє від імені Бога. У слов'янській народній традиції св. Ілля

замінив язичницького бога – громовержця Перуна. Збереглося чимало легенд про Ілля, який їздить на вогненній колісниці і вважається богом грому, блискавки, дощу, урожаю. Ілля карає людей вогненними стрілами-блискавками, – як правило, за порушення заборони працювати цього дня в полі. Селяни вірили: якщо під час грози спалахне дім, то це Ілля наслав вогонь за гріхи. В уяві народу Ілля був не лише караючою силою, але й покровителем хліборобів. З ним пов'язують кінець сінокошу і початок жнив, поворот літа на осінь. Дожинаючи ниву, залишали пасмо незжатих стебел – так звану Ількову (Спасову) бороду. Від дня Іллі псувалася погода: «*Прийде Ілля, наробить гнилля*», – казали в народі. Ставали прохолодними серпневі ночі і повір'я застерігало, що «Ілля в ріку наляв», тому не варто було вже купатися, бо нападатиме лихоманка, пропасниця. Примічали, що на це свято починають відлітати лелеки, але коли зостануться ще, то це віщувало довгу й теплу осінь. Після Іллі, як свідчать народні прикмети, комарі перестають кусати; рої бджіл, які вилетіли після Іллі, не надійні; навіть пасічники проганяють чужий рій, який після Іллі залетів. Не годиться також у цей день мочити коноплі, «щоб у роду не було утопленика».

іммігрант, -а, ч. Чужоземець, що переїхав до якої-небудь країни на постійне проживання; переселенець.

ім'янаречення, -я, с. Звичай, який пов'язувався з переконанням, що гарно обране ім'я має сприяти щастю та добробуту немовляти. Відтворював він і усталені норми моралі та звичаєвого права, нерідко проявляючись через відповідні символи: наприклад, дитині, що народжувалася поза шлюбом, давали негарне ім'я на ознаку незаконного її народження. На Київщині та Поліссі ім'я обирала баба-повитуха до хрещення дитини; на Полтавщині ім'я обиралось бабою разом із кумами; на Наддніпрянщині та Півдні України в обряді ім'янаречення брали участь тільки куми. Баба-повитуха або повитуха з кумами, чи самі куми йшли з подарунками (хлібом, пшоном та куркою) до священника, щоб одержати ім'я. Причому воно обов'язково мало сприяти щастю та благополуччю новонародженого, а таким могло бути або ім'я святого, якого мали відзначати найближчим часом, або ім'я відомої людини.

історико-етнографічний регіон. Це таке етнотериторіальне утворення в рамках усього етносу, котре за історичною долею та етнічним обличчям його населення є самобутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворене у крайовій символіці та людській пам'яті. З цього погляду територія України поділяється на ряд основних зон: Середнє Подніпров'я (Наддніпрянщина), Поділля, Слобожанщина, Полтавщина, Полісся, Галичина (Прикарпаття), Волинь, Закарпаття, Південь. Слід зазначити, що наведений поділ певною мірою є умовним. Більше того, етнографічні райони не залишаються незмінними, як і критерії, що їх визначають.

Іуда, (Юда), -и, ч. 1. За біблійною легендою – учень Ісуса Христа, який зрадив свого вчителя за тридцять срібляників. 2. *зневажл., лайл.* Зрадник, запроданець.

К

кабалá, -*и́*, *ж.* 1. У Київській Русі та Московській державі XIV–XVIII ст. – боргове зобов’язання (з XVI ст. у письмовій формі), що призводило до особистої залежності боржника від позикодавця. 2. Особливий вид рабства на Русі в XIV–XVI ст. – довічна залежність, що поставала внаслідок боргового зобов’язання.

ка́бат, -*а*, *ч.* 1. Куртка. 2. Яскрава вибійчаста гофрована спідниця лемків.

кабі́ця, -*и*, *ж.* Відкрита літня кухня (піч) у дворі або в садку.

кав’я́р, -*у*, *чол.* Стара назва риб’ячої ікри.

кага́л, -*у*, *ч.* У Польщі в XVI–XIX ст. – єврейське громадське самоуправління й сама єврейська громада.

кагане́ць, -*ниця́*, *ч.* 1. Невеличкий світильник, що складається з гнота й посуду, до якого наливається олія, лій чи гас. 2. Велика чарка.

кага́т, -*у*, *ч.* Купа городини (картоплі, буряків тощо), відповідно укладена й покрита соломною, землею тощо для тривалого зберігання.

ка́гла, *ка́гли*, *ж.* Отвір у димоході (до стелі), якого затуляють для збереження тепла тощо. За повір’ям, місце перебування чортів, а також шлях для можливої їхньої появи в помешканні.

кагля́нка, -*и*, *ж.* Те, чим затуляють каглу.

ка́діб, -*доба*, і **ка́дівб**, -*довба*, і **ка́дуб**, -*а*, *ч.* Велика діжка для господарських потреб.

кадь, -*и*, *ж.* 1. Давня міра об’єму, що виникла ще за часів Київської Русі; з XV століття переважно використовувалася для вимірювання меду й дорівнювала приблизно 5–6 пудам (82–98 кг). 2. Велике дерев’яне корито.

кажа́н, -*а́*, *ч.* (**лі́лик**, **перга́ч**, **летю́ча ми́ша**). Нічний ссавець із широкими крилами, що формуються перетинками між подовженими пальцями кінцівок. В українській традиції ставлення до кажана було неоднозначним. У народних віруваннях кажан асоціювався з нечистою силою, чаклунами та перевертнями, злим духом, бідною, нещастям, смертю, химерністю, роздвоєністю. Вважали, що відьми могли перетворюватися на кажанів. Потерчата (діти, померлі неохрещеними) також могли приймати вигляд кажанів. В Україні існувало повір’я, що миша, з’ївши крихти освяченої паски, також може обернутися на кажана. Якщо кажан залетів у хату, це могло передвіщати біду або смерть у родині. Через нічний спосіб життя кажана пов’язували з темрявою та підземним світом. Водночас у деяких місцевостях до кажанів ставилися спокійно й навіть вірили, що вони можуть приносити удачу, якщо поселяться на подвір’ї. Вважалося, що кажан може захищати оселю від нечистої сили, якщо його гніздо є на хаті. Він також був передвісником змін. Його поява могла символізувати майбутні події, зокрема зміни в житті. Застосовували і в лікувальних цілях, і як оберіг. За поведінкою кажана передбачали погоду. Кажани літають після заходу сонця – на теплу, ясну погоду. Символіка кажана залежить від культурного контексту: у західних традиціях кажан часто асоціюється з темрявою та вампірами, тоді як у східних – із благополуччям і довголіттям.

каза́н, -*а́*, *ч.* Металева, переважно округлої форми посудина (зазвичай з відкритою верхньою частиною) для варіння їжі, кип’ятіння води тощо; котел, чавун. За віруваннями – атрибут пекла.

казáння, -я, с. Повчальна промова в церкві; проповідь.

казе́їн, -у, ч. Білкова клейка речовина, що утворюється під час зсідання (вурдження) молока; використовується в харчовій промисловості, а також для виробництва фарб, пластичних мас, клею тощо.

ка́йло, -а, с. Вигнутий і загострений з одного або обох кінців металевий молоток на довгому дерев'яному держаківі, який використовують для відбивання гірської породи, розбивання каміння тощо.

каймá, -і, ж. Вишивка або смужка тканини, хутра тощо на краях одягу, взуття тощо для оздоблення; облямівка, лямівка, обвідка.

каймáк, -у, ч. Вершки з пряженого охолодженого молока; сир із таких вершків.

каламáр, -я, ч. 1. Чорнильниця. 2. Дрібний канцелярський службовець; писака.

калатáло, -а, с. Дерев'яний прилад, яким стукає нічний вартовий або який прив'язують на шию тваринам.

калатáння лóжкáми. Один зі способів ворожіння, який використовували дівчата. Потрібно було постукати ложкою об ложку. Від звуку прокинуться собаки і загавкають, звідти і старостів чекати.

калату́ша, -і, ж. Густий суп або юшка, основою якого є бульйон, зварений із риби (часто карасів або коропа) та білих сушених грибів. До бульйону додають овочі (моркву, селеру, цибулю), а також вершково-борошняну заправку для загущення. У сучасних рецептах калатушу подають із морквяно-селеровим пюре, яке викладають у тарілку перед наливанням бульйону. Страва особливо популярна на Поліссі та Хмельниччині.

кала́ч, -á, ч. – див. **кола́ч**.

кала́чики, -ів, *мн.* – див. **кола́ч**.

кала́чини, -ин, *мн.* Один з обрядів, за яким батьки дитини відвідували кумів з калачами, обдаровували їх. Див. ще **кола́чини**.

калга́н, -у, ч. Трав'яниста рослина, корінь якої використовують для лікування шлункових хвороб чи кладуть у горілку, щоб зробити її запашною.

калгані́вка, -и, ж (**калга́нка**). Горілка, настояна на калгані, відома своїми лікувальними властивостями. У невеликих дозах її використовували як засіб для оздоровлення. Калганівкою обробляли рани, а також вважали її еліксиром довголіття та засобом для підтримання чоловічої сили.

калі́м, -у, ч. 1. У деяких тюркських народів – викуп, що його наречений дає батькам нареченої за їхню згоду на одруження з дочкою. 2. *перен., розм.* Плата за зроблену приватним чином послугу; хабар.

каліта́, -і, ж. 1. Торба для грошей. 2. Помашений медом корж, що його вживають для ворожіння в день святого Андрія.

калі́тка, -и, ж. 1. Торбина для грошей; гаманець. 2. Торбинка для тютюну, яку затягують мотузочком; кисет.

камізе́лька, -и, ж. Те саме, що безрукавка; жилетка.

канва́, -і, ж. Сітчаста проклеєна бавовняна (рідше – льняна) тканина або папір, що вживається для вишивання чи гаптування.

кандьо́р, -у, ч. Рідка гречана каша або пшоняний куліш.

ка́нтар, -а, ч. Ручна важільна або пружинна вага. 2. *діал.* Вуздечка.

кану́н, -у, ч. Обрядові страви на поминках, харч «для душі»; мед у мисці з крихітками білого хліба, а також страви, які померлий любив за життя. Див. **тра́πεζи колектівні (пирува́ння)**.

ка́па, -и, ж. – див. **ка́пту́р**.

капелю́х, -а, ч. 1. Жіночий або чоловічий головний убір із фетру, соломи тощо; бриль.

каплі́ця, -і, ж. 1. У християн – невеличка споруда без вівтаря для відправ і молитов. 2. Те саме, що **верте́п**.

ка́пор, -а, ч. Дитячий або жіночий головний убір зі стрічками для зав'язування під підборіддям, що його носять у холодну погоду.

капо́та, -и, ж. Старовинний чоловічий святковий верхній одяг з покупних тканин. Капота була довшою та об'ємнішою за жупан, із глибоким заходом, вільна в талії, з трьома і більше складами на спинці, вузькими рукавами і великим виложистим коміром. Її шили з тонкого сукна або з шовкових тканин – однотонної (червоної, рожевої, блакитної) чи з розводами або квітами. У другій половині XIX ст. капота виходить із ужитку, однак деякі особливості її оздоблення застосовувалися ще з півстоліття.

капта́н, -а́, ч. Давній чоловічий верхній одяг з довгими полами; сукмана, жупан, чумарка.

ка́пту́р, *каптурá*, ч. 1. Капюшон, який пришивався до невеликого коміра або горловини плащоподібного одягу для захисту голови в негоду; відло́га, ка́па, зату́ла, ко́бка, бороди́ця. 2. Високий циліндричної форми головний убір із покривалом, який носять православні ченці; клобу́к. 3. Старовинний жіночий головний убір із круглим наголовком, затягнутим кольоровою тканиною.

капу́сник, -а, ч. Найнижче і найвологіше місце в городі, де посаджена капуста.

капусня́к, -у́, ч. Страва з квашеної капусти з додаванням картоплі, моркви, пшона та засмаженої на салі цибулі. Найсмачнішим вважався капусняк на м'ясній юшці з жирної свинини, який готували переважно взимку. У піст його варили на олії, а влітку – зі свіжої капусти та з сирівцем. Із початку XX ст. для заправки почали додавати томатний сік. У різних регіонах України цю страву ще називали «засипаною капустою» та «капустою з пшоном».

капчу́рі, -і́в, *мн.* Плетені з вовни шкарпетки в гуцулів.

капшу́к, -а́, ч. 1. Гаман у формі торбинки, що затягується мотузочкою. 2. *перен.* Про маленьку дитину, підлітка. 3. Набряки під очима або взагалі на обличчі.

карабу́ля, -і, ж. Головний убір, що складався з високої шапочки без дна, зробленої з плетеної соломи або цупкого картону, обшитої матерією та гарно оздобленої китичками. До карабулі чіпляли також пучки шовковистої білої трави, яка росла на болотах.

карма́зін, ч. 1. *род. -у.* Старовинне дороге темно-червоне сукно, а також одяг із цього сукна. В Україні його часто використовували для пошиття кунтушів. Кармазиновий одяг вважався ознакою заможності, зокрема, був вбранням багатих запорожців. 2. *род. -а.* Той, хто носив одяг із цієї дорогої тканини. 3. *род. -а, перен.* Густо-червоний колір (про рум'янець тощо); багрянець.

ка́рмник, -а, ч. Приміщення у підсобному господарстві для утримування свиней.

Касья́нів (Кася́нів) день. Календарне церковне свято Преподобного Кассіана Римлянина, що припадає на 29 лютого за н.юл. к., тобто на високосний рік. У народі цей святий (помер у 435 р.) мав не надто добру славу. За переказом, що побутує в Україні, одного разу святі Іван та Касіян, рибаливши на озері, побачили рибалку, який тонув. Святий Іван одразу ж поспішив на допомогу, а Касіян залишився осторонь. Дивлячись на все це з небес, Бог постановив: «Іван велику шану від людей матиме, і святкуватимуть його тричі на рік, Касьяна ж – раз на чотири роки». Отож, коли приходить рік Касьянового свята, він гнівається на людей і навіть на Бога, чинить усе їм на зло.

Касья́нів рік. У народі – назва високосного року.

ката́нка, -и, ж. – див. **ле́йбик**.

Катери́на, -и, ж. Ім'я грецького походження, що означає «чиста, невинна». *Катери́ни* – молодіжне свято в народному календарі українців, яке припадає на 24 листопада за н. юл. (7 грудня за юл.) календарем. Цього дня дівчата ворожили про майбутню долю. Робили це, зокрема, так: зрізали гілки вишні чи сливи і ставили їх у воду або в горщик із землею на покуті. Якщо вони розцвітали до Різдва або Нового року, це обіцяло скорий шлюб. У такий же спосіб ворожили про здоров'я або смерть у наступному році. З вечорницями на Катерину пов'язаний ще один своєрідний звичай. Зібравшись у якій-небудь хаті, дівчата варили кашу з пшона і маку та по черзі вилазили на ворота, вигукуючи: «*Доле, ходи до нас вечеряти*». Подекуди замість долі закликали судженого. Якщо ж у цей час заспіває півень, то значить «*доля обізвалася*», якщо ж ні: «*Доля оглохла, не чує мого голосу*». Журиться дівчина і проклинає долю: «*Щоб ти зозулі не чула, блуднице моя!*».

катра́га, -и, ж. Курінь (переважно на пасіці).

кача́лка, -и, ж. Кругла, гладко витесана палиця для розкатування білизни, тіста, прасування, вирівнювання одягу тощо.

ка́ша, -і, ж. Страва з крупів, пшона, рису тощо, зварена на воді або молоці. Каша – одна з найдавніших і найпоширеніших слов'янських страв. За консистенцією каші були круті й рідкі. Рідку кашу (*розмазню*) варили для дітей, хворих або у ті весняні дні, коли кінчалися запаси продуктів. Для підвищення калорійності її готували на молоці, сироватці, маслянці. Це була повсякденна обідня страва, друга після борщу. Готували кашу й на сніданок, і на вечерю. Круту кашу засмачували смальцем, олією, маслом, молоком, запивали кисляком. Пшоняну або кукурудзяну кашу, запечену з молоком, цукром та яйцями, готували на родинні урочистості. Каші з гречки й пшона були поширені на всій території України, кукурудзяна – на південному заході та в Карпатах, вівсяна – у деяких районах Полісся й Західного Прикарпаття, ячна – також на всій території, але більшою мірою на Лівобережжі. Пшенична каша була менш популярною, оскільки пшеницю майже повністю переробляли на борошно. З початку XX ст. у селянському побуті з'явилася рисова крупа, але значного поширення вона набула лише у повоєнні роки. Найулюбленішою на всій Україні була все ж гречана каша: *Гречана каша – то матір наша, а хлібець житній – то батько рідний*.

кашкѣтник, *-а, ч. (мн. кашкѣтники, -ів)*. Консервативна група християн-протестантів, що проживає у селах Тернопільської та Івано-Франківської областей. Назву вони отримали через звичку чоловіків носити картузи з дитинства. Їхній зовнішній вигляд вирізняється: чоловіки носять лише сорочки з довгим рукавом, а жінки – спідниці до колін і різнобарвні хустки. В основі їхнього вчення – Біблія та настанови Івана Деркача: життя у простоті, відмова від церков, свят, ікон, хрестів, газу, електрики, телебачення й Інтернету. Вони користуються гасовими лампами, пральними дошками, грубками на дровах; при покупці чи спадкуванні хати вимикають електрику та газ, штукатурять стіни глиною, міняють пластикові вікна на дерев'яні. Деякі дозволяють собі сонячні панелі для зарядки ліхтарів і телефонів. Молитовних будинків не мають, моляться по хатах щосуботи. Одружуються рано, без побачень, весіль не справляють. Народжують стільки дітей, скільки «дасть Бог», хоча смертність немовлят серед них висока. Частина кашкетників не бере державної допомоги на дітей. Поховання відбуваються без хрестів і поминок. На могилу Івана Деркача все ж приходять молитися. Чоловіки працюють майстрами, часто за кордоном, жінки займаються господарством. Вибори і службу в армії ігнорують. Місцеві називають їх кашкетниками або «темними» через спосіб життя без електрики.

кв́арта, *-и, ж.* 1. Міра рідких і сипучих тіл у деяких країнах. Кварта була мірою чверті якої-небудь одиниці, найчастіше штофа, тобто вміщувала 300 г. Див. **скля́нка**. 2. Те саме, що **ку́холь**.

кв́ас, *-у, ч.* Кислуватий напій, що його готують із житнього хліба або житнього борошна з солодом, також напій із фруктів, ягід або меду. Кислий настій із буряків, якого вживають до борщу, також називали квасом. Хлібний квас звуть ще сирівцем.

квасо́к, *-ску́, ч.* 1. М'ясна чи рибна юшка, зварена з солоними огірками. 2. Щаве́ль.

кв́ач, *-а́, ч.* 1. Намотане на кінець палиці клоччя, ганчір'я тощо для змащення чого-небудь, а також широка, груба щітка для мазання чого-небудь. 2. Слабовільна, безхарактерна людина. 3. Дитяча гра, за правилами якої треба попасти м'ячем у того, хто тікає, або, догнавши його, торкнутися рукою.

кв́аша, *-і, ж.* Традиційна українська страва киселеподібної консистенції. Готувалася з житнього, гречаного та солодового борошна, заквашувалася в теплому місці й варилася в горщику. Улітку додавали ягоди, узимку – калину, сушене варення чи груші. Уважалася ласощами.

Кві́тна неді́ля. – див. **Ве́рбна неді́ля**.

ке́леп, *-а, ч.* Старовинна ручна зброя, що виглядала як молоток-топірець із вузьким довгим лезом, прикріпленим до довгого (або короткого у вершників) держака. Келеп слугував важливим складником озброєння козаків.

кепта́р, *-я́, ч.* Верхній хутряний одяг без рукавів. Прикрашали його різноманітними шнурами, аплікацією, вишивкою. У різних частинах Західної України він мав різні назви, але типовим є те, що він завжди був дуже рясно прикрашений кольоровим сап'яном, вовною, бляшаними кружечками («кепсями»), бавовняними шнурами та смушком.

керсётка, -и, ж. — див. **корсётка**.

кибáлка, -и, ж. 1. Обруч, виготовлений із конопляного шнурка, скрученого полотна, дерева, лози, лика тощо, який підкладали під очіпок. На нього накручували волосся й покривали хустиною. У давнину кибалки використовували під час свят, але наприкінці ХІХ століття вони вийшли з ужитку. 2. Елемент старовинного жіночого головного убору для заміжніх жінок: шнурок або грубо скручений шматок полотна, яким обв'язували голову. На нього закручували волосся, після чого одягали очіпок, а зверху — намітку. 3. Обруч, який дівчата надягали на голову для кріплення різнокольорових стрічок. 4. Те саме, що каптур у значенні 3. 5. Пов'язка на голові з довгими кінцями, які спускалися на спину. Існують такі регіональні варіанти цієї назви: *гибалка, хомевка, хомля, обруг, кичка, кічка, лубок, кібалка, кибалиця*.

кідь, -і, ж. Міра відстані на землі, що означала відстань, на яку можна кинути камінець, грудку землі чи палицю. Використовувалася на Поліссі (*палку закинути*) і Закарпатті (*довержай*).

кілим, -а, ч. Тканий, найчастіше ворсистий, з візерунками виріб для вкривання підлоги, оздоблювання стін тощо.

кіпа, -и, ж. Велика пакувальна міра товару.

кире́я, -і, ж. (**сіря́к**, **зату́ла**, **кобеня́к**, **бу́рка**, **сві́та з кобеняко́м**). Плащоподібний одяг однотипного крою, що побутував на всій території України у ХІХ ст. Шився з одного або двох перегнутих на плечах полотнищ саморобного сукна гіршого ґатунку (*рядовини*) чорного або сірого кольору. По боках вставлялися великі клини, до невеликого коміра пришивався прикрашений вишивкою капюшон. Застібок кирея не мала, а підперезувалася паском. Носили її поверх усіх видів верхнього одягу в негоду.

кірка, -и, ж. Ручне знаряддя у вигляді загостреного з одного боку молотка або стрижня для подрібнення, розколювання твердих порід, криги тощо.

кірпа, -и, ж. 1. Короткий, задертий догори ніс. 2. Про людину з таким носом. 3. *нар.-поет.* Смерть. 4. Висока шапочка з сукна або твердого паперу, обтягнена полотном, що закривала все волосся. «Кирпа» закінчувалася ззаду двома тасьмами, якими її зав'язували.

киселі́ця, -і, ж. Українська страва із сушених або свіжих слив, які відварювали, протирали, знову змішували з відваром, у якому їх варили, доводили до кипіння, всипали злегка підсмажене борошно кукурудзи або манну крупу, цукор і споживали гарячим.

кисе́т, -а, ч. Маленька торбинка для тютюну; капшук, калитка, гаман.

кислі́ця, -і, ж. Дика яблуня з дрібними, дуже кислими плодами, а також — дрібний плід цієї яблуні. Кислиця — символ короткої любовної втіхи, що дає неприємні наслідки.

кита́йка, -и, ж. Первісно — щільна, переважно синя шовкова тканина, яку завозили з Китаю, потім — бавовняна тканина, яку виробляли в Росії.

кіти́ця, -і, ж. 1. Жмуток ниток, шнурків тощо, зв'язаних з одного кінця до купи, що є прикрасою, оздобою чого-небудь. 2. Невеликий сніп соломи, зв'язаний з того кінця, де колоски; використовується для вкривання даху.

кі́чера, -и, ж. Гора, вкрита вся лісом, крім вершини.

кі́чка, -и, ж. 1. Повстяна прокладка (подушечка) під хомутом; підхомутник. 2. Старовинний головний убір заміжньої жінки, який складався з валка із клоччя, вовни, іноді обшитий полотном; носили під очіпком або чіпцем.

кі́вш, *ківша́* і *ковша́*, ч. Кругла відкрита посудина з ручкою для зачерпування води (вина, меду тощо).

кі́мля, -і́, ж. Діалектна назва рибальської сітки для ловлі риби. За розміром і конструкцією вона менша за невід. У деяких регіонах (Полісся) можливе й інше наголошення цього слова – **кі́мля**.

кі́нва, -и, ж. Великий дерев'яний кухоль або відро.

кіре́ць, -я́, ч. – див. **корéць**.

кістрі́ця, -і, ж. – див. **кострі́ця**.

кла́ка, -и, ж. Толока, спільна праця з метою допомогти односельцеві (Карпати, Закарпаття).

кла́ки, -ів, *мн.* Клоччя.

кла́ня, -і, ж. Одиниця лічби (на Закарпатті), що дорівнює тридцяти штукам будь-чого, тобто 30 снопів або тридцять яєць; полукіпок, півкопи.

клапа́ня, **клепа́ня**, -і, ж. Зимова шапка гуцулів із червоного або темно-синього сукна, підбита овчиною та облямована лисячим хвостом. Кінці клепані можна було стягнути догори і зав'язати на тім'ї.

клеба́ня, -і, ж. Капелюх.

кле́чання, -я, с. Відрубані гілки з листям, якими на зелені свята прикрашають хату, двір. Див. **Зелéна неді́ля**.

клі́мля, -і, ж. Знаряддя для парного лову риби. Складається з прямокутної дерев'яної рами приблизно 150 на 170 см, на яку натягнуто сітчасте або рідко виткане полотно, що, поступово звужуючись, утворювало трикутну призму. Держачи климлю з обох боків, рибалки волочили її по дну, ідучи вбрід до берега. Поширена була переважно на Поліссі.

клі́тка, -и, ж. 1. Закрите приміщення для птахів, тварин тощо зі стінками з металевих або дерев'яних прутів. 2. Народна міра землі приблизно від 4 до 10 гектарів (залежно від місцевості).

клі́ть, -і, ж. – див. **комóра** 1.

клобу́к, -а́, ч. Високий циліндричної форми головний убір із покривалом, що його носять православні ченці.

кло́вня, -і, ж. Риболовне знаряддя, що побутувало у чотирьох формах: у вигляді дерев'яної рами, до якої кріпився сітчастий мішок; половини конуса, трикутної і чотирикутної піраміди. Найбільш архаїчні пастки плели з лози, а вдосконалені – це каркас, обтягнутий сітчастим полотном, до вхідного отвору якого прикріплена ручка.

кло́ччя, -я, с. 1. Грубе волокно, що його одержують як відхід під час обробки льону або конопель. 2. Жмутки, клаптики чого-небудь.

клу́ня, -і, ж. Будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотби, віяння й т. ін.; стодола, гумно, половник, гарман, боїще, тік, пелевня.

кльчник, -а, ч. Той, хто мав ключі від комор панського маєтку, економії тощо й розпоряджався харчовими запасами.

кнайпа, -и, ж. 1. Заклад громадського харчування, в якому основну увагу приділяють подачі алкогольних напоїв; у німецькомовних країнах термін здебільшого використовується для позначення пивної (пивниці). У деяких випадках, окрім напоїв, пропонують також страви. 2. Кафе чи кав'ярня.

кнідлі, кне́длі, -ів, *мн.* (*одн.* **кнідель, кне́дель**, -для, ч.). У європейській кухні – кулінарний виріб круглої або довгастої форми, виготовлений із тертої картоплі й пшеничного борошна з грибною, овочевою, сирною, м'ясною та іншою начинкою. В Україні страва дуже поширена на заході України. Існує багато різновидів і варіацій кнідлів. Перший варіант – це довгасті булочки, виготовлені з тіста на основі відвареної картоплі та пшеничного борошна. З такого тіста формують циліндр, який варять у підсоленій воді або готують на парі. Після охолодження булочки нарізають скибками і подають із підливами. У галицькій кухні ця страва відома також як «варяниці з булки». Ця страва схожа на розпарений білий хліб. В іншому варіанті передбачено поєднання вареної та тертої сирої картоплі й крохмалю. Із цієї маси формують кульки або довгасті вироби, схожі на дирижабль. У литовській кухні такі кнідлі називають «цепелінами». Кнідлі також можуть наповнювати різними начинками, такими як сливи, м'ясо, солоний сир тощо. Варять їх у воді з крохмалем. Інші назви: *книглі, волохаті кнідлі, пизи* (Польща), *терчані пироги, трині пироги, лиганці, івані, базарі*.

книш, -а, ч. Вид білого хліба з загорнутими всередину краями та змащеного салом або олією. Книш, який мав зверху шишку, називався «душа».

кобёлка, -и, ж. Саморобний двообручний кошик з неочищеної лози чи ліщини. У такі кошики збирали, а потім і зберігали в них городину; з ними ходили по гриби та ягоди.

кобёля, -і, ж. Лозовий кошик.

кобеня́к, -а, ч. 1. Суконний довгий і широкий чоловічий верхній одяг з відлогою; каптан, кирея, сіряк. 2. Вид чоловічого плаща з відлогою. Див. ще **кире́я**.

ко́бза, -и, ж. Старовинний український струнно-щипковий музичний інструмент. Складається з круглого або довгастого корпусу з опуклим дном (спідняк), верхньої деки, короткого грифа з головкою, що має кілочки для натягування довгих струн. Короткі струни (приструнки) розміщені на правій стороні деки. Прорізана посередині деки дірка називається голосником. Кобза не мала сталої кількості струн. Спочатку використовували три струни, що розміщувалися вздовж ручки, пізніше з'явилися приструнки. Кількість струн і приструнків поступово збільшувалась (до 6 струн і 6 підструнків). У XVI ст. в Україні з'явився більш досконалий інструмент – бандура, яка поступово витіснила кобзу з ужитку. Але назва збереглася до нашого часу і часто застосовується до бандури. Щодо походження кобзи-бандури, то є різні погляди, зокрема, одні дослідники вважають, що цей інструмент прийшов до нас зі сходу, інші вважають кобзу автентичним українським інструментом.

ко́бка, -и, ж., *діал.* – див. **ка́пту́р**.

ковальство, -а, с. Ремесло, фах коваля. В українських селах коваль вважався майже чаклуном – захищав від нечистої сили. У народній традиції ковальське ремесло визначалося як вище вміння, мистецтво, що мало зв'язок із надприродними знаннями, чаклунством, у тому числі спілкуванням з нечистою силою, чортами тощо. Виготовлення металевих предметів було спадковим і передавалося з покоління в покоління разом зі знаряддями праці, технічними навичками, прийомами і традиційними орнаментальними мотивами.

ковбáй, -я, ч. Дерев'яний черпак для води (Закарпаття).

ко́вбиця, -і, ж., діал. 1. Отвір у передній частині селянської печі. 2. Колода, на якій рубають дрова. 3. Пень спиляного дерева.

кові́нька, -и, ж. 1. Палиця із загнутим кінцем. 2. Вид дитячої гри, що за принципом нагадує хокей.

ко́гút, ко́гутá, ч., діал. 1. Півень. 2. Кितिця з півнячого пір'я на капелюсі. Див. ще **півень**.

кодóла, -и, ж. Дуже грубий і міцний мотузок; линва, канат.

кожúх, -а, ч. Зимовий одяг з овечих шкір хутром усередину. У різних місцевостях України мав особливості крою, пропорцій, кольору, оздоблення. За кроєм нагольні (некриті) кожухи були прямоспинні, розширені донизу (*тулуб'ясті, кульові*) та приталені – *під стан*. Колір кожуха – переважно білий, рідше червоний з відтінками або чорний. Вичинка білої овчини була складнішою, і виробництво кожухів із неї занепало раніше, проте вироби з червоних дублених шкір і до сьогодні користуються попитом. Кожухи прикрашали вишивкою, аплікацією з кольорової шкіри, нашивками з яскравих плетених шнурів, китичками з різнокольорових вовняних ниток та ін. Кожух, особливо вивернутий вовною назовні, мав досить високий символічний статус в обрядовій культурі українців. Він був символом плодючості, багатства й добробуту.

кожуша́нка, -и, ж. (**хутря́нка, хúтро, шушúн**). Зимовий одяг з овечого хутра, критий тонким фабричним сукном або напівсукном.

коза́, -í, ж. 1. Невелика рогата жуйна тварина родини порожнисторогих, що дає молоко, м'ясо тощо; самиця козла. Образ кози в уявленнях українців має амбівалентний характер. З одного боку, вона символізує недовіру, малозначущість, скептицизм, глузування та марні сподівання, а з іншого – асоціюється з розумом, розсудливістю та воскресінням. Вважалося, що козу створив не Бог, а диявол, тому, за народними віруваннями, чорт любив гратися з нею. Щоб уберегти коней від нечистої сили, козу тримали у стайні. Також існувало переконання, що відьма не може забрати молока в кози й навіть боїться цієї тварини. Водночас існувала засторога: якщо покропити козу свяченою водою, вона одразу зникне. За легендами, Бог виліпив людину з глини за своєю подобою, а чорт створив козу за своєю. Попри це, коза вважалася чистою твариною: вона ніколи не питиме води, якщо її вже куштувала інша тварина чи людина. Коза також уособлювала родючість і життєву силу, тому її образ широко використовували в обрядах. Зокрема, «водіння кози» відбувалося 13 січня на Старий Новий рік. 2. Про жваву, рухливу дівчину. 3. Музичний інструмент, подібний до волинки. 4. Елемент бойового гопака – удар у стрибку з розвороту.

5. Театралізована обрядова гра з використанням масок. Свою назву отримала від головного персонажа – юнака, перевдягненого в козу (він одягав вивернутий кожух і тримав дерев'яний макет голови тварини). «Водіння кози» складалося з кількох сцен, включаючи танець кози, її «смерть» і «оживлення», які уособлювали циклічність часу та початок нового року. «Старий» рік завершується, поступаючись місцем новому, символізуючи перемогу життя й віри землероба у весняне відродження над смертю.

козачок, -чка, ч. Веселий, жвавий український народний танець, спочатку поширений серед козацтва.

ко́зла, -зел, **ко́зли**, -ів, *мн.* 1. Сидіння для погонича спереду брички, фаєтона тощо; передок. 2. Колода на чотирьох похилих ніжках, що використовується в парі з іншою як підставка для чого-небудь; кобилиця. 3. Підставка для різання дров, що складається зі збитих навхрест жердин, з'єднаних поперечною.

ко́зуб, -а, ч. Ручний кошик із лубу (внутрішня частина кори листяних дерев, що межує з деревиною) або лози.

коку́ц і **куку́ц**, -а, ч. Спеціальний обрядовий виріб із тіста, який випікають на Гуцульщині на згадку про померлих родичів. Спочатку це був хліб, спечений із картопляного тіста на кукурудзяному борошні, а також житні чи пшеничні хлібці. Згодом обряд набув нових форм – почали випікати булочки або пряники з хрестиком зверху. Сьогодні ж кукуц може бути як булочкою, так і будь-яким смаколитком, яким пригощають дітей у Чистий четвер.

коку́ца, -и, *жс.* Мала хлібина, що її подають старцям.

кокуци, -ів, *мн.* На Гуцульщині здавна існує традиція згадувати покійних родичів у передвеликодні дні. У Чистий четвер (а подекуди й у середу) діти ходять від хати до хати, вітаючи господарів із наближенням Великодня. Вони приносять людям світлу вістку, бажаючи їм здоров'я, щастя і достатку, а натомість отримують булочки, солодощі, крашанки та інші дарунки. У різних районах Гуцульщини цей звичай має різні назви – «кукуци», «хапанки» та інші варіанти. За старих часів на Чистий четвер зранку на пагорбах біля хат розпалювали вогнища. Цей обряд називали «гріти діда». Його суть полягала в тому, що діти, збираючись гуртами, ходили від хати до хати і, під вікнами, вигукували: *«Грійте діда! Грійте діда! Дайте хліба! Аби вам овечки, аби вам ягнички, аби вам телички!»* На це господарі відповідали: *«Гріємо, гріємо, даємо!»* і обдаровували дітей кукуцями. Сьогодні, заходячи до осель, діти часто співають або приказують: *«Ой, чи чуєте, чи спите, дайте кокуц та й яйце!»* або *«Печіть паски, печіть бабки, за три дні Великдень!»*. Господарі пригощають їх *«за прости-біг»* – у наміренні попросити у Бога прощення за власні гріхи та гріхи предків. Після отримання гостинців діти дякують, бажають веселих свят і смачної паски. Кукуци стали символом пам'яті, спокути, добра і взаємопідтримки серед гуцулів.

коку́чик, -а, ч. Маленький хлібець, що його клали в домовину небіжчика (Гуцульщина).

кола́ч, -а́, ч. (**кала́ч**, **кала́чики**). Обрядовий хліб. На весіллях, крім *короваю*, пекли й інше печиво, серед якого колач посідав не останнє місце. Виготовляли

його із вчиненого тіста, як правило, плетеним з трьох-чотирьох качалочок. Колачі були завернуті у великий овал, нерідко з діркою посередині. Робили й маленькі колачі розміром з кулак. На півдні Поділля, Буковині, у Карпатах колач виконував функцію короваю, і їх там випікали багато – для обдарування на застіллі, для почесних батьків, для обміну між родами, для даровизни тощо. У тих районах, де випікали коровай, колачі мали допоміжні, менш престижні функції: ними обмінювалися роди, маленькими колачами запрошували на весілля; великі дарували на перезві. Аналогічні функції на Півдні виконував *дивень*, на Поліссі – *верч*, на Полтавщині та Слобожанщині – *лежень*. На Херсонщині молода крізь дірку в колач дивилася на молодого, коли він приходив забирати її до себе. Колачі пекли і на христини (Поділля, Карпати), на Паску та Різдво.

ко́лачини, *-ин, мн.* Останній з обрядів післявесільного циклу, спрямований на зміцнення зв'язку між сватами та полегшення періоду адаптації нареченої в чужому роду. Відбувалися колачини, як правило, через місяць після весілля у батьків молодої, куди приходили на гостину молоді з найближчими родичами та батьки молодого, щоб «запити» свою «господарність». За звичаєм, молоді дякували своїм батькам, даруючи їм по 12 колачів, батьки, у свою чергу, обдаровували молоде подружжя полотном та перемітками. Зустрічаються такі локальні назви цього обряду: *калачини, покалачини* (Вінниччина), *хлібини* (Хмельниччина, Вінниччина), *честь, дякування* (Львівщина), або *розхідний борщ*, що означало завершення обряду. У словнику Бориса Грінченка зазначено, що *ко́лачини* – це четвертий день весілля (у Галичині), коли молода пара отримує подарунки.

ко́ліба, *-и, ж.* Житло чабанів і лісорубів.

ко́ливо, *-а, с.* Ритуальна поминальна страва, різновид куті. Пшеницю (на Лівобережжі частіше ячмінне недроблене зерно), пізніше рис, варили до готовності, охолоджували, поливали медовою ситою або слабким цукровим сиропом. На півночі та подекуди на Полтавщині замість крупів брали печений білий хліб, булки, бублики, печиво, кришили в миску й поливали ситою або солодкою водою. Це й було коливо. Воно і досі є обов'язковою ритуальною стравою майже на всій території України. Без колива не може бути поминак. З нього починають поминальний обід після поховання, на дев'ять і сорок днів, а також на роковини по смерті. Взявши три ложки колива, усі присутні ніби згуртовуються у цьому світі і забезпечуються майбутнім у своєму потомстві, яке символізується зерном – хлібом. Тепер до цієї солодкої густо звареної каші, переважно з рису, додають родзинки.

ко́ліска, *-и, ж.* Невеличке ліжечко для сну і колисання дитини. У давнину колиску плели зі священних дерев – верби, дуба, верболозу, явора. Форма колиски була подібна до кола (овалу). І форма колиски, і слово «колискова» були надійними оберегами немовляти від злих сил. Колиску кріпили до сволака на гаку чотирма мотузочками, які символізували чотири сторони світу і також були оберегами.

ко́лода, *-и, ж.* 1. Стовбур зрубаного дерева, очищений від гілля. 2. Обрубок товстої деревини, пристосований для різних потреб (у селянських господарствах,

на кустарних промислах тощо). 3. Обрубок товстої деревини з видовбаною серединою, що його використовують як вулик, човен, ночви тощо. 4. Староукраїнська міра об'єму сипучих тіл та рідин. Залежно від місцевості могла дорівнювати 532 польським фунтам, 8 півміркам, 10–12 відрам тощо. Колодою міряли овес, мед тощо.

Колод'їй, *-я, ч.* Бог шлюбу, примирення та взаєморозуміння. Приходить до людей на Стрітення. Поновлювач втрачених сил навесні. Свято Колодія триває протягом семи днів. У ці дні люди не роблять значних робіт, не шиють і не прядуть, а славлять бога Колодія та сонце, весну і світло. Після урочистої зустрічі запрошують Колодія до себе на гостини. Першого дня відзначають родини його. У понеділок, напередодні Великого посту, на Масляну (так називають цю пору, бо тоді вживають переважно молочні страви, передусім вареники з сиром та маслом) зранку жіноцтво збиралося в корчмі справляти Колодки. Колодка у наших предків була за символ продовження роду. Одна з жінок клала на стіл невеличке звичайнісіньке полінце, що символізує собою частину Дерева Життя – «Колоду». Інші жінки сповивають колодку полотняним шматтям. Купивши горілки, сідають за стіл навколо неї, п'ють та вітають одна одну з народинами. Сповита колодка залишалася в шинку аж до суботи, бо в понеділок вона народилася, у вівторок хрестилася, у середу похрестини, у четвер колодка помирає, у п'ятницю її хоронять, а в суботу оплакують. Звичайно, ніхто за нею не плакав, веселі розваги тривали як при «народженні», так і при «смерті». Після святкування народин Колодки заміжні жінки обходили ті родини, де були парубки, що не поженилися шлюбного сезону впродовж останніх м'ясиць, і прив'язували матерям колодку до ноги. У такий спосіб карали і дівчат, які перебирали женихами і не встигли пошлюбитися, а вже пора мати діток, носити і пестити їх на руках, як і матерям колисати колисочку з онуками. Дівочу колодку оздоблювали барвистими стрічками та паперовими квітками і прив'язували до лівої руки, а не так, як хлопцям до ноги. Парубки заздалегідь готувалися до Колодія, від якого можна відкупитися грішми або горілкою, а ще намистом, стрічками чи хустиною. На це свято годилося обов'язково помиритися. Протягом усіх семи днів наші предки смакували Колодієві напої. Сьомого дня разом з Колодієм повинні були вмерти усі злі та ворожі сили, а тому в кінці розваг Колод'їй ще раз щедро обдаровував людей своєю сонячною іскристою добротою.

колод'їй¹, *-я, ч.* Великий ніж з дерев'яною колодкою; колодач.

колод'їй², *-я, ч.* Колісник.

колод'їйство, *-а, с.* – див. **стельмаство**.

колóдязь, *-я, ч. (криніця)*. Глибока, захищена від обвалів дерев'яним зрубом яма, з якої брали воду за допомогою журавля або ворота і мотузки з цеберкою.

коломійка, *-и, жс.* 1. Українська народна пісенька типу частівки. 2. Український гуцульський масовий танець, основною фігурою якого є замкнене коло. 3. Вовняна торба, що її гуцули носили через плече.

колоту́ха, *-и, жс.* 1. Ряжанка. 2. Білоруська народна страва, для приготування якої використовували гречане, горохове або бобове борошно. Страву варять

зі збовтаного у воді борошна, готують рідкою і подають гарячою. 3. Сварлива жінка.

коляда́¹, *-і́, ж.* 1. *З великої літери.* У слов'янській міфології – персонаж, що уособлює настання нового хліборобського року, майбутньої весняної родючості та осіннього достатку. 2. *З великої літери.* Різдвяне свято, коли співають колядки. 3. Пісня, яку співають у це свято. 4. Винагорода колядникам за пісні. Див. **Святвечір**.

коляда́², *-і́, ж.* Податок на утримання воєводи і старости.

коля́дка, *-и, ж.* 1. Старовинна обрядова різдвяна пісня, що виконувалася групами молоді під час різдвяних свят. Славили Христа і господаря хати, бажали добробуту, врожаю, здоров'я й щастя. 2. Обряд колядування.

коля́дник, *коля́дника́, ч.* 1. Той, хто колядує. 2. Те саме, що **дідух**.

ко́мин, *-а, ч.* 1. Передня (нижня) частина димоходу варистої печі. 2. Канал з вогнетривкого матеріалу для виходу диму з печі, груби в повітря; димохід. 3. Горішня частина димоходу над дахом якої-небудь будівлі; димар. У давні часи комин робили або з видовбаного стовбура дерева, або з плетеного з хмизу коша чи полотняного мішка, обмазаного глиною.

комино́к, *-нка́, ч.* 1. Зменш. до **ко́мин** у 1 значенні. 2. Кімнатна піч із широким отвором для палива та прямим димоходом.

комо́ра, *-и, ж.* 1. Окрема будівля для зберігання зерна, продуктів харчування, господарський реманент, сезонний одяг тощо; кліть, шпихлір, житовня, хлібниця, амбар, сипанець. 2. Приміщення в житловому будинку, де тримають продукти харчування, хатні речі тощо. Комора відігравала важливу роль у традиційній обрядовій культурі українців. Так, під час весілля «обряд комори» мав провідне демонстраційне значення. У коморі стелили молодим постіль, на якій проходила перша шлюбна ніч.

комо́ри, *-ор, мн.* Архаїчний обряд весільного циклу, що відтворював мораль чистоти міжстатевих взаємин. Комора – цикл обрядів шлюбної ночі, що складався з двох частин: перша включала обряд перевдягання молодої, чипчини, вивід її до гостей, власне комора, демонстрацію цнотливості (перезву); друга – приєднання невістки до родини чоловіка, розпалювання печі, готування обіду, частування свекрів. Див. **перезва́ (перезва́ні обря́ди)**.

компліме́нта́рність, *-ності, ж.* Відчуття підсвідомої симпатії, що визначає приналежність до «своїх», а не до «чужих».

конвіса́р, *-а, ч.* Майстер з виготовлення олов'яного литва.

ко́ники, *-ів, мн.* Рід народного узору для вишивки на сорочках.

конкубіна́т, *-у, ч.* Форма подружнього співжиття без церковного вінчання, однак зазвичай із тривалими, стабільними стосунками, спільним веденням господарства та, нерідко, народженням дітей. На думку Михайла Грушевського, така форма співжиття була широко розповсюдженою на українських землях у XI–XIII століттях. Згодом, під тиском церкви, яка почала вважати такі стосунки «гріховними» й застосовувала репресивні заходи проти пар, що жили в «блуді», конкубінат зазнав офіційної заборони. Проте церква так і не змогла повністю викоринити цю практику. Християнський (церковний) шлюб поширювався

повільно, і довгий час простий люд сприймав його як привілей вищих верств – боярства чи князів. У сучасному розумінні термін «конкубінат» часто вживається як синонім поняття «цивільний шлюб».

ко́нівка, ко́нівка, -и, ж. 1. Стара назва відра. 2. Висока, здебільшого звужена вгорі кварта.

Ко́нон, -а, ч. Ім'я грецького походження. П'ятого (18 за юл. к.) березня – день *святого Конона Ісаврійського*, або в народі *Конона-городника*. Він жив у III ст. в місті Іконії, що теж було розташоване на території сучасної Туреччини. За те, що твердо тримався християнства, йому вбили в ноги цвяхи і гнали перед колісницею, доки Конон не впав від знемоги й не помер із молитвою на вустах. Займався городництвом. Конон вважається покровителем коней (можливо, на підставі співзвучності слів Конон і коні). Селяни збиралися в цей день у шинок, пили горілку – *«щоб коні були здоровими та робочими й не брикались»*. Але остерігалися перебрати міру, щоб коні не понесли під час жнив. У цей день тварин слід напувати водою з річки або ставка, щоб не хворіли і були невтомними в роботі. Якщо на Конона жінці присниться якась робота по господарству, то упродовж року у них буде в усьому достаток. Кінські підкови прибивали до порога, щоб недобра сила не могла потрапити до хати. Якщо ж хотіли приманити в сім'ю щасливу долю, підкову кінцями догори прибивали зверху до лиштви дверей. У *Карпатах* пастухи вірили, що кинута у ватрище стара підкова охороняє від грому ціле стоїще худоби. Якщо ж напередодні Кононова дня або у Великодню ніч подивитися крізь кінський хомут, то можна побачити всіх відьом у селі. На Кононів день намагалися задобрити домовика. Святий Конон, вважали, завідує градом, тому цього дня літні жінки дотримувалися суворого посту, не працювали, щоб літом град не вибив посіви.

копа́, -і, ж. 1. Стіжок із 60 снопів хліба, складених колоссям усередину й прикритих одним снопом зверху. 2. Одиниця лічби, що дорівнює 60 (снопів, яєць тощо). 3. Одиниця лічби грошей, що дорівнює 50 копійкам. 4. В Україні у XV–XVIII ст. – збори сільської громади для вирішення судових або громадських справ.

копа́нця, -і, ж. 1. Вид заступу або мотики. 2. *перев. мн.* Полози саней.

копа́ш, -ша, ч. (**копа́шка**, -и, ж.). 1. Людина, що обробляє ґрунт мотикою. 2. На Закарпатті (зокрема у Виноградівському районі) ділянку землі, яку одна жінка могла за день пошарувати або прополоти сапою, називали *«копаш»*. Її площа становила приблизно 0,11 га.

копе́ць, *копця́* і *кіпця́*, ч. Насипаний або викопаний межовий знак.

копи́л, -а́, ч. 1. Дерев'яне шевське знаряддя, що має форму ступні та яким користуються для виготовлення взуття. 2. Короткий брусок, закріплений у полоз саней для зв'язку полозів із коробом. 3. Одна із назв позашлюбної дитини.

копи́стка, -и, ж. Дерев'яна лопатка для розмішування чого-небудь.

ко́пний суд. Суд сільської громади в Україні, Білорусі і Литві, що виник за раннього феодалізму. Збирався у заздалегідь визначеному місці – копищі. Копний суд здійснювали обрані населенням копного округу судді – *«копні мужі»*. Копний суд поєднував слідчі і судові функції, діяв за звичаєвим правом.

Збирався кілька разів: для розшуку злочинця по «гарячих слідах» – «*гаряча копа*»; для судового слідства – «*велика копа*» з представників сіл копного округу; для остаточного вирішення справи і виконання вироку – «*завита копа*» (завити – закінчити). Копний суд присуджував до штрафу, відшкодування збитків, тілесних покарань, смертної кари, практикував умовне засудження. Апеляційною інстанцією проти вироків копного суду були державні суди. Поступово законодавство все більше пристосовувало копний суд до інтересів феодалів, які з часом замінили їх *вотчинними судами*. Вотчинні суди чинили земельні магнати над належними їм селянами (див. **вотчина**). Згадки про копний суд зустрічаються ще в документах 2-ї пол. XVII ст. На Волині і Поділлі копний суд зберігся з певними змінами до XX ст.

копні мужі́. – див. **копний суд**.

корáлі, *-ів, мн.* Намисто (намистини) з коралів.

корéць, *-я, ч.* (**кíвш, кúхоль, квáрта**). 1. Металевий або дерев'яний кухоль чи ківш із держактом. 2. Стара міра сипучих тіл, що дорівнює 100 кг; центнер. Використовувався на Поділлі. 3. Одиниця виміру зерна й рідини, що дорівнювала 20-32 гарнцям (80-128 літрів).

ко́рж, *-а, ч.* Плоский круглої форми виріб із прісного тіста.

корзі́на, *-и, ж.* Плетений виріб з овальним дном, дужкою-ручкою, дещо розширеними догори стінками. Виготовлялася кошикарями з цілих чи розщеплених прутів з очищеної лози. У них збирали ягоди, гриби, овочі тощо.

ко́рзно, *-а, с.* Старовинний верхній одяг, схожий на плащ.

корі́то, *-а, с.* Дерев'яна довгаста посудина для годівлі або напування тварин, птиці. Коритом також називали довгу дерев'яну посудину біля криниці, з якої напувають коней, худобу.

ко́роб, *-а, ч.* 1. Виріб із лубу, бересту, лози тощо для пакування, перенесення або зберігання чого-небудь; козуб. 2. Верхня частина воза, саней з боковими стінками й сидінням.

коровáєць, *-йця, ч.* – див. **ле́жень**.

коровáй, *-ю, ч.* Обрядовий хліб, символ плодючості, продовження роду, родючості, єднання, Сонця, Бога, з'єднання молодих у сім'ю, щастя, спільної долі, гідності, достатку тощо. Особливе значення має в українському весіллі. Його випікають з кращих сортів борошна на маслі та яйцях. Зверху оздоблюють виробами з тіста: шишками, голубками, жайворонками, качечками, зображенням сонця, місяця, зірок тощо. На думку дослідників, – це священний хліб, котрий мав велике ритуальне значення і фактично замінив собою тварин, яких колись приносили в жертву. Пізніше коровай сприймався як дар молодим від усього роду, символ їх вічного єднання. Ця ідея пронизувала всі дії, пов'язані з коровайною обрядовістю. Бгали його в п'ятницю або суботу в домі молодої (у східних районах), у родичів (Поділля та Волинь) або ж в обох молодих. Нерідко в цьому ритуалі брали участь родичі з обох боків, символізуючи поріднення сімей. Бгали коровай спеціально запрошені заміжні жінки, які приносили з собою борошно, яйця та сало. Вважалося доброю ознакою, коли коровайниць була непарна кількість (найкраще сім, а в Карпатах – дев'ять).

Щоправда, у деяких районах запрошували парне число жінок: щоб молоді увесь вік прожили в парі. При цьому коровайниці повинні були перебувати в першому шлюбі й жити в злагоді. Вдову не кликали пекти весільний коровай. Спільність дій під час бгання короваю мала символізувати єдність майбутньої сім'ї. Для цього коровайниць зв'язували рушником і вони мусили все робити разом: місити тісто, виліплювати оздобу, обмивати руки. Воду, якою обмивали руки, виливали під солодку яблуню, вишню або на тік. Існувало повір'я, що вдало спечений коровай принесе молодим щастя, тріснутий віщує розлучення, а покручений – злу долю. Тому коровайниці «улещували» коровай приказками та піснями. Коровай був окрасою весільного столу як символ достатку й щастя, а наприкінці весілля його розподіляли між усіма присутніми. Ритуальний розподіл короваю відбувався одразу після покривання молодої і символізував єднання двох родів та прилучення до них молодих. Людина, яка з бідності чи якихось інших причин була позбавлена весільного короваю, одержувала прізвисько (а то й прізвище) Безкоровайний.

коронування, -я, с. Ритуальне прийняття хлопців і дівчат до молодіжної громади. Обряд «коронування» в кожному регіоні мав свої особливості. Воно відбувалося в такий спосіб: новачок приходив на збори парубків, кланявся на всі чотири боки, і його підіймали на руках, співаючи «Посіяла дівка льон». У південних районах парубка всаджували на коня, за традицією білого, а члени громади вітали його оплесками та піснями. Потім новий член громади обов'язково частував своїх товаришів, або виставляючи «кватирку горілки», або сплачуючи гроші: парубок – четвертак, дівчина – копу. На Вінниччині хлопця садовили на стілець, застелений кожухом (або на подушку), давали в руку хлібину і пляшку та тричі піднімали високо вгору, співаючи при цьому величальних пісень на його честь. За «коронування» хлопець ставив могорич і частував усю громаду.

корочун, -а, ч. 1. Різдва́ний обрядовий хліб, спечений у формі великого сонцеподібного буханця на свято Коляди. Корочун зберігався до кінця свята з тим, щоб далі вкорочувалися довгі ночі, а з ними тьма, холод і зло. 2. Корочун (з великої літери) – це, можливо, одна з назв Коляди або лихого міфологічної істоти на противагу добрій Коляді.

корсе́тка (керсе́тка), -и, ж. Верхній жіночий одяг – безрукавка, пошита в талію, з кольорової тканини. Побутувала здебільшого на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, частково на Півдні України.

корча́га, -и, ж. 1. Велика глиняна посудина з вузькою шийкою для зберігання зерна або рідини (води, горілки тощо). Об'єм корчаги, залежно від регіону, становив від 12 до 15 л. 2. Обплетений лозою скляний бутель, використовуваний переважно для вина.

ко́рчма, ко́рчмі, ж. (**ко́ршма, шино́к, таве́рна**). В Україні будівля або заїзд, де продавалися алкогольні напої. Корчма була важливим осередком спілкування, відпочинку й розваг у традиційному українському селі, хоча з часом стала асоціюватися і з пияцтвом, розпустою та безладом. Її етимологію виводили з сербської, церковнослов'янської, давньоруської, персидської та турецької мов.

Корчми, шинки й таверни розміщували переважно на шляхах і ринках. Хоча в юридичних документах шинок і корчма вважалися синонімами, шинок був місцем лише для пиття, тоді як корчма мала ширші соціальні функції: там обговорювали громадські справи, вирішували судові питання, відзначали прийняття до парубоцької громади, проводили вечорниці й слухали кобзарів. Корчма виступала також місцем укладання угод, вирішення спорів (іноді навіть через бійки), а її демократичність відображена у народних приказках: *«У корчмі і бані всі рівні дворяни»*. Згодом, коли українські корчми стали перетворюватися на російські кабаки та польські шинки, їхня роль змінилася, а відвідування таких закладів почали засуджувати як аморальне. Попри всю багатофункціональність, корчма часто залишалася головним осередком пияцтва. У порівнянні з європейськими аналогами, українська корчма вирізнялася більшою демократичністю та громадською значущістю. Усю гаму почуттів українства у ставленні до корчми й асоціації, які вона викликала серед народу, яскраво передають численні приказки: *«В шинку такий закон: за панібрата»*; *«В коршмі нема пана»*; *«Де Бог церкву ставить, там дідько коршму»*; *«Церкву обдирає і корчму латає»*; *«Як до церкви, то й ноги болять, а як до корчми, то й в боки взявся»* тощо.

кор'я́к, -а́, ч. 1. Кругла посудина з ручкою для зачерпування й виливання води (молока, вина тощо); корець, ківш; черпак для вихлюпування води з човна. 2. Дерев'яний черпак для набирання зерна, борошна тощо; міра сипучих тіл (як плата за мливу).

коса́¹, -и́, ж. 1. Заплетене волосся. 2. *перев. мн.* Довге волосся.

коса́², -и́, ж. Сільськогосподарське знаряддя для косіння трави, збіжжя тощо, що має вигляд вузького зігнутого леза, прикріпленого до держака.

Косарі́, -і́в, *мн.* Українська народна назва сузір'я Оріон.

космополіти́зм, -у, ч. Ідеологія заперечення патріотизму і державного суверенітету етносів, обстоювання необхідності утворення наднаціональних об'єднань, відстоювання гасла «людина – громадянин світу» тощо.

косови́ця, -і, ж. 1. Косіння та збирання трави, збіжжя. 2. Час, коли косять і збирають траву.

косоворо́тка, -и, ж. Російська чоловіча сорочка зі стоячим коміром, що застібається збоку.

костопра́в, -а, ч. У народній медицині – людина, що вміє вправляти вивихи або правильно скласти переламані кістки.

кострі́ця, (**кістрі́ця**), -і, ж. Внутрішня тверда неволокниста частина стебел прядивних рослин (конопель, льону та ін.), що залишається у вигляді дрібних колючих трісочок під час попередньої обробки цих рослин; терміття.

Ко́струб, -а, ч. 1. Бог весни у слов'янській міфології. Його славили у весняних хоровах-іграх дівчата. 2. Дохристиянське свято літнього сонцевороту (без чіткої дати, відбувалося у період після Трійці і до Петрового дня). Вважають, що слово «коструб» означає – «нечепура», «неохайний». Обряд здійснювався так: зроблене з соломи або трави опудало вкладали у ночви і розігрували обрядову сцену похоронів (тому свято називається ще *по́хорон Костру́ба*),

яка, як правило, закінчувалася веселощами та жартами. В основі обряду – уявлення про померлого, а потім воскреслого бога рослинності – втілення весни та плодючості. Розкривати труни Коструба не можна було, щоб не викликати повороту зими. Пізніше аграрний зміст обряду забувся, перетворившись на забаву. Коструб став сприйматися як образ померлої, але колись веселої людини. Обряд за своєю символікою (відганяння смерті, торжество життя) близький до обряду *гоніти шуляка́*, оскільки *ко́струб* – одна з назв шуляка (шуліки, яструба). **ко́стур**, -а, ч. 1. Груба палиця, часто з загнутим верхнім кінцем; ціпок. 2. Те саме, що милиця.

ко́ти, -ів, *мн.* Вид теплового, переважно жіночого, взуття.

ко́тики, -ів, *мн.* 1. Див. **бо́жа ру́чка**; 2. Цвіт верби та лози. Використовують у народній медицині, символ родючості, зростання та плодоношення. Свячена верба і котики – ліки від трясці. 3. Різновид народної гри. 4. Див. **палюшкі**.

кофр, -а, ч. Скриня або валіза з кількома відділеннями. В основному використовується на заході України. Це також може бути великий дерев'яний або шкіряний ящик для зберігання речей чи подорожей.

ко́фта, -и, *ж* (**ко́хта**). 1. Короткий (перев. нижче пояса) жіночий одяг. 2. *рідко*. Коротке тепле жіноче пальто. Див. **ю́пка**.

ко́ц, -а, *рідше ко́ць*, -я, ч. 1. Грубе вовняне однотонне вкривало з начісками. 2. Ворсовий пристрижений однобічний килим.

коцюба́, -і, *ж*. Знаряддя у вигляді насадженого на держак залізного прута з розплесканим і загнутим кінцем для перемішування палива в печі й вигрібання з неї жару, попелу; кочерга.

коцюбі́льно, -а, *с*. Держак коцюби, кочерги.

коцюрба́, -і, *ж*. Традиційна українська страва, що поєднує варені галушки (щипанки) з тіста, відварену картоплю, підсмажене з цибулею підчерев'я (шкварки), а також часник і зелень. У словнику Б. Грінченка це слово має дещо інше значення – черемха.

кочерга́, -і, *ж*. – див. **коцюба́**.

коша́ра, -и, *ж*. Загорода або хлів для овець, кіз; вівчарня. Також хлів для великої рогатої худоби.

ко́шельник, -а, ч. – див. **весі́льні чині́**.

ко́шик, -а, ч. 1. Виріб, різний за формою та розміром, виплетений з лози, стебел рогозу, дранки і т. ін., що його використовують у побуті для зберігання або перенесення чого-небудь. 2. Міра, що дорівнює вмісту кошика.

ко́ші́ль, *ко́ше́ля*, ч. 1. Те саме, що ко́шик. 2. Виплетена з лози або соломи велика кругла посудина для зберігання зерна; солом'яник

кошма́, -і, *ж*. Повстяний килим з овечої або верблюжої шерсті.

ко́шниця, -і, *ж*. Висока (двох-трьох метрів) й вузька повітка, виплетена з лози, куди зсипають кукурудзу в качанах.

кошові́й отама́н (*кошові́й*, -а, -е). Виборна службова особа в Запорозькій Січі (XVI-XVIII ст.), яка зосереджувала у своїх руках найвищу військову, адміністративну і судову владу, очолював Кіш Запорозької Січі. Кошових отаманів до середини XVII століття часто називався «гетьманом». Після того,

як титул «гетьмана» став означати провідника всієї української козацької республіки, за очільником Січі закріпилася назва «кошовий отаман». Під час воєнних походів влада отамана була фактично необмеженою, але в мирний час найважливіші питання військового і політичного характеру виносив на розгляд ради старшин і військової ради. Кошовий отаман мав чітко визначені обов'язки: відкривати військові ради (коло), головувати на старшинських радах, вступати в дипломатичні стосунки з іноземними державами, розподіляти військову здобич, прибутки від мит, узаконювати поділ пасовищ, земель і угідь для полювання і рибальства. Кошовий отаман, виконуючи функції верховного судді, затверджував вирoki, винесені кошовим суддею, в тому числі і смертні, приймав духовних осіб з Києва і призначав священників у січову і паланкові церкви. На час своєї відсутності призначав свого заступника – наказного отамана. Кожен кошовий щороку 1 січня звітувався перед побратимами на раді. Якщо козаки висловлювали невдоволення його діями, отаман негайно кидав на землю шапку, клав палицю, вклонявся товариству, дякуючи за виявлену протягом року честь, і йшов у свій курінь. Після цього починалися вибори нового кошового отамана. Кожен курінь пропонував свого кандидата, тому вибори часто тривали дуже довго, а іноді закінчувалися сварками. Коли ж нарешті зупинялися на найдостойнішому січовику, його запрошували на площу. Обраний, за давнім звичаєм, повинен був двічі відмовлятися від такої честі, а втретє – дати згоду. На раді кошовий отаман мав кланятися на 4 боки, дякувати під вигуки запорожців: *«Будь, пане, здоровий та гладкий. Дай тобі, Боже, лебединий вік і журавлиний крик»*. Кожного кошового обирали лише на рік. Найславетніших, найшанованіших – переобирали протягом 5 і більше років. Наприклад, Іван Сірко отаманував протягом 15, а Петро Калнишевський – протягом 10 років. Окрім кошових отаманів, були на Січі 38 курінних отаманів, які виконували роль інтендантів, турбувалися про харчування, скарб козаків. Останнім кошовим Запорозької Січі був Петро Калнишевський.

кошúля, -і, ж. Чоловіча сорочка на Закарпатті, яку шили зі стоячим коміром. Комір, маніжка та кінці рукавів, долішній край сорочки вишивалися червоними і чорними нитками.

кра́йка, -и, ж. (**опра́вка**, **попру́жка**). Вузкий тканий пояс, за допомогою якого утримувався стегновий не зшитий, а пізніше зшитий одяг. Ширина пояса, залежно від регіону, була від 3 до 15 см, довжина – до 3 м. Є традиційним елементом українського народного одягу. У минулому поясами підперізувалися всі. Без пояса не виходили на вулицю, а тим більше, не з'являлися у товаристві. Про того хто так робив, казали, що він «розпоясався». Крайку носили і чоловіки, і жінки, але з деякими відмінностями в довжині, кольорах і способах зав'язування. Жінки носили крайку поверх плаhti чи запаски, підперезуючи сорочку. Часто вона була яскравішою, тоншою й коротшою, з візерунками, що відповідали регіональним традиціям. Оперезавшись крайкою, дівчата випускали її кінці з китицями спереду, а одружені жінки з лівого боку або ззаду. Літні жінки крайок не носили. Чоловіки підперізували крайкою вишивану сорочку, особливо при святковому вбранні. Чоловіча крайка була довшою, ширшою та часто менш

барвистою, ніж жіноча. Крайка символізувала збереження традицій, захист, силу та єдність. Вона часто передавалася з покоління в покоління або дарувалася на важливі події. Регіональні назви: окравка, окривок (Лівобережна Україна), окривка (Буковина), óкрайка, опр́авка, крайча, попр́ужка, пояси́на, чимбі́р тощо. **кра́мор**, -а, ч. Найпростіший культиватор, що виготовлявся в кінці ХІХ ст. на заводах та кустарями. Іноді цю назву селяни вживали до саморобного драпака, який мав трапецієподібну раму.

кра́плик і кре́плик, -а, ч. (мн. **кра́плики і кре́плики**, -ів). 1. Пісні вареники, які традиційно готують на Різдво в деяких селах на заході України. Існує кілька різновидів цієї страви: солодкі креплики з маком і фруктами, а також варіанти з грибами, тушкованою квашеною капустою, з капустою та грибами, картоплею й грибами, креплики з квасолею. У деяких місцевостях начинкою для крапликів (крепликів) слугує перемелений маринований оселедець, заправлений сухарями, пасерованою цибулею та спеціями. 2. Пиріжок з капустою, сливами або рибою. 3. Галушки, нарізані квадратами з розкачаного тіста (Закарпаття).

крачу́н, -а́, ч. Обрядовий хліб, який виготовляли ввечері, в інших – у ніч перед Різдвом. Хоч обрядовий хліб і супроводжував усі святки, символізуючи зимове сонцестояння, але вживали його тільки після Василя. На Закарпатті обрядовий хліб пекли з пшеничного борошна. Перед тим, як його вчинити та посадити в піч, газдиня виганяла всіх з оселі і замикалася. Якщо в родині була відданиця, то змащувала обличчя медом, потім змивала його, а воду, зливши у пляшечку, вправляла в тісто. Коли саджала в піч пшеничні вироби, то казала: *«Як цей мід пече в крачуні, так би тобі (ім'я хлопця) пекло серце за мною»*. Вважалося, якщо цю воду підлити юнакові, то він неодмінно впадобає дівчину.

кра́шанка, -и, ж. Пофарбоване куряче яйце, призначене для Великодніх свят. Спочатку фарбували кров'ю або у колір крові, згодом – природними різноколірними, але переважно червоними барвниками: березовим листям, чебрецем, фуксином, яблуневою корою, корою з чорноклена, пролісками, лушпинням з цибулі. Розписане чи пофарбоване й освячене яйце наділялося надзвичайною здатністю оберігати людей від злих сил, сприяти любові, здоров'ю, берегти від пожежі, сприяти росту рослинності.

кре́денс, -а, ч. Шафа або буфет для зберігання посуду, столового приладдя, продуктів. Поширене в західноукраїнських говорах, зокрема в Галичині.

кре́мзлики, -ів, мн. Картопляні оладки (деруни) з начинкою всередині: між двома оладками кладуть гарячий фарш із м'яса або смаженої цибулі з салом. До столу подають у гарячому вигляді – зі сметаною або грибною підливою. Їх їдять як окрему страву або як доповнення до м'яса чи риби. Див. ще **деруні**.

кре́ндель, -я, ч. Виріб із тіста (зазвичай здобного), формою схожий на вісімку.

кресáло, -а, с. Залізне або сталеве знаряддя для викресування вогню з кременю.

кресáня, -і, ж. (**крисáня**). Чорний фетровий (повстяний) капелюх гуцулів із невисокими боками та широкими, загнутими догори краями (крисами, звідки й назва). Дно капелюха обводили золотавим галуном, узорною бляхою (*басаменом*) або різнокольоровими шнурками (*байорками*, *черв'ячками*). Оздоблювали кресаню пір'ям глухаря чи павиними хвостами, а з боків звисали

кулясті вовняні китиці (*бовтиці*). Кресані були відомі в карпатських селах ще з XVII століття й традиційно належали пастухам-вівчарям. Широкі краї капелюха захищали їх від дощу та граду. Інша назва кресані – «довбушівка», адже, за легендами, такий головний убір носив ватажок опришків Олекса Довбуш. Традиційно кресаню (крисаню) носять одружені чоловіки.

криж, -а, ч. 1. Архаїчна назва хреста. 2. У деяких діалектах слово може означати крижі (нижню частину спини, ділянку хребта біля таза). 3. На Гуцульщині та в деяких інших регіонах *криж* може означати особливий вид різьбленого або вишитого хреста. 4. Хрестоподібна ручка (переважно меча).

кріжмо, -а, с. Біла тканина, у яку сповивають дитину хрещені батьки після обряду хрещення; полотно або інша тканина (зазвичай біла) як подарунок новонародженому від хрещеної матері.

крікси, -ів, *мн.* (одн. **крікса**, -и, *ж.*). – див. **нічніці**.

крілас, -а, ч. У церкві – підвищене місце для хору, читців із правого та лівого боку від середніх дверей вівтаря.

Крім, -у, ч. – див. **Південь України**.

криніця, -і, *ж.* – див. **колодязь**.

кринічник, -а, ч. У дохристиянських віруваннях – зле божество, що живе в криниці, її охоронець; криничний дід.

крінка, -и, *ж.* Низький кулеподібний глиняний посуд, де тримали молоко, сметану і масло; глечик, дзбан.

кріпа́цтво, -а, с. Система суспільних відносин у добу феодалізму, за якою поміщик мав право на особу, працю й майно підлеглих йому селян-кріпаків; кріпосне право.

кров'янка, -и, *ж.* Кров'яна ковбаса (часто з домішкою круп, сиру). Національна страва українців ще з дохристиянських часів.

крóк, -у, ч. (**ступня́**). Давня народна міра довжини, яка вживалася до запровадження метричної системи; дорівнювала одному аршини (0,711 м = 71,1 см).

крóква, -и, *ж.* Два бруси, з'єднані в горішній частині під кутом і закріплені долішніми кінцями до стін будівлі, на яких тримається дах.

крóсна, -сен, *мн.* (одн. **крóсно**, -а, с.). 1. Ручний ткацький верстат. 2. Спеціальна рама, на яку натягують тканину для вишивання; п'яльці. 3. Рама в деяких примітивних знаряддях. 4. Полотно, тканина.

кругля́к, -а́, ч. У гуцулів – обрядовий танець, що виконувався під час колядування; вийшовши з хати на подвір'я, танцюють колесом, хороводом, злегка присідаючи; співають при цьому веселу пісню – «аби газдам весело було впродовж цілого року жити».

крупні́к, -у́, ч. Українська національна страва – густа юшка з крупів, схожа на куліш.

круче́ники, -ів, *мн.* (одн. **круче́ник**, -а, ч.). Смажена страва, переважно з овочів (рідше з крупів, грибів тощо), туго обгорнених тонким шаром м'яса або риби.

ксенофо́бія, -ї, *ж.* Вороже ставлення до іноземців, до всього чужого – мови, стилю життя, мислення тощо.

куде́ля, -і, *ж.* 1. Те саме, що **ку́жіль**. 2. Недоброякісне волокно льону.

кужі́вка і **кужі́лка**, -и, ж. Частина прядки у вигляді кілка, на який намотують прядиво.

ку́жіль, -желя, ч., **кужі́ль**, -жéлі, ж. 1. Прядиво або вовна, намотані на кужівку (кілок у прядці); куделя. 2. Те саме, що **кужі́вка**, **кужі́лка**.

ку́зня, -і, ж. Приміщення для обробки металів способом гарячого кування. Кузні зазвичай зрубні, вкриті гонтом або дошками будівлі, у яких були горно, закріплене на вертикальній колоді кувадло, точило, корито з водою для гартування та охолодження виробів, стояк для підковки чобіт. Біля кузні влаштовувалось пристосування для шинування коліс, а також інколи стовп для прив'язування коней під час підковування. Традиційний інструмент коваля складався з великих молотів та малих молотків, обценьків, рубил, пробійників тощо. Наприкінці ХІХ ст. з'явилися гайкові ключі, ключі для нарізання різьби, пили-ножівки, розточки, лещата, ножиці для металу тощо. Цікаво звернути увагу, що головні знаряддя кузні – міх, кувадло, молот, кліщі – мають слов'янські назви, а вдосконалений інструмент має німецькі назви – труба, мутра, шрубстак, обценьки, шнейдиз. Це вказує на те, що вдосконалення ковальської техніки з'явилося в Україні з Заходу.

Кузьма́, -і, ч. У перекладі з грецької Кузьма (Косма) означає «світ», «порядок», «прикраса», «краса». *Кузьмі́ (Дем'янів день)* – за церковним календарем, день безсрібників і чудотворців Кузьми (Косми) та Дем'яна (Даміана) 1 листопада за н. юл. к. (14 за юл. к.). Закінчуються польові роботи, починаються морози, наближається зима. У давні часи це свято особливо чекала молодь: у цей день робили складчину, відбувалися молодіжні гуляння. Дівчата приносили курей, яких різали і готували з них страви, а хлопці – солодощі для дівчат та напої. Це був своєрідний конкурс дівочої кулінарної майстерності. У народі Кузьму-Дем'яна називають *ку́рячим бо́гом*, а їхній день – *діво́чим*, або *ку́рячим святом*. Вірили, що святі опікуються домашньою птицею, тому кури були символом щастя й плодючості та обов'язковим складником усіх весільних церемоній; на птиці ворожили на суджених. Святі були також покровителями ковальства (могли викувати не лише залізо, а й пам'ять) і охоронниками від змій. У господарів були свої клопоти. Усі вирушали до саду та обкопували на зиму дерева. Цей день був добрим для посадки дерев. Господині сплітали у вінки вже добре просушену цибулю-сіянку та вішали на жердку в хаті. Там вона висіла до Явдохи (14 березня). Вважалося, якщо таку цибулю висадити в грядку, то вона не буде стрілкуватися. Про погодні особливості цього дня та прогнози на майбутнє говорили так: «Якщо Кузьма-Дем'ян скує землю морозом – до весни вона вже не розмерзнеться. Випаде сніг – на весняну повінь. Якщо розвезе дорогу (бездоріжжя) – не жди морозів до початку грудня».

ку́кла, -и, ж. 1. Загорнений у ганчірку жований хліб і т. ін., що його використовували замість соски. 2. Згорнуте пасмо льону.

кула́га, -и, ж. Пісна страва у вигляді густого киселю з борошна (іноді з ягодами або фруктами), а також напій з ягід.

кулéша, -і, ж. Традиційна страва української кухні, яка готується з кукурудзяного борошна або крупи, зазвичай на воді або молоці. Вона має густу,

майже застиглу консистенцію. Ріжуть її вощеною ниткою або спеціальним дерев'яним ножом. Полтавський та слобожанський варіанти кулеші можуть бути заправлені салом, шкварками, маслом чи молоком. Гуцульська кулеша готується з бринзою, маслом і може подаватися разом із грибною або м'ясною підливою. У різних регіонах кулешу називають також токан, бануш (якщо вариться на сметані), мамалига.

ку́лик, -а, ч. – див. **ку́ль**.

кулі́ш, -леи́ш, ч. Українська національна страва – густий суп (здебільшого з пшона).

ку́ль, -я́, ч. Обмолочений та обтрушений від уламків сніп жита або пшениці, що використовується для покрівлі.

ку́льчик, -а, ч.; *мн.* **кульчики**, -ів, Прикраса для вух, сережка. Ця назва поширена переважно на заході України.

кум, -а, ч.; *мн.* **кумі́**, **кумі́в**. Хрещений батько стосовно до батьків хрещеника і хрещеної матері; батько дитини по відношенню до хрещеного батька і хрещеної матері.

кума́, -і́, *жс.*; *мн.* **кумі́**, -і́в. Хрещена мати стосовно до батьків хрещеника і до хрещеного батька; мати дитини стосовно до хрещеного батька і хрещеної матері.

кумане́ць, -ни́я, ч. Керамічна фігурна посудина у формі колеса для спиртних напоїв, що використовується тепер здебільшого як прикраса.

кума́ч, -у́, ч. Бавовняна тканина яскраво-червоного кольору.

кумі́ клі́кані (про́хані). – див. **кумі́вство**.

кумі́ одкупні́. – див. **кумі́вство**.

кумі́ стрі́чені (зді́бані). – див. **кумі́вство**.

кумі́вство, -а, *с.* Один з різновидів духовної спорідненості, спрямований на опікування дітей, а через них – і на тісніші взаємини між їхніми батьками. Корені кумівства сягають часів первіснообщинного ладу, коли роль батька не була ще вирішальною і рідний брат матері брав на себе обов'язки захисту і виховання дитини своєї сестри. Пізніше християнська церква використала цей звичай і виробила обряд хрещення дитини, тобто прилучення її до віри за допомогою кумів, або хрещених батьків. Хрещення відбувалося в церкві, інколи (в разі хвороби дитини) у батьківській хаті. Рідні та обрані батьки називали одне одного *кумом*, *кумою*, а по відношенню до дитини (*хресника*) вживалися церковні терміни – *хрещений батько*, *хрещена мати*. Розрізняють три варіанти кумівства. Історично найдавніший – це такий, коли для хресника обирали одного кума чи куму; пізніший варіант – обирання пари кумів; регіональним варіантом було обрання декількох пар кумів (на Наддністрянщині їх називали *нанашками*, так, як і серед молдавського населення). Населення Карпат, зокрема бойки, для дівчаток обирали пару кумів, а для хлопчиків – дві-три пари. У куми запрошували різних людей – від близьких родичів до осіб побічної кривності, а також сусідів чи приятелів. Розрізнялися куми і за способом обрання, поділяючись на *проханих* (*кликаних*), *стрічених* (*здибаних*, *стрітених*) і *одкупних*. *Кликані* (*прохані*) куми обиралися звичайним порядком: батько новонародженого приходив до заздалегідь намічених людей і, віддаючи їм хліб-

сіль, прохав бути кумом чи кумою. Від кумівства, як і від хліба, відмовлятися вважалося гріхом, тому траплялося це дуже рідко. Це могло бути тільки в тому разі, коли просили дівчину (яка ще не кумувала) кумувати за дівчинкою. Аналогічно – парубка за хлопчиком. За народним повір'ям, уперше дівчина кумує лише за хлопчиком, парубок – за дівчинкою. *Одкупних кумів* брали на заміну кликаних у тому випадку, коли дитина тяжко й довго хворіє, аби запобігти таким чином її смерті. Заміна відбувалася за певним обрядом: новому кумові, в обмін на отримуваних від нього гроші, через поріг або вікно подавали хворе дитя. Його тут же вбирали у принесену кумом нову білизну. *Стрічені куми* (*стрітенні, здибані, куми з дороги*) – це перші зустрічні люди, яких запрошували в куми. Як правило, так робили в тих родинах, де часто вмирали діти. Стрічні куми вважалися ріднішими за кликаних, а одкупних у народі шанували найбільше. За головування кума чи куми над хрещениками здійснювали обряди вікового (*пострижини*) та соціального (прилучення до сім'ї, громади, одруження тощо) характеру. Коли в сім'ї не було когось із рідних батьків, хрещені батьки сприяли трудовому вихованню дітей, брали на себе не тільки моральні, а й матеріальні обов'язки. А згодом і хресники повинні були виявляти всілякі знаки поваги та вдячності хрещеним батькам (відвідувати їх на свята, надавати необхідну допомогу тощо).

куні́чне, -го, с. Плата князеві, поміщикові тощо за шлюб.

ку́нтуш, *ку́нтуша́*, ч. Верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного українського і польського населення XVI – XVIII ст., що напинався поверх жупана. Шився з дорогого кольорового сукна, з великими прорізами для рук і довгими «фальшивими» рукавами (*вильотами*), які перекидали через плечі на спину. Як і жупан, кунтуш прикрашався срібними, золотими або шовковими шнурками. У XIX ст. виходить з побуту.

Купа́йло і Купа́ло, -а, **Купа́йла і Купа́ла**, -и, ч. Давньослов'янський бог злагоди та любові, а також плідючості, врожайного літа, лікарських рослин та добробуту. Купала (Івана Купала) відзначали напередодні свята Івана Предтечі з 23 на 24 червня за н. юл. к. (з 6 на 7 липня за юл. к.), у період підготовки до збору врожаю. Воно збереглося в Україні до нашого часу. До святкового ритуалу входить: запалювання живого вогню, стрибання через нього з метою «очищення», кидання у воду сплетених дівчатами вінків, одягання масок з метою «обманути злих духів», спалення опудала Марі (смерті) тощо. Вважається, що зібрані в купальські дні лікарські трави мають особливо цілющу силу.

ку́піль (**ку́пелі**, ж. і **ку́пелю**, ч.) **пе́рша**. Один із післяпологових обрядів, якому надавали великого значення, – адже він мав і гігієнічні, і оберегові функції, пов'язані з водою. Аби дитина росла здоровою, використовували освячені трави та квіти (святилені зілля); у купіль дівчинки додавали меду, а іноді й молока («щоб гарною була»), хлопчикам клали корінь дивосилу («щоб сильними були») або сокиру («щоб уміли майструвати»). Кожен, хто приходив до хати під час ритуалу, мав кинути у купіль монету «на щастя». Воду після купання дехто виливав свиням, щоб вони краще плодилися. Скупану дитину обсушували біля палаючої печі, що знов-таки диктувалося не тільки вимогами гігієни, а й давнім

звичаєм прилучення до домашнього вогнища та роду. Вшанування новонародженого та частування породіллі повитухою й близькими сусідами мало назву *родін*. Головною дійовою особою на родині була повитуха: вона накривала стіл і приймала гостей. За традицією, не можна було приходити на родини з порожніми руками, тому йшли з дарунками: полотном для пелюшок та обрядовою їжею. Вшановуючи породіллю, бажали їй та її дитині щастя, здоров'я: «Щоб дитина була багата, як земля, дужа, як вода, щоб в коморі і в оборі всього було доволі». Вшановували і повитуху: чоловік породіллі частував її хлібом-сіллю та підносив подарунки.

купно́, -а́, с. Купівля. Див. **о́куп**.

курі́нь, -реня́, ч. 1. Легка будівля, сторожка (на городах, баштанах тощо). 2. Вбоге житло. 3. Окрема частина Запорізького козацького війська, а також – одиниця адміністративно-територіального поділу на Січі. 4. Житло козаків, які складали таку частину війська.

курні́к, -а́, ч. Приміщення для курей.

куте́ць, -тця́, ч. – див. **ку́ча**¹.

кутя́, -і́, ж. 1. Обрядова їжа у вигляді каші з ячмінних або пшеничних зерен, уживана з солодкою підливою напередодні Різдва («багата кутя»), Нового року («кутя щедра») чи Водохрещі («голодна кутя»). За народними уявленнями як удасться кутя – буде крута ще й із «верхом» – то буде добрий урожай, а в оселі щастя. Поклавши в рукавицю гроші (щоб водились), несе кутю на покуть господиня, а діти під час цієї церемонії завзято мекають, мукають, іржуть, квокчуть, крикають – щоб уся ця живність плодилася, щоб курчата й каченята водилися. І перша ложка куті була для бджіл – кидали її до стелі, щоб рої велися. Друга – для самого морозу, щоб отак задовблений, він не чинив збитків, не морозив посівів і городини. 2. Те саме, що **ко́ливо**.

ку́фер, -а, ч. Те саме, що **кофр**.

ку́холь, -хля, ч. 1. Металева або череп'яна посудина з ручкою для пиття. 2. Велика склянка з вушком для пиття пива та інших напоїв. Оздоблений глиняний посуд для пиття напоїв. 3. Висока округла посудина з вузьким верхом і ручкою.

куці́на, -и, ж. Короткий верхній одяг. Див. ще **сві́та**.

ку́ча¹, -і, ж. Зрубна споруда для утримання та вигодовлі свиней; саж, кармник, кутець.

ку́ча², -і, ж. Мала́ куча – старовинна народна дитяча гра, у якій гравці з криком «мала куча!» валять один одного в купу.

ку́чма, -и, ж. Висока, циліндрична або конусоподібна (зі зрізаним верхом або без нього – залежно від регіону) шапка, виготовлена з овчини або іншого хутра. Була поширена на всій території України.

ку́шка, -и, ж. Дерев'яний кухоль, у якому косарі тримають гострильний брусок.

кушні́р, -а́, ч. Фахівець, що вичиняє хутро зі шкури та шиє хутрянні вироби.

Л

лаба́з, -у, ч. 1. Приміщення для продажу або зберігання зерна та борошна. 2. Сарай, повітка, комора. 3. Настил, плоска покрівля.

ла́ва, -и, ж. Дошка (або кілька дощечок) на стояках (іноді – прикріплена до стіни), на яку сідають або кладуть, ставлять що-небудь; ослін.

ла́вник, -а, ч. В Україні за середньовіччя – член міського суду.

Ла́да, -и, ж. Давньослов'янська богиня любові, весни, щастя та вірного подружжя, водночас виступає символом гармонії Землі і Космосу. Свято Лади наставало тоді, коли починав танути сніг, і тривало до початку весняних робіт. Здебільшого зображувалась у вишиваній сорочці верхи на коні разом зі своєю донькою Лялею та пучечком червоної калини в руці.

ла́дан, -у, ч. Ароматична смола, яку добувають із тропічного дерева босвелії; використовують зазвичай для куріння під час виконання релігійних обрядів. *На ладан дихати.*

ла́данка, -и, ж. Маленький мішечок із ладаном або якимсь зіллям, що його носили на грудях як талісман.

ла́до, -а, ч., ж. і с. Пестлива назва чоловіка, дружини, дитини; коханий, любий.

ламáрня, -і, ж. Лимарна майстерня.

лампа́дна піч. – див. **піч**.

лампа́ч, -у́, ч., *рідко*. Те саме, що **лимпáч**.

ла́н, -у, ч. 1. Міра надільної орної землі. Поступово зменшуючись від 30 до 10 десятин (десятина = 1,09 га), набув вигляду трьох ділянок розміром 400 на 96 ліктів (лікоть = близько 50 см). 2. Нива, поле.

ла́нець, -нця, ч. 1. Одягнена в лахміття людина; старець. Уживається як лайливе слово. 2. Старі, поношені речі хатнього вжитку (зазвичай одяг, білизна); ганчірки. Зневажлива назва речей хатнього вжитку; барахло.

ланове́, -о́го, с. Земельний податок.

ла́нтух, -а, ч. 1. Великий мішок із грубої тканини (полотна, джуту, мішковини), який використовують для зберігання або перенесення зерна, борошна, картоплі тощо; чувал. 2. Міра, що дорівнює вмістові такого мішка. Лантух дорівнює п'яти пудам.

ла́стівка, -и, ж. Перелітний птах ряду горобцеподібних з вузькими гострими крилами, стрімкий у льоті. Ластівка – провісниця весни, пробудження, відродження. Образ ластівки – амбівалентний, вона символізувала водночас і добро, і зло. Ластівку вважали «Божою пташкою», створеною Господом із землі. У народі вважали, що ластівки повертаються в рідні краї 1 березня (за н. юл. к. – на Явдохи). Дітей вчили: коли побачиш ластівку, бери грудочку землі, кинь їй навздогін і промов: «На тобі, ластівко, на гніздо!» Тоді швидко настане весна. Ластівок, які прилітали із-за далекого моря, вважали посередниками між життям і смертю (очевидно, ще завдяки чорно-білому забарвленню), чужими краями і своєю землею. З цим птахом пов'язаний ряд народних прикмет і повір'їв. Оселяючись на хаті, птахи приносять їй щастя; взагалі скрізь, де ластівка покладе собі кубельце, там буде добро. Застерігають: «*Не руйнуй ластівчиного гнізда, бо хату спалить*» або пророкують: «*Ластівка*

б'ється об вікно – буде звістка (будуть гості)»; ластівка, яка влітає в хату, віщує смерть; її невільно брати до рук, а хто візьме, того обсяде *ластовиння*. На Семена ластівки ховаються по криницях; за християнською легендою, ластівка була при розп'ятті Христа і крала цвяхи, якими його хотіли прибити, тому Бог її шанує; у весільних піснях ластівка символізує матір. З поведінкою ластівки пов'язують народні прикмети про зміни в погоді, – *«коли ластівки низько літають, буде дощ», «ластівки високо літають – на погоду»;* з появою ластівок навесні пов'язують пору польових робіт: *«Ластівки прилетіли – час сіяти просо»*. У народних прикметах ранні ластівки віщують щасливий рік.

ластові́ння, -я, с. Руді пігментні цяточки на шкірі, які з'являються у деяких людей переважно навесні. За народними уявленнями, ластовиння з'являється в дітей, які беруть ластовенят до рук або руйнують гнізда ластівок. Тому, побачивши навесні ластівку, треба сказати: *«Ластівко! Візьми собі рябину, дай мені білину»*.

лашт, -у, ч., іст. Міра ваги сипких вантажів, яка використовувалася для визначення маси товару, переважно зерна. Один лашт відповідав кількості вантажу, що вміщувався на возі, запряженому четвіркою коней, або на двох парокінних фурах. У XVI–XVII століттях ця одиниця була основною для оптових розрахунків у морській торгівлі країн Балтійського моря, де тоннаж суден визначали числом лаштів. На українських землях у лаштах вимірювали вагу зернового хліба, який експортували за кордон. Стандартною одиницею вважався гданський лашт, маса якого становила 2107–2124 кг. У XVI столітті в Україні лаштами також міряли попіл, що вивозився на зовнішні ринки. Один лашт складався з 12 бочок.

лева́да, -и, ж. 1. Ділянка річкової долини з деревами або лісу з дубами, вербами, тополями, в'язами, яка у повінь заливалася водою; використовувалася при створенні пейзажних парків в Україні та інших країнах. 2. Присадибна ділянка землі з сінокосом, городом та плодовим садом або іншими деревами.

левіра́т, -у, ч. Шлюбний звичай, за яким удова могла одружитися вдруге лише з братом свого покійного чоловіка. Існував у багатьох народів на стадії патріархально-родового ладу.

ле́гінь, -геня, ч. – див. **соціально-вікові категорії**.

лежа́к, -а, ч. 1. Горизонтальна поверхня (частина димоходу) в традиційних українських печах, на якій можна спати або сушити речі. 2. Тимчасове або переносне місце для лежання (наприклад, дерев'яна або металева лавка, тапчан тощо). 3. Тип вулика, де рамки розташовані горизонтально, а не вертикально, що спрощує догляд за бджолами. 4. У деяких регіонах (Полісся, Поділля) може означати колоду, покладену горизонтально, або частину зрубу колодязя.

лежа́нка, -и, ж. 1. Низька піч у вигляді тапчана для лежання. 2. Дерев'яний чи мазаний настил на печі, на якому в холодну пору року спали діти та старі люди.

ле́жень, -жня, ч. Весільний обрядовий хліб, різновид колача. Проте лежень робили завжди овальним та великим – як із плетінки, так і з цілої довгастої хлібини. Зверху, подібно до короваю, прикрашали оздобами з тіста. Лежень возили молоді до нової родини: молодий – для тещі, молода – для свекрухи.

Ділили його на другий день весілля, а доти він лежав на столі перед молодими, чекаючи своєї долі (звідти, мабуть, і його назва). У лежень, коровай могли запікати гроші. Лежень також клали в узголів'ї молодих під час обряду комори, а вранці молода роздавала дітям з медом. У деяких селах Правобережжя лежень молоді з'їдали самі, «щоб у парі були». Цей обрядовий хліб мав різні локальні назви: *стульник, пара, покраса, короваєць, калач, тещин пиріг, хліб з медом*. Лежень найбільш характерний для Лівобережної України, частково для Півдня. У деяких районах Полісся лежем називали різдвяний хліб, який лежав на столі протягом усіх свят аж до Водохрещів.

лэйбик, -а, ч. (брўслик, катáнка). 1. Чоловічий верхній одяг (зазвичай без рукавів). Частина чоловічого костюма; жилет. 2. Жіночий верхній одяг.

лелéка, -и, ч. і ж. (бўсол, бузькó, черногу́з, гáйстер). Великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами. Є символом шанобливого ставлення до батьків, далеких подорожей та мандрівництва, сімейного добробуту й щастя, народження дітей, батьківщини й любові до рідної землі, України, весни та відродження природи, боротьби проти зла, а також може бути символом помсти та непослуху. В Україні цих птахів вважали священними. Двір із лелечим гніздом сприймався як осередок щастя. Зруйнувати оселю лелеки було великим гріхом, а навіть його потривожити – недобрим знаком. За повір'ям, птах міг помститися, підпалюючи будинок вогняною головошкою. Шанобливе ставлення до лелек пояснюється тим, що вони знищують шкідників і є провісниками весни. Якщо лелека звив гніздо на хаті, це віщувало гармонію в родині. За народними уявленнями, ці птахи приносили немовлят, тому вважалися символом продовження роду. Деякі дослідники припускають, що ця традиція походить із Німеччини. У фольклорі й літературі лелека часто виступає образом любові до рідного краю та туги за батьківщиною (*«Де лелека не літає, а на весну додому повертає»*). Лелека символізує щастя: *«Лелека до двору – щастя в хату»*, *«Де лелека водиться, там щастя родиться»*. Він також асоціюється з народженням дітей: *«аїста ждати»* (бути вагітною). Чорногуза здавна вважали охоронцем оселі, її мешканців і господарства. З лелеками також пов'язано багато народних прикмет: *Хто вперше навесні побачить лелечу пару, що походить по полю, неодмінно знайде й собі супутника. Рано лелеки на південь відлітають – холодну зиму провіщають. Стоїть лелека на одній нозі – треба чекати похолодання. Заклекотали лелеки в гнізді – час садити цибулю. Якщо лелеки не поспішають у вирій, зима буде теплою тощо*. Див. ще **бузькó**.

Лéль, -я, ч. (Полéль). Лель і Полель – це персонажі слов'янської міфології, яких часто згадують як божественних братів-близнюків, пов'язаних із коханням, братерством і захистом. Їхній образ подібний до інших пар богів-близнюків у міфологіях різних народів, наприклад, римських Кастора і Поллукса. У літературі та фольклорі Лель часто постає як бог кохання, весняного пробудження природи та бджолярства (бджола в давніх українців – емблема кохання, що поєднувала в собі, за повір'ям, «солодкого меду й гіркоту жала»). Іноді уявляється «Вічним парубком», який приносить юнакам і дівчатам найвищу радість кохання, опікує дітей, любить квіти, сприяє бджолярам.

А Полель – його брат, уособлює вірність і братерську підтримку. Проте історичні підтвердження культу цих богів у давніх слов'ян є досить спірними, і деякі дослідники вважають, що вони могли бути пізнішою літературною інтерпретацією.

леміш, *-мешá, ч.* Частина плуга або іншого землерийного знаряддя, що підрізує шар землі знизу.

лемішка, *-и, ж.* Страва з густо запареного борошна, зазвичай гречаного; за давніх часів її їли вранці та ввечері під час посту з соняшниковою олією або конопельним молоком, а по його закінченні – зі свіжим і кислим молоком.

лёмки, *-ів, мн. (одн. лёмко, -а, ч.; лёмка, -и, ж.)*. Західнокарпатська етнографічна група українського народу, що мешкає по обох схилах Бескидів між річками Сян та Попрад західніше від річки Уж. Їхня доля складалася драматично: з XI ст. південна частина Лемківщини була зайнята угорцями, у XIV ст. решта її території підпала під владу Польщі, а після її поділу в 1772 р. – під владу Австрії, з розпадом у 1918 р. Австро-Угорщини вона була поділена між Польщею та Чехословаччиною, по закінченні другої світової війни за угодою з Польщею значна кількість лемків переселилася в Україну (Львівську, Тернопільську, Миколаївську та Херсонську області), а ті, що залишилися в Польщі, були депортовані в її західні воєводства. Нині лемки проживають в Перечинському та південній частині Великобerezнянського району Закарпатської області, а також у гірській частині південного сходу Польщі. Стосовно походження лемків та етимології їхньої назви, більшість дослідників погоджується з тим, що вони є одним із відгалужень давньослов'янського племені білих хорватів, які у VI – VII ст. мешкали у Західних Карпатах. Пізніше вони частково мігрували, частково змішалися з іншими східнослов'янськими племенами, прийнявши назву русів, русинів – жителів Київської Русі. Ця усталена точка зору дещо скоригована М. Худашем, котрий обстоює антропонімічну гіпотезу походження лемків та їхнього етноніма від власного імені людини – Лемко. Має поширення і більш давня гіпотеза, сформульована І. Верхратським, В. Гнатюком та І. Франком. Вона пов'язує етнонім «лемки» з прізвиськом, яке нібито давали їм сусіди через уживання частки *лем* у значенні «лише». Є, однак, дані про те, що праслов'янська мова мала корінь «лем», що слугує опосередкованим свідченням прадавності генетичних витоків лемків. Традиційно-побутова культура лемків ґрунтується на східнослов'янській і загальноукраїнській основах і позначена локальною самобутністю.

лёмта, *-и, ж.* 1. Дрібна монета, що використовувалася в стародавньому Єрусалимі та Греції. 2. *перен., книжн.* Невелике пожертвування, милостиня або допомога, яку людина надає за своїми можливостями. Лепта символізувала як крайню бідність, так і найвищу щедрість. 3. *перен., уроч.* Вживається в значенні невеликого внеску або зусилля, який робиться для досягнення спільної мети, зазвичай у контексті благодійності або допомоги.

ліґанці, *-ів, мн.* Давня українська страва з картоплі та сиру, поширена в гірських регіонах України, зокрема в Карпатах. За виглядом нагадують лінові вареники або картопляні палюшки, але мають начинку всередині. Страву готують

із охолодженої відвареної картоплі, до якої додають яйце, сметану, сіль і крохмаль. Із цього тіста формують невеликі кульки, у середину яких кладуть сир із кропом. Начинені лиганці відварюють у підсоленій воді та подають із сметаною, шкварками або мачанкою. У деяких регіонах лиганці начиняють м'ясною начинкою. Існують також і солодкі лиганці.

лизунéць, *-ниця, ч.* Грудка солі, яку дають лизати худобі.

лі́ко, *-а, с.* Внутрішня частина кори молодих листяних дерев, переважно липи, що легко відокремлюється від стовбура і ділиться на стрічки; стрічки з такої частини кори дерева, що використовуються для виготовлення різних побутових предметів; виріб з такої частини кори.

лі́лик, *-а, ч.* Кажан. Див. ще **кажа́н**.

лі́мар, *-я, ч.* Майстер, який виготовляє ремінну зброю.

лимпа́ч і **лампа́ч**, *-у́, ч.* – див. **самáн**.

лимпа́ч, *-у́, ч.* (**лампа́ч**, **самáн**). Будівельний матеріал, що являє собою висушені на сонці великі глиняні або саманні блоки, схожі на цеглу, але значно більші за розміром. Виготовляли з глини з домішкою соломи, полови, гною (часто кінського) та інших матеріалів. Лимпач застосовували для будівництва стін сільських хат, особливо в південних і центральних областях України.

липовáни, *-ів, мн.* Невелика (близько 40 тис.) релігійна група старообрядців, переважно росіян за походженням. Зараз мешкають в українській (Одеська область) та румунській (джудець Тулча) частинах дельти Дунаю, а також у невеликій кількості в районі гирла р. Прут та в кількох інших районах Молдови. Ця релігійна група емігрувала з північної частини європейської Росії після релігійного розколу в російській православній церкві, викликаного реформами патріарха Никона в 1651 році. Мають суворі релігійні настанови та традиційно протистоять Російській православній церкві. В Україні найбільша липованська громада в м. Вилкове Кілійського району Одеської області.

литаврі́ст, *-а, ч.* Музикант, який грає на литаврах.

литві́ни, *-ів, мн.* (одн. **литві́н**, *-а, ч.*; **литві́нка**, *-и, ж.*). Етнографічна група українського етносу, яка формувалася на перетині двох етноконтактних зон: українсько-білоруської та українсько-російської. Територією формування литвинів були землі на схід від Десни, – власне, Сіверські землі, котрі колись включали не лише північно-східні частини Сумщини та Чернігівщини, але й ряд суміжних з Україною районів Гомельської області Білорусі й Орловської, Брянської та Курської областей Росії. Назва «литвини» з'являється в історичних документах з XIV ст., тобто з того часу, коли значна частина білоруських та українських земель стала підпорядкована Великому князівству Литовському. Тоді ця назва виступала як політонім – позначення громадян литовської держави. Щодо етнічної приналежності, то вона (як серед українців, так і серед білорусів та росіян) виражалася в етнонімічних формах із коренем «рус» – русичі, руські, русини. Спільність етнонімів, близькість мов і культур, а також літописні свідчення про єдність походження населення Київської Русі давали підстави багатьом іноземним авторам вважати «люди литовський, руський та московський тією ж самою Руссю, тим же самим племенем». Такої позиції дотримувалося

і чимало вітчизняних дослідників та діячів культури, причому не стільки російських, скільки українських та білоруських (Ф. Бенешовський, М. Смотрицький, В. Георгієвич, Ф. Скорина). Однак науковий аналіз показує, що навіть у давні часи це були різні народи, сформовані в різних історичних умовах та політичних ситуаціях. Причому роздільне історичне існування кожного з них сприяло утвердженню на рівні побутової самосвідомості неадекватних назв і самоназв. Більшість представників усіх указаних етносів, як правило, лише себе вважали руськими, а сусідів визначали іншими назвами: українці та росіяни називали білорусів литвинами, білоруси росіян – московитами або новгородцями чи псковичами, українців – козаками, черкасами, сіверянами. На рівні ж держави всі називалися литвинами, котрі в офіційних документах, однак, диференціювалися в досить незвичайний спосіб: «литвини руського роду», «литвини грецького закону» тощо. Починаючи з XVII ст., у зв'язку з поширенням серед православних білорусів та українців греко-католицької віри, ареал етнонімів з коренем «рус» почав скорочуватися; їх замінили нові етнонімічні форми: литвини та білоруси – на території Білорусі, козаки, русини, українці – в українських землях. Мабуть, з цієї ж причини і українці Сіверщини, які на офіційному рівні продовжували іменуватися литвинами, тривалий час не вважали себе такими, як і, до речі, українцями, білорусами чи росіянами. Називаючись руськими, народом руським або козаками, вони, втім, усвідомлювали себе причетними до України та до Київської Русі. Недарма сіверяни, у тому числі литвини, найбільшою мірою зберегли давньоруські культурні й мовні елементи. І дотепер вони пом'якшують деякі займенники (йон, яна), вживають архаїчні слова (аброть, атаба, прісак, летась), куштують призабуті страви (вушка, кулагу, розінки), зберігають давньоруські весільні пісні – гукалки. Тривале перебування українців Сіверщини у складі Великого князівства Литовського та Польщі, як і контактування з сусідніми народами – білорусами і росіянами, наклало відбиток на їхню культуру, побут, самосвідомість. На початок XIX ст. вони вже усвідомлювали себе литвинами – самобутньою етнографічною групою українців. Загальноукраїнська самосвідомість почала інтенсивно формуватися в них лише наприкінці XIX ст. Отже, як і інші етнографічні групи, литвини мають дворівневу самосвідомість: на рівні краю вважають себе литвинами, на рівні України – українцями.

лі́хо, -а, с. 1. Обставина, подія, що зумовлює страждання; горе, біда; протилежне добру. 2. Що-небудь погане, зле, недобре. 3. Лихо (з великої літери) – злий дух у східнослов'янській міфології, що уособлює біду, нещастя, горе й недолю, символізуючи невибірковість і несправедливість долі. У традиційній українській культурі Лихо символізує не лише біду чи нещастя, а й персоніфіковану злу силу. Воно уособлює хаос, втрати, несприятливий вплив долі. Лихо може бути викликане як зовнішніми причинами (ворогами, стихіями, злими духами), так і внутрішніми (гріхами, неправильними вчинками людини). Персоніфіковане Лихо часто постає у фольклорі в образі химерної істоти, що приходить несподівано і приносить страждання. Наприклад, Лихо описували як одноокого

велетня або як моторошну, високу, виснажену, горбату, потворну стару-людоджерку з оком посеред лоба; іноді воно було цілком сліпим, але володіло магічними здібностями. У народних казках воно може виглядати як кістлява потворна баба, що висмоктує життєву силу людини. Лихо також символізує випробування, через які людина може змінитися, зміцнити свій характер або ж, навпаки, зламатися. В українському світогляді з Лихом потрібно боротися, протистояти йому мудрістю, терпінням або магічними засобами. В українських народних віруваннях та звичаях Лихо часто асоціювали з поганою долею (вважалося, що деякі люди «приречені на Лихо» через родові гріхи або прокляття), злими силами (пов'язували з нечистою силою, русалками, вовкулаками, які могли принести лихо людині чи господарству), неврожайми та стихіями (неврожайні роки, град, посуха чи повінь трактувалися як «лихо Боже»), хворобами та смертю (особливо якщо йшлося про раптову чи неприродну смерть), поганим словом (люди вірили, що сказане слово має силу, тому прокльони могли «навести Лихо» на людину чи її родину). Лихо також було важливим елементом обрядовості. Наприклад, у весільних традиціях намагалися «відвести Лихо» від молодят, використовуючи обереги, ритуальні танці чи магічні формули. Існує значна кількість фразеологізмів, приказок та прислів'їв, пов'язаних з цим образом: *«Не буди Лихо, поки воно тихе»*, *«Не шукай лиха – воно тебе само знайде»*, *«Лихе око на дуба гляне – і дуб зав'яне»*, *«Лихо сушить, а щастя пушить»*, *«Хто лихом жартує, той його й скуштує»* тощо. Отже, Лихо – це не просто нещастя, а складний культурний концепт, що поєднує в собі містичне, моральне та соціальне значення.

лича́к, -а́, ч. (мн. **лича́кі**, -і́в). Плетене з лика або іншого матеріалу селянське взуття, яке носили з онучами, прив'язуючи до ноги мотузками. На виготовлення личаків ішло лико лози, липи, в'яза. Це взуття складалося з прямоплетеної підошви та петель обабіч ступні. На нозі личаки трималися за допомогою мотузка з лика або конопель, який протягувався крізь петлі. Личаки були недовговічними, і тому в селян завжди був запас матеріалу для їх виготовлення, а плести личаки міг кожен.

личма́н, -а́, ч. 1. Металева прикраса, яку жінки носили на шиї. 2. Пастух овець.

лі́штва, -и, ж. 1. Вишивка у вигляді прямої гладі; кольорова вишивана нашивка, кайма; обшивка одягу (зазвичай його нижньої частини). 2. Планка на прорізі вікна або дверей; наличник.

лі́жко, -а, с. Призначені для лежання меблі у вигляді рами на ніжках з двома спинками, на яку кладуть матрац і постіль. Місце для сну; постіль.

лі́жник, -а, ч. Домоткана (зазвичай вовняна) ковдра. Кустарний килим; коц.

лі́й, -лою, ч. Жир рогатої худоби, що вживається в їжу; за давніх часів використовувався для освітлення.

лі́коть, -ктя, ч. Старовинна міра довжини, приблизно в півметра.

лі́ра, -и, ж. Старовинний струнно-клавішно-смічковий музичний інструмент з колесом або диском, що крутиться і тертям об струни видобуває звук. Був поширений в Україні на Правобережжі.

лі́рник, -а, ч. Народний співак-музикант, що акомпанував собі на лірі.

ліса, -и, ж. Огорожа, сплетена із хмизу; плетена загорода, хвіртка або ворота.

ліснійця¹, -і, ж. – див. **богіні**.

ліснійця², -і, ж. Дике плодове дерево (груша або яблуна), що росте у лісі, та його плоди; дичка.

лісовий чоловік – див. **чугайстер**.

лісовик, -а, ч. Міфологічний образ, який уособлював небезпеку, що підстерігає людину в лісі. Найчастіше змальовується як старезний кошлатий дід. На відміну від людей, він не має тіні. Про його нечисту природу свідчить і прагнення здобути душі мисливців, які відрікаються від Бога, щоб дістати у винагороду різну дичину. Лісовик зваблював жінок, збивав людей з дороги, заподіював чимало іншої шкоди. Водночас існували версії, згідно з якими він був «пастухом від звіра», тобто охороняв звірів від хижаків, мисливців, інших небезпек. Вважалося, що лісовик бував не лише чоловічої, а й жіночої статі. Лісові люди вели своє господарство, створювали сім'ю і жили, як звичайні люди, хоч і походили від вовчиць, ведмедиць, олениць тощо.

літавець, -вця, ч. – див. **перелесник**.

Літавиця, -і, ж. Персонаж української міфології. Одні трактують її як казкову жіночу істоту, «що спокушає молодих чоловіків» (Б. Грінченко), тоді як інші вважають, що «літавиця» – це «нечистий» покійник, який приходить у сні, внаслідок чого людина отримує чорну хворобу». Частково її генезис пов'язаний із душею померлої старої діви (Н. Левкович). У деяких джерелах літавиця – це «жіночий дух, схожий на мавку, але вміє літати; приманює хлопців і лоскоче їх до смерті. Вночі сидить літавиця на дереві і приваблює нічних перехожих своєю красою. Має на ногах червоні чобітки, за допомогою яких літає над землею. Хто не піддається її чарам і вміє зняти чобітки, тому вона слугуватиме. Зникає літавиця зі сходом сонця. Літавиця своїми діями схожа на перелесника» (О. Кононенко). Вірять також, *«що вона дуже вродлива і появляє ся особливо молодим парубкам, котрі влюбляють ся в неї, через те марніють, сохнуть і часто вмирають. Того, до кого вчепиться ся літавиця, водять звичайно до церкви, святять йому воду, водять до ворожок, на відпусти і т. ін.»* (Ю. Яворський). На думку В. Войтовича, *«Літавиця, летавиця – дух кохання, добрий або ж злий. Злітає з неба на землю падуchoю зіркою і перевтілюється в людський образ – жіночий чи чоловічий, але завжди молодий, прекрасний, з довгим золотистим волоссям. Це також казкова жіноча істота, що зваблює молодих чоловіків»*. Отже, на сучасному етапі, через впливи пізніших елементів у народній демонології, а особливо через творення цього образу в художній літературі, стає надзвичайно складно чітко окреслити цей образ. У художній літературі він також має різні варіації. Наприклад, «Літавицею ж може бути тільки добра-добра людська душа, яка згодиться перейняти на себе страждання безневинних людей, що терплять вони на землі... От і стала вона Літавицею, що спадає з неба блискучою зіркою на землю в те місце, де жорстокі та несправедливі люди мучать або знущаються над іншими людьми. Летить вона ясною зіркою, яку ми часто бачимо увечері» (В. Королів-Старий); «Коли парубкові дев'ять раз присниться одна й та ж сама дівчина, а він нікому про це

не скаже, то до нього почне прилітати Літавиця. Ця дика дівчина дуже вродлива, має довгі жовті коси, що аж по землі тягнуться за нею, а сама зелена. Літавиця прилітає вночі, коли світла в хаті нема, і лягає з хлопцем спати» (С. Пушик); «Літавиця (перелесниця, визрениця) – дух, який опускається на землю після заходу сонця падучою зорею. Напрочуд вродлива та зваблива дівчина – струнка, русява, зеленоока, рухається завжди легко й витончено. Зваблює молодих чоловіків, особливо тих, хто сам грішить звабленням... Зникає літавиця перед світанком яскравою зорею в небі» (Дара Корній); «Літавиця – летюча істота-спокусниця» (Л. Кононович) тощо.

літник, -а, ч. 1. Різновид верхнього літнього жіночого вбрання із легкої матерії, який носили переважно заможні міщанки. 2. Смугаста (на червоному тлі) яскрава вовняна або напіввовняна спідниця. Побутувала в повсякденному вбранні селянок на Поліссі, Східному Поділлі та Волині. На Рівненщині та Волині літник робили з білого полотна у 5-6 полотнищ, закладали у дрібні складки й по низу прикрашали широкою горизонтальною смугою тканого орнаменту червоного кольору.

лѳвчі, -их, *мн.* – див. **перезв́а (перезв́ані обря́ди)** і **цига́нщина**.

логáза, -и, *жс.* Каша з цілих зерен обдертого ячменю, іноді з додаванням гороху. Варили її з салом або олією.

ломéць, -мц́я, ч. Народна назва ревматизму.

лопа́тушка, -ки, *жс.* Головний убір, що складався з окремих круглих звивів закладеної у дрібні складки різнокольорової тканини або шовкової стрічки, які закріплювалися на твердій основі циліндричної форми. Побутовував на Полтавщині.

лоскоту́ха, -и, *жс.* – див. **русáлка**.

луг¹, -у, ч. 1. Поросла травою та кущами лука, що використовується як пасовисько й сіножать. 2. Низина, поросла лісом.

луг², -у, ч. Водний настій попелу, що вживається для прання, миття тощо.

лучі́на, -и, *жс.* Довга тонка тріска, а також така тріска, як джерело світла.

лу́чка, -ок, *мн.* – див. **герда́ни**.

льох, -у, ч. 1. Спеціально обладнана яма зі східцями, призначена для зберігання продуктів, коренеплодів, овочів та квашення; погріб, яма, рупа. 2. Напівпідвальне приміщення, у якому торгують алкогольними напоями та п'ють їх.

лю́лька, -и, *жс.* Один із найдавніших пристроїв для паління тютюну чи дурманних трав. Вона складається з вустника, голівки та з'єднувального цибуха. Про паління люльок ще у V ст. до н. е. згадував Геродот, описуючи скіфів; пізніше цю традицію перейняли германці, галли, римляни й греки. На Далекому Сході люльки також використовували для куріння наркотичних рослин. В Україні куріння люльки поширилося у XVI–XVII ст. з появою тютюну, завезеного через Османську імперію та Польщу. Люлька стала невід'ємним атрибутом козацької культури, символом мужності, честі та товариських традицій. Її передавали у спадок, дарували та використовували в обрядах. Власне виробництво люльок в Україні почалося наприкінці XVII – поч. XVIII ст., витіснивши імпорт із Криму та Туреччини. Люльки виробляли з глини або вирізали з вишні, груші, липи, вереса,

а чубуки робили з верби, калини або рогу. Існували й розкішні люльки з бурштину, кістки, фарфору та коштовних порід дерева.

люшні́я, *-і, ж.* Дерев'яна деталь, яка зв'язує вісь воза з полудрабком.

ляхі́вка, *-и, ж.* Вид вишитої, вимереженої прошви на жіночих і чоловічих сорочках.

М

ма́вка, *-и, ж.* (**ня́вка**, **бісі́ця**, **ма́йка** (від народної назви місяця май)). Казкова лісова істота (з *малої літери*) в образі гарної оголеної дівчини з довгим розпущеним волоссям; лісова німфа. Мавки уособлюють душі самогубців і дітей, котрі народилися мертвими або померли нехрещеними. Їх ще називають потерчатами, повітрулями. Живуть у лісі. Своїм співом заманюють хлопців і лоскотують їх до смерті. Оберегами від мавок слугували часник, цибуля, полин. Науковці розрізняють кілька різновидів мавок (русалок), створених фантазією людей: купалка, водяниця, жартівниця, лешачиха (це, так би мовити, «звичайний» їх розряд) і нявка (мавка), лоскотуха, криниця, мемодина – істоти дещо вищого порядку. Мавки спереду мають людське тіло, а ззаду тіла нема, тому видно всі нутроці. Лише в Лесі Українки в «Лісовій пісні» Мавка (з *великої літери*) постає позитивним персонажем. В усіх інших творах («Тіні забутих предків» М. Коцюбинського, «Ніч на полонині» Олександра Олеся) такий персонаж відповідає негативному уявленню про нього. Вважають, що слово «мавка» («нявка») пішло від слова «навь», яке вперше зафіксовано письмово в «Повісті минулих літ». А слово «нав» означає «зомбі», «мертвець, який ожив».

магдебурзьке пра́во (німе́цьке міське́ пра́во). Одна з найвідоміших правових систем міського самоврядування в середні віки. Скорифіковані в XIII столітті норми звичаєвого права і судових ухвал німецького міста Магдебурга, перейняті згодом багатьма містами Німеччини, Чехії, Польщі, Литви, України тощо. За магдебурзьким правом міста звільнялися від управління і суду феодала. Воно закріплювало права міських станів – купців, міщан, ремісників. Магдебурзьке право прийшло на Руську землю разом з німецькими колоністами і вже князь Данило Романович та його наступники забезпечували їм привілей користуватися власним правом і мати власні судово-адміністративні інституції. Першими містами, що одержали магдебурзьке право в Україні, були Володимир-Волинський (1324), Сянік (1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Стрий (1431), Луцьк (1432), Мукачево (1445), Київ (1494). У XV–XVII ст. магдебурзьке право отримала більшість міст України. У різний час його одержали Вінниця, Глухів, Дубно, Житомир, Лубни, Козелець, Полтава, Стародуб, Чернігів та ін. Після 1654 року магдебурзьке право залишилося лише в деяких, т. зв. привілейованих містах. Фактично застосування права припинилося після запровадження 1781 року «Установлення про губернії» і створення нової судової системи. Указом 1831 року Микола I скасував магдебурзьке право по всій Україні, крім Києва, де воно збереглося до 1835 р. У містах Галичини, яка після 1-го поділу Польщі (1772) відійшла до володінь Габсбургів, органи міського самоуправління та суди, створені за магдебурзьким

правом, продовжували ще деякий час діяти. Згодом австрійський уряд значно обмежив права цих органів. У Львові застосування магдебурзького права припинилося 1786 року.

ма́жа, *-і, ж.* 1. Чумацький віз. 2. Міра ваги чи об'єму, що дорівнює місткості одного чумацького воза.

мажа́ра, *-и, ж.* 1. На півдні України та на Північному Кавказі – великий довгий віз. 2. Мажа (у 1 знач.).

ма́занка, *-и, ж.* Хата, зроблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною.

мазни́ця, *-і, ж.* 1. Великі чорні смушкові шапки з суконним дном, циліндричної форми, з розрізом збоку, де завжди була кольорова стрічка. Сукно на денці ставили синього, зеленого, а подекуди чорного кольору. Мазниця була поширеною на Поділлі та Волині. 2. Посуд для дьогтю.

ма́зури, *-ів, мн. (одн. ма́зур, -а, ч.; мазу́рка, -и, ж.)*. Велика етнічна група поляків, що живе на північному сході Польщі (Мазовія) й говорить одним із діалектів польської мови. Так само називали українців, що сповідували католицьку віру.

майо́ліка, *-и, ж.* 1. Випалена глина, укрита поливою та малюнками; виріб із такої глини. 2. Мистецтво виготовлення таких виробів.

мак, *-у, ч.* Трав'яниста рослина з високим стеблом і великими яскравими квітами, найчастіше червоного кольору, що утворює кулястий плід із дрібним насінням. Вирощується для виготовлення олії та з лікувальною й декоративною метою. Мак має багатогранну символіку в культурі, історії та фольклорі різних народів. Він уособлює безмежність зоряного світу, Сонце, зорю, сон, спокій і смерть, швидкоплинність життя, а також безневинно пролиту кров (у християнстві). Крім того, мак символізує родючість і життєву силу, кохання та дівочу красу, надійний оберіг від злих сил, а також пам'ять про загиблих у війнах. З 2014 року в Україні червоний мак використовується як символ Дня пам'яті та примирення (8 травня), подібно до традиції, що існує в європейських країнах. У Західній Європі він став символом пам'яті після Першої світової війни завдяки віршу «На полях Фландрії» (1915) канадського лікаря Джона Мак-Крея. У багатьох країнах (Велика Британія, Канада, США) червоний мак носять на День пам'яті загиблих (11 листопада). Мак також займає особливе місце в українських народних віруваннях і традиціях. Вважалося, що дівчина, яка навесні посіє мак, матиме багато залицяльників. У купальських обрядах його використовували для ворожіння. В Україні здавна висаджували мак навколо хат, вважаючи, що він відлякує відьом і нечисту силу. За повір'ям, нечиста сила змушена лічити всі мачинки в коробочках маку, а поки вона це робить – настає світанок. Ця квітка часто згадується в українських народних піснях і думах, особливо козацької доби, підкреслюючи її глибокий символізм і значення в культурі.

маківні́к, *-а, ч.* Коржик із маком та медом; довгий листовий пиріг із маком; струдель.

макітра, -и, ж. Посуд із глини напівсферичної форми з широким горлом, у якому м'яли та розтирали продукти за допомогою дерев'яного макогона або товкача.

Макові́й, -я, ч. Назва дня 1 серпня (14 за юл. к.), коли відзначається церковне свято мучеників Маккавеїв. З цього дня розпочинається «спасівка» – піст, який триває два тижні. У цей день у церквах святять воду, квіти і мак. На Маковія кожний мав букет квітів, у якому обов'язково присутні великі достиглі голівки маку. Такий букет називається «макові́йчик» або «маковейка» і в ньому можуть бути і чорнобривці, і жоржини, і айстри, і гвоздики, і барвінок, а також різні трави: васильки, м'ята, чебрець, любисток, петрові батоги, полин, деревій, будяк-пристрітник. На житомирському Поліссі до макові́йного букета додають морквинку, невеликі качани кукурудзи, горох, квасолу, кріп; на Черкащині колись вважали, що на Маковія треба обов'язково посвятити квіти, бо «від цього квітне господарство»; святити несли також вінок із квітів і колосків, посередині якого ставили свічку; на Поділлі святити цілий сніп городини та зілля, обв'язаний червоною китайкою; з ним урочисто обходили всю господу, хату, городи, сподіваючись і на наступний рік отримати гарний врожай і примноження в господарстві; після освячення макові́йчика кладуть за образами, і він зберігатиметься там аж до весни, а деякими травами і маком будуть користуватися за необхідності. Освячений у церкві мак, особливо дикий (*видюк*), використовували для охорони житла, худоби, двору від усякої нечистої сили. У деяких селах Київщини на Маковія встановлювали високі хрести, прикрашаючи їх квітами й головками маку, а зверху прикріплювали гарбузову маску з запаленою свічкою всередині, що нагадувало людський череп. Протягом усієї ночі хлопці та дівчата співали й танцювали, оберігаючи свій макові́йський хрест від сусідів-однолітків з інших вулиць чи кутків, які намагалися його викрасти або зламати. У народі це свято ще називають *Маковея*, *Перший Спас*, *Спас на воді*, а також *Медовий спас*. У Київській державі цей звичай перетворився на хресні ходи до річок, водоймищ, озер (тому *Спас на воді*). Вода освячувалася і після цього в ній купалися, а також купали худобу, щоб вона не хворіла. За переказами цього дня 988 р. хрестився князь Володимир. Під час цього свята при богослужінні відбувається винесення хреста на середину храму і поклоніння йому, а після літургії – хресний хід до води. *Медовим* його називають тому, що вулики до цього часу наповнюються медом і традиційно пасічники починали медозбір. Тільки після освячення першого меду в церкві на Маковея можна було розговлятися. У Перший Спас починається Успенський піст – «спасівка», який триває два тижні. У народі кажуть, що Перший Спас – це проводи літа. Цього дня починають відлітати ластівки. Ластівка весну починає і осінь накликає.

макогін, -го́на, ч. Дерев'яний стрижень із потовщеним заокругленим кінцем, яким розтирають у макітрі мак, пшоно тощо. В обрядах символізує чоловіче начало, а макітра – жіноче. За повір'ям дівчатам забороняли лизати макогін, бо тоді матимуть лисого чоловіка. Хлопців теж від цього застерігали, бо начеб швидко полисінуть. Саме тому популярною в народі була колись приказка «лисий

як макогін», а ще прислів'я – «там макогін блудить, де макітра рядить». Вислів «облизати макогін» здавна має також і переносне значення – дати відмову у сватанні; дістати відмову від тієї, до кого сватаєшся. За народними уявленнями, макогін міг сприяти подоланню безплідності, якщо його похрестити в церкві.

макоржéник, -а, ч. Корж із маком.

макúха, -и, ж. Залишки після вичавлення олії з насіння олійних культур; вичавки.

Малáнка, -и, ж. (**Мелáнка**). Українське народне свято, яке справляють напередодні Нового року (31 січня за григоріанським та новоюліанським календарями) чи Старого Нового року (13 січня за юліанським календарем) – у день преподобної Меланії, звідки й походить назва свята. Цього дня проводився традиційний обряд із використанням масок та костюмів, які більшість ряджених роблять власноруч. Свято Маланки ще називають Щедрим вечором, або Щедрою (Другою) кутею. На відміну від Святого вечора, під час Щедрої вечері накривають багатий стіл, де переважають м'ясні страви. У деяких селах Вінниччини, навіть кров'янки, які є традиційною новорічною стравою, називають «маланками». Вдруге протягом зимових Святків готують кутю. Випікають і спеціальні хліби «Маланку» та «Василя». У давнину рядження виконувало важливі релігійно-магічні функції, але з часом цей звичай перетворився на веселу розвагу, маскарад. На Маланку молодь усю ніч (у масках або без них) щедрює, ходить із «козою», водить переодягненого в Маланку парубка (хлопчика безвусого, схожого на дівчинку). Водив «Василь», дорослий хлопець, «*під вусом*». На Буковині Маланку називають «*Переберія*», свято закінчується купанням у річці.

маланкува́ти і меланкува́ти, -у́ю, -у́єш, недок. Справляти молодіжну обрядодію на свято Маланки (Меланки), ходячи рядженими від хати до хати, вітаючи господарів з Новим роком і співаючи обрядових пісень.

малаха́й¹, -я, ч. Хутряна або підбита хутром шапка з широкими навушниками, яку носили взимку на Чернігівщині.

малаха́й², -я, ч. Довгий шкіряний батіг.

малині́вка, -и, ж. Наливка з ягід малини. Приготовлену малинівку розливають у пляшки, закупорюють і ставлять на 4-5 місяців у темне місце. Після цього її можна пити.

мали́нівка, -и, ж. Невеличка перелітна співуча пташка родини дроздових; вільшанка.

мальва́зія, -ї, ж. 1. Сорт винограду, з якого виготовляють ароматні десертні та кріплені вина. 2. Солодке або напівсолодке вино з цього сорту, з насиченим смаком та ароматом, яке виготовляють переважно в Італії, Іспанії, Греції та Португалії. 3. *іст.* У Середньовіччі мальвазією називали дорогі вина, які постачали з Греції, особливо з острова Крит. У літературі та мистецтві воно символізує багатство, розкіш, насолоду життям, аристократичний стиль, спокусу тощо. Наприклад, у середньовічній Європі його пили знатні особи та королі.

мальо́ванка, -и, ж. 1. Спідниця з полотна, розмальованого кустарним способом. 2. Яйце, розмальоване пензликом і художніми фарбами (або фломастером).

мамалі́га, -и, ж. Традиційна страва української (переважно в Карпатах і на Буковині) кухні, яка готується з кукурудзяного борошна або крупи. Після варіння цю густу кашу можна різати ножем. Варять у воді або молоці з додаванням солі, масла чи вершків. Зазвичай їдять із бринзою, сметаною, шкварками, грибною підливою або м'ясними стравами. На заході України (Гуцульщині) мамалигу інколи називають *токан* і подають шарами з бринзою та маслом. Вона традиційно була основною стравою селян у Карпатах і сусідніх регіонах через доступність кукурудзи та високу поживність цієї каші. Слово мамалига походить з румунської (*mămăligă*) мови. Див. ще **кулéша**, **токáн**.

Мамóна, -и, ч. У деяких давніх народів (сирійців та ін.) – бог багатства та наживи (з *великої літери*); у християнських церковних текстах (з *малої літери*) – злий дух, уособлення користолюбства.

Маму́н, -а, ч. Злий дух, який нібито забирає жінок, морочить людей тощо.

маму́на, -и, ж. – див. **богі́ні**.

манá, -і́, ж. 1. Уявний образ кого-, чого-небудь, що ввижається комусь; привид, примара. 2. За уявленнями упереджених людей – те, що нав'яне злим духом; щось незрозуміле, незбагненне.

мандрі́ка, -и, ж. 1. Виріб із сиру й тіста, що має форму коржика; вид сирника. 2. Печиво з ягодами; з яєць, масла, сметани, цукру, соди й борошна роблять тісто; на тоненькі коржики викладають ягоди або варення й випікають.

мані́шка, -и, ж. Нагрудник, пришитий або пристебнутий до чоловічої сорочки; нагрудник, що його носять під жакетом замість блузки, або вставка до жіночого плаття, блузки.

манóк, -нká, ч. 1. Пищик, що імітує голос певного виду птаха або звіра. 2. Підсадна качка, гуска та ін.

ма́нта, -и, ж. Старовинний, довгий плащоподібний одяг прямого крою, частіше з білого саморобного сукна, багато орнаментований. У кінці XIX – на поч. XX ст. цей архаїчний тип верхнього одягу західних областей України використовувався як обрядовий.

манта́чка, -и, ж. Вузький дерев'яний плоский брусок для гостріння коси, укритий шаром смоли з піском.

манько́, -á, **маньку́т**, -а, ч. Лівша, шульга.

Мара́, -і́, ж. Міфічна богиня зла. Пізніше образ мари уособлював хворобливий, тривожний, неспокійний сон. Мислилася страшною істотою жіночої статі, нічним привидом, що навідав на сонну людину, а коли та прокидалася, то мара миттю зникала. Див. ще **Марéна (Мара́)**.

маргіна́л, -а, ч. (мн. **маргіна́ли**, -ів). Етнічно дезорієнтовані, розгублені, спустошені і деєтнізовані люди, котрі не інтегровані в жоден з етносів.

Марéна, -и, ж. (**Мара́**). Богиня весни та чарівництва, а за пізнішими уявленнями – богиня смерті, зла, темної ночі, страшних сновидінь, привидів, хвороб (мору). За народними уявленнями Мара сіє на землі чвари, брехню, недуги, вночі ходить з головою під пахвою попід людськими оселями і вигукує імена господарів – хто відгукнеться, той вмирає. Давні українці щовесни робили опудала Марі, які спалювали або топили у воді.

ма́рець, *-рця, ч.* Березень.

маржі́на, *-и, ж.* У багатьох українських регіональних говірках маржина означає худобу, свійських тварин (особливо корів, овець, кіз тощо).

ма́ри, *мар, мн.* Ноші для перенесення мерців.

марципа́н, *-а, ч.* Тісто з товченого мигдалю, горіхів тощо з цукром; кондитерський виріб із такого тіста.

марчу́к, *-а́, ч.* Щеня, народжене в березні. У народі йому приписувалися надзвичайні якості розпізнавати відьом; маленьких марчуків накривали бороною, щоб їх відьми не знищили.

марша́лок, *-лка, ч.* 1. Голова сейму в Польщі. 2. У дореволюційній Росії – представник дворянства, якого обирали на губернських і повітових зборах і який керував становими справами дворянства; проводир дворянства. 3. Дворецький у польському поміщицькому домі. 4. Староста під час весілля. Див. **весі́льні чині́**.

Ма́сляна, *-ої, ж.* – див. **Ма́сниця**.

Ма́сляниця, *-і, ж.* – див. **Ма́сниця**.

масля́нка, *-и, ж.* Рідина, що залишається після збивання масла з вершків, сметани; сколотини. Свіжу маслянку пили, а решту згодовували домашнім тваринам.

Ма́сниця, *-і, ж.* (**Ма́сляна**, **Ма́сляниця**, **Сі́рна неді́ля**, **Сиропу́сний тиждень**, **Сиропу́ст**, **За́пусти**, **Пу́щення**). Давньослов'янське свято на честь весняного пробудження природи. Християнська церква включила Масляну у свій календар: масляний тиждень напередодні Великого посту, проте вона так і не набула релігійного змісту. На Україні Масляна не мала такого широкого розмаху, як, приміром, у Росії. Але й тут дорослі та молодь каталися на конях, ходили в гості, влаштовували банкети у складчину. У деяких місцевостях Масляну зображувала заміжня жінка, яку під жарти возили на санчатах односельці. Широке розповсюдження мав звичай колодки (колодія), відомий у кількох варіантах. Наприклад, розігрували народження і поховання дерев'яної ляльки (колодки) – відгомін давнього ритуалу знищення опудала Зими. Найчастіше ж колодку у вигляді поліна, качалки, стрічки, хустки, квітки тощо чіпляли парубкам і дівчатам як символічне покарання за те, що вони не взяли шлюб минулого року, а ті відкуповувалися грішми або могоричем. На Поділлі хлопці пригощали дівчат горілкою, пивом, солодощами – купували (запивали) колодку. У подяку за це кожна дівчина вишивала перкалеву хусточку, оздоблюючи її квітками та ініціалами свого обранця, та дарувала йому на Великдень – повертала колодку. Такі ритуали нерідко завершувалися укладанням шлюбу. Головною обрядовою їжею в Україні на масляну є вареники із сиром та сметаною, млинці на маслі або на смальці, млинці – налисники із сиром, запечені у сметані, вареники з картоплею чи капустою із засмажкою на маслі, локшини на молоці. У бідні й неврожайні роки сумно жартували: *«Масляна – баламутка, обіцяла сиру й масла, та не хутко»*. На цей тиждень припадає багато прикмет. Кажуть: *«Яка погода у сиропустну неділю, така й на Великдень буде»*, *«Як сонце сходить рано, то й весна рання буде»*. На Черкащині на Масляну не пряли, *«бо з прядива сиплеться*

терміття, тому в сушні (сушених фруктах) будуть погань, черв'яки заводиться».

ма́сничка, *-и, ж.* Вузька і відносно висока діжка, яку зверху накривалася циліндричним вершняком з отвором посередині, куди вставлялася палиця з насадженням на неї кружком з 5-6 дірками. Використовувалася для збивання масла з вершків або сметани.

матері́зна, *-и, ж.* Частка землі, яка передавалася у спадщину лише по жіночій лінії і якою мала право розпоряджатися тільки жінка.

ма́тірка, *-и, ж.* Коноплі з жіночими квітками, що дають насіння та з яких виробляють грубе волокно.

маторже́ники, *-ів, мн. (одн. маторже́ник, а, ч.).* Коржик, який пекли із суміші полови та листя. Споживали в Україні в період голодомору.

матріарха́т, *-у, ч.* Домінуюче становище жінки в сім'ї та суспільстві.

матрилі́нійність, *-ності, ж.* Визначення спорідненості за материнською лінією.

матрилока́льність, *-ності, ж.* Поселення подружжя в сім'ї чи родині дружини.

матрифілі́ація, *-ї, ж.* Визначення спорідненості по матері.

маца́, *-і, жін.* У єврейському релігійному обряді – пасхальний прісний пшеничний хліб у вигляді дуже тонких сухих коржів.

ма́чуха, *-и, ж.* Дружина батька стосовно його дитини (дітей) від іншого шлюбу; нерідна мати. У народній творчості – антипод рідної матері, часто уособлення зла й підступності.

меді́, *-ів, мн.* – див. **Миха́йло**.

медову́ха, *-и, ж. (медуха).* Традиційний слабоалкогольний напій на основі меду, міцність якого варіюється від 5% до 16%, залежно від рецептури та способу приготування. Це один із найдавніших напоїв, відомий ще з часів Київської Русі. У давнину її часто споживали під час свят і весіль, а в козацькі часи вона була особливо популярною. Процес приготування медовухи передбачав спочатку виготовлення медової сити, яку змішували із запареними шишками хмелю та залишали настоюватися в теплі на кілька днів або навіть тижнів. Після цього напій проціджували й подавали охолодженим. Тривалість витримки впливала на його міцність: чим довше настоювався, тим був міцнішим. Згодом скорочення бджільництва в Україні призвело до зменшення виробництва меду, що спричинило поступове зникнення медовухи з ужитку. На початку XX століття цей напій став великою рідкістю на святковому столі селян. У 2000-х роках почала набувати популярності медовуха, до якої додають етиловий спирт.

меду́ха, *-и, ж.* – див. **медову́ха**.

межові́й сۇд – див. **підкомóрський суд**.

Мелáнка, *-и, ж.* – див. **Малáнка**.

меля́са, *-и, ж.* Темна тягуча солодка маса, що є відходом цукробурякового виробництва; кормова патока.

метéлиця, *-і, ж.* Український народний танець, виконуваний у швидкому темпі, з частими змінами фігур та обертаннями.

ме́трика, *-и, ж.* Виписка з метричної книги про дату народження; свідоцтво про народження.

мі́канка, -и, ж. Гірший гатунок прядива.

Микóла, -и, ч. Грецьке особове ім'я, що перекладається як «переможець народів». *Миколи* – давнє землеробське календарне свято. Відомі два Миколи: *весняний*, або *Теплий* (9 травня за н. юл. к., 22 травня за юл. к. – перенесення останків із Мір Лікійських (Мала Азія) у м. Бар (Італія) 1087 р.), і *зимовий* (*Зимній*) – 6 грудня за н. юл. к. чи 19 грудня за юл. к. (день смерті, помер у 343 р.). Культ святого був надзвичайно поширений в Україні. Архієпископ, рукоположений апостолами на служіння бідним, святий Микола завжди вважався заступником простого люду. Миколі молилися, вирушаючи в путь і потерпаючи на морі, під час хвороби чи пожежі. У народних віруваннях св. Микола виступає помічником і заступником хлібороба. До зимової дати були приурочені деякі приповідки про погоду та прогнози на майбутній врожай. Зокрема, на Харківщині казали: *Як на Миколи іній – буде овес*. Подекуди 4, 5 і 6 грудня (за старим стилем) справляли так звані *Миколіні святки*. У ці дні варили кутю та узвар, щоб наступного року був урожай на плоди та ячмінь. В околицях Києва ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. влаштовували обходи, схожі на різдвяне колядування. Серед українського населення Галичини, Закарпаття та інших західних областей з ХІХ ст. набула поширення традиція обдаровування від імені св. Миколая. У цей день прийнято класи дітям під подушку подарунки. Заведено, що, якщо дитина була чемна та слухняна впродовж усього року, вона отримує від Святого Миколая багато подарунків; якщо дитина не слухняна, або підглядала уночі, вона отримує різку. У католицьких країнах у Свято Миколая діти, перед тим, як лягати уночі 6 грудня, ставлять поблизу себе великі панчохи, у які кладуться подарунки. Через «Миколая» хлопці та дівчата нерідко передавали подарунки своїм коханим. На Львівщині й Тернопільщині до свята випікали спеціальне печиво – *миколайчики* – і клали їх дітям уночі під подушку.

мі́ро, -а, с. Запашне масло, яке використовують у християнських церковних обрядах.

мислі́вство, а, с. Добування диких звірів і птахів з метою використання їх м'яса, хутра тощо. На території України полювали на диких коней, мускусних биків, лосів, ведмедів, оленів, вовків, козуль, кабанів, бобрів, лисиць, зайців, видр, куниць, байбаків, диких кіз, качок, гусей, дроф, глухарів, тетеревів, рябчиків, куріпок тощо з найдавніших часів. Способи полювання, які застосовували мисливці, можна об'єднати у дві групи: *активне полювання* (із вогнепальною зброєю, піками, сокирами) і *полювання із самологами*. Усі самоловні пристосування поділяються на нерухомі (ловчі ями, вовківні) і рухомі, або переносні (капкани, петлі, сітки тощо). На кінець ХІХ – початок ХХ ст. значення мисливства як традиційного заняття українців суттєво зменшилося, воно набуло здебільшого спортивних рис.

мі́сник, -а, ч. Полиця для посуду, іноді для продуктів; судень. Зазвичай розташовувалася з протилежного від печі боку дверей.

мі́твини, -ин, мн. Весільний обряд, що символізував приєднання молодої дружини до нової сім'ї. Обряд передбачав ходіння молодої по воду, вмивання та скроплення всіх оточуючих. В основі цього обряду лежала віра людей в особливу

силу молоді. Після шлюбної ночі вона наділялась особливою силою, здатною забезпечити багатство, плодючість усьому живому в домі. Молодят до річки супроводжували гості й музики. Біля річки обоє умивалися. Повернувшись на подвір'я, невістка йшла до стайні, комори і все кропила принесеною водою під супровід пісні: *Кропить невістка, кропить! Де капля води упаде, Там пара волів стане*. Митвини найбільшою мірою збереглися у гірських районах західних областей України.

Михайло, -а, ч. Чоловіче ім'я давньоєврейського походження, що означає «рівний, подібний до Бога». 8 листопада за н. юл. к. (21 листопада за юл. к.) – Собор святого Архистратига Михаїла, або, як кажуть селяни, *Михайла*. За церковними переказами, архангел очолив усіх добрих ангелів у боротьбі проти сил, що повстали проти Бога, і переміг їх. Тому зображують його як полководця, в обладунках, із мечем або списом у правій руці. Вважають покровителем мисливців, військових, стражів правопорядку. Його шанують також як ангела милосердя й посередника між людьми й Богом. У лівій руці тримає терези, на них важить праведні й грішні вчинки людей. У народній уяві Архистратиг Михайло – це мужній лицар, який перемагає всі темні сили нашої землі. «*Грім гримить – це Архистратиг Михайло веде війну з чортами*», – каже народна легенда. Святого Архистратига Михайла вважають також покровителем столиці України Києва. На Михайла громада села (на Житомирщині) урочисто стригла пастуха. Вважали, якщо він не стригтиметься протягом літа, то худоба не слабуватиме й не калічитиметься. У цей день здебільшого випадає перший сніг. На Михайла у багатьох регіонах України справляють «меди». Так називали закінчення сільськогосподарського року. До цього дня мали зібрати урожай з полів, підрахувати прибутки, роздати борги, підготувати землю до наступного аграрного сезону. На «меди» в кожній хаті жінки готували щедрий обід. На церковному подвір'ї варили мед із хмелем. Чоловіки ходили «на царину по шапки»: виходили за село й відбирали шапки і хустки в тих чоловіків і жінок, хто йшов у село гостити на «мед». Коли шапок набиралося чимало, господар вів гостей до себе в хату. Увійшовши до хати, гості кланялися й казали: «–Добрый день! Будьте здорові, з празником та з медом. – Дякуємо, що вступили в нашу хату! Просимо сісти», – відповідали господарі. До кожної страви частували гостей медом, горілкою, запіканкою й наливками. «Дай же, Боже, здоров'я!» – говорили гості, взявши чарку з рук господаря. «Нехай вам Бог поверне десятирицею! Щоб ви мали в коморі й на оборі, і ваші діти! Прибав, Господи Боже, віку і здоров'я, а приставившимся душам – царство небесне, щоб їм земля пером була!». По обіді господарі давали кожному гостю калач або паляницю. Наступного дня справляли «попразент». Танцювали, співали, грали на рублях, затулках, пилках. У суботу, що передує Михайловому дню, обов'язково треба сходиться на могилки до своїх родичів і пороздавати за помин їхньої душі дрібні гроші жебракам.

мічка, -и, ж. 1. Пучок конопель або льону, підготовлений для прядіння. 2. Пасмо волосся, що вибивається з жіночої коси; волосся, підібране й зв'язане на потилиці. 3. Жмут волосся у коней над копитом іззаду.

мігрант, -а, ч. Територіально відірвана від етносу і батьківщини особа, емігрант.
міни, *мін, мн.* Відвідування молодими батьків дружини. Під час гостини тесть віддавав зятю те, що обіцяв (мінів) йому, коли укладали шлюбну угоду.

мірка, -и, ж. 1. Народньо-побутова одиниця об'єму сипучих тіл місткістю від 16 до 25 кг та посудина такої місткості. Дерев'яна посудина мала вигляд видовбаної колоди різних розмірів для тримання зерна, борошна тощо. 2. Те саме, що **мірчук**.

мірчук, -а, ч. Міра зерна, яку беруть за помел.

мітла, -и, ж. Великий віник, часто прикріплений до довгої палиці. В українській традиції мітла має багатозначну символіку, пов'язану як із побутовими, так і з магічними віруваннями. Українці вірили, що мітла може захищати дім від злих сил. Її часто ставили біля порога або перевертали помелом вгору, щоб не впускати в хату нечисту силу. Підмітання мало не лише практичне, а й ритуальне значення. Наприклад, після відвідин небажаного гостя господаря підмітала слід, щоб позбутися його негативної енергії. У народних віруваннях мітла пов'язувалася з відьмами, які нібито могли літати на ній на шабаш. Через це не рекомендували залишати мітлу на видному місці вночі, щоб її не використали для чаклунства. Вважалося, що мітлою можна «замітати слід», тобто стерти сліди злого ока чи негативного впливу. Існують різні забобони та народні прикмети, пов'язані з мітлою. Не можна підмітати в хаті після заходу сонця – це могло накликати бідність або втрати в родині. Виносити сміття ввечері – «винести щастя з дому». Якщо мітлою зачепити людину – можна забрати її удачу або навіть накликати сварку. У день весілля мітлу клали під поріг, щоб захистити молодят від лихого ока. Якщо в сім'ї народжувалася дитина, мітлою могли підмести навколо колиски, щоб захистити немовля від злого ока. За допомогою мітли могли проводити оберегові дії від зурочення дитини. Цей обряд проводився на порозі хати, що відділяє її від зовнішнього світу. Після обряду віник викидають («разом з уроками») за поріг хати. Побутувала також думка, що душа покійника може ховатися в мітлі. Казали, що не можна викидати дряпача (стара мітла, віник) у вогонь чи на сміття. Треба його розв'язати, бо інакше й душа покійника потім буде так зв'язана. Отже, мітла в українській культурі мала не лише практичне значення, а й виконувала роль оберега, символізувала очищення та відігравала важливу роль у народних віруваннях.

міток, -тка, ч. Міра пряжі, що складається з 40-50 пасом, а також така кількість відповідно змотаної пряжі.

міхонóша, -и, ч. і ж. 1. Той, хто водить сліпого і носить мішок для подаяння. 2. Той, хто носить мішок під час колядування.

мли́н, -а, ч. Споруда, що розмелює зерно на борошно за допомогою вітряної, водяної, парової та іншої енергії. Див. **вітряк**.

млинець, -ниця, ч. Тонкий коржик з рідкого тіста, спечений на сковороді.

Могілки, -лок, мн. – див. **Прóводи**.

могоріч, -у, ч. Частування з приводу успішного завершення якої-небудь справи; плата за послугу, допомогу тощо.

Мо́кош, *-і, ж.* (**Мо́коша**). Богиня материнства, милосердя, щастя і нещастя, жіночої половини, гадань, рукоділля, покровителька джерел і святих колодязів, врожаю, охоронниця корів. Посередниця між небом і землею, а тому на весняних ритуальних рушниках завжди зображувалась з руками, піднятими до неба, джерела тепла та вологи (на відміну від літніх, де руки опущені до землі, що породила зерно, готове до нового врожаю). Мокоша – покровителька дощів та весняних обрядодійств, пов'язаних з ними, покровителька пологів і заступниця породіль. Символами богині є прядка і веретено. У середньовіччі християнство наклало на образ Мокоші образ святої Параскеви. Їй присвячували 12 празників у році (їх називали дванадесятницями). Священним днем Параскеви була п'ятниця (тому й Параскева П'ятниця). У цей день жінкам заборонялося працювати, зокрема прясти. Свята народження і смерті Богородиці у християн відповідають православним рідновірським святкам на честь Матері Мокоші. У Колі Сварожему Мокоші відповідає сузір'я Водолія. У жертву Мокоші приносилися: каша, вовна, нитки, вино, хустки, посуд, стрічки, хліб, мед, молоко.

Мокрі́на, *-и, ж.* Ім'я латинського походження, що має різні значення: «худа», «довга», «далека», «висока». Мокрини – народна назва церковного свята Преподобної Мокрини (народилася в Каппадокії на початку IV століття й померла в 380 році), що відзначалося 19 липня за н. юл. к. (1 серпня за юл. к.). За народною уявою – це останній день літа, у дохристиянські часи Мокрину вважали дочкою богині осені. У давнину господарі в цей день примічали погоду. За прикметами, коли на Мокрини йшов дощ, то й осінь буде дощова. Холод у цей день віщував холодну осінь, а тепло, навпаки – теплу. На Київщині вважали, *«якщо на Мокрини дощ, то горіхи повимокають, а як сухо, то бджоли повилітають!»*, тобто будуть ще роїтися. На Черкащині вважали, якщо на Мокрини дощ, то потрібно сіяти жито: буде врожай!

молод́ечий в́ечір, *-а, ч.* – див. **ді́вич-в́ечір**.

молоді́к¹, *-а́, ч.* Народна назва однієї з фаз Місяця, коли його освітлена частина має вигляд вузького серпа.

молоді́к², *-а́, ч.* 1. Молода неодружена людина; парубок. 2. Наречений. 3. Помічник, учень на Запорозькій Січі в XVII-XVIII ст.; підмайстер у ремісничих цехах за тих часів.

молоді́ця, *-і, ж.* Молода заміжня жінка, а також – молода жінка, що залишилася без чоловіка чи живе без чоловіка.

молоді́жна (паруб́оча та ді́воча) грома́да. Важливим соціалізуючим моментом у житті людини був вступ до молодіжної громади. Вона була своєрідною школою підготовки до сімейного життя, організації дозвілля, регулювання статевих взаємин тощо. Молодіжна громада виконувала такі функції: допомога церкві; активна участь у календарній обрядовості села; проведення досвітків, вечорниць, вулиць, музик; участь у весільній обрядовості; морально-етичні обов'язки; виконання фінансово-господарчих завдань громади тощо. Прийом до громади відбувався переважно в осінній період, після жнив (на Пречисту – 8 вересня за н. юл. к. і 21 вересня за юл. к., на Покрову – 1 жовтня за н. юл. к. і 14 жовтня за юл. к. тощо), хоча можливі були й винятки. При вступі нового члена відбувалися

різні обрядодії (коронування, могорич, ритуальні поклони). Вступ до громади означав підвищення статусу в родині і поза нею. Зі справжнім парубком вже рахувалися в сім'ї, радилися щодо господарства, він уже мав право на власний розсуд витратити зароблені гроші. І головне: він ставав кандидатом на одруження. Дівочі громади були менш формалізовані і не так структуровані, як парубочі. Їхня діяльність пов'язувалася з виконанням майже аналогічних функцій.

мо́лозиво, *-а, с.* 1. Густе молоко, яке виділяється молочними залозами самиць ссавців перед пологамі і в перші дні після пологів; страва з цього молока. 2. Секрет молочних залоз жінки, який виділяється в перші 2-3 дні лактації після народження дитини.

мольба́, *-і, ж.* — див. **колекти́вні тра́пези (пирува́ння)**.

мольфа́р, *-а, ч.* 1. Чарівник. 2. Злий дух, чорт.

монога́мія, *-ї, ж.* Форма шлюбу, за якої кожен може бути одруженим одночасно тільки з однією особою іншої статі; одношлюбність; протилежне полігамія.

монопо́лька, *-и, ж.* 1. У дореволюційній Росії та Україні – винна крамниця для монопольної торгівлі горілкою. 2. Казенна горілка, що продавалась у такій крамниці.

монотеї́зм, *-у, ч.* Однобожжя; релігія, що визнає лише одного бога.

мо́рг, *-а, ч.* Одна з одиниць вимірювання земельної площі. Застосовувалася переважно в Західній Україні з XIII ст. до 1939 р. Має польсько-литовське походження, де 1 лан (волока) мав 30 моргів. Дорівнював зазвичай 0.57 га (пруський морг – 0.2553 га).

морелі́вка, *-и, ж.* Наливка з морелі.

мореля́, *-і, ж.* 1. Сорт абрикоса з невеликими, здебільшого світло-оранжевими плодами. 2. Плід абрикосового дерева. 3. Сорт вишні з темно-червоними, майже чорними кисло-солодкими плодами.

морові́ця, *-і, ж.* 1. Те саме, що мор. 2. Епідемія (зазвичай чума), що спричиняє велику смертність. У дохристиянських віруваннях – нечиста сила, що спричиняє масову хворобу й падіж худоби.

мо́ршні, *-ів, мн.* — див. **посто́лі**.

мо́рщениці́, *-иць, мн.* — див. **посто́лі**.

мо́рщинка, *-и, ж.* Частина рукава жіночої сорочки на Покутті: вставка, що вшита під уставкою.

мо́стіна, *-и, ж.* Одна з дощок підлоги, мосту.

мося́жництво, *-а, с.* Традиційне ремесло художньої обробки металу, зокрема міді, латуні, бронзи (відомих у народі як «мосяж»), з метою виготовлення побутових і декоративних виробів. Мосяжництво особливо розвинулося на заході України, зокрема в Галичині, у XVII–XIX століттях. Мосяжники виготовляли вироби як для щоденного вжитку, так і для церковних потреб (свічники, горнятка, лампади, хрести, оклади ікон, чепраги, прикраси до зброї, топірців, табівок тощо).

моті́ка, -и, ж. Найдавніше ручне знаряддя для обробітку ґрунту під посів; має вигляд палиці, зазвичай із кам'яним або металевим клинком. 2. Те саме, що **сапа́**; копаниця (у 1 знач.). 3. Те саме, що **кі́рка**.

мотові́ло, -а, с. 1. Знаряддя, пристрій для змотування пряжі, шовку тощо. 2. Машина для змотування прокатного матеріалу (стрічок, дроту, бляхи тощо) в рулони. 3. Частина жниварки або комбайна, що нахиляє до різального апарата стебла трави, злаків та укладає їх на транспортер.

музі́ка, -и, ч. — див. **весі́льні чині́**.

мульчува́ти, -у́ю, -у́єш. Покривати ґрунт дрібною соломною, листям, торфом тощо, захищаючи його від висихання, перегрівання, розмивання водою та попереджаючи сходи бур'янів.

мунтя́н, -а, ч. — див. **цу́рканка**.

му́р, -у, ч. Висока кам'яна або цегляна стіна навколо чогось.

м'я́ло, -а, с. Те саме, що макогін.

Н

На́ва, -и, ж. (**Нав**, **Наво**). Дохристиянська міфологічна назва світу мертвих, загробного світу, куди людина потрапляє після смерті.

Наві́й день. — див. **Ра́дуні́ця**.

наві́й, -во́ю, ч. Вал у ткацькому верстаті, на який навивають основу.

Навський Вели́кдень, -кодня, ч. На Київщині, Поділлі та на Лівобережній Україні Чистий четвер звався Навським Великоднем. За народними віруваннями, Бог тричі на рік відпускає мерців з *«того світу»*: перший раз — у Чистий четвер, другий — коли квітнуть жита, і третій раз — на Спаса. На Навський Великдень мерці відправляють своє богослужіння і каються у гріхах. У цей день вони агресивні: як побачать чоловіка, то душать до смерті. Щоб запобігти цьому, треба обмиватися водою, бо *«мерці мокрого бояться»*.

Наддні́пр'я́нщина, -и, ж. Історико-етнографічний регіон, що охоплює територію в середній течії Дніпра (сучасна Київська, Черкаська, Дніпропетровська, східна частина Кіровоградської області, західна — Полтавської та Чернігівської, частина Запорізької області). Ця зона історично пов'язана з територіальним центром формування української народності й нації, української мови. При збереженні спільних рис у межах цього району все-таки Правобережжя і Лівобережжя помітно між собою відрізняється в плануванні житла, покритті будівель, техніки будівництва, окремих видів одягу, обрядовості тощо.

нажи́рована дити́на. Назва позашлюбної дитини.

на́йдух, -а, ч. Дитина-підкидьок чоловічої статі.

накі́дка, -и, ж. 1. Верхній одяг без рукавів, на зразок плаща. 2. Покривало для подушки, ліжка тощо.

налі́гач, -а, ч. — див. **волові́д**.

налі́сник, -а, ч. Тонкий млинець, зазвичай з начинкою (сир, варення, м'ясо, ягоди, гриби, відварені крупи, риб'ячу ікру тощо), який згортають у рулет або конвертик. Є традиційною стравою української кухні. Налисники часто

асоціюються з родинним теплом, традиційними українськими застіллями та смачними домашніми стравами.

налі́чник, -а, ч. Дерев'яна накладна планка, що облямовує вікна або двері, іноді прикрашається різьбленням чи розписом.

намі́сто, -а, с. Нагрудна прикраса із нанизаних на шнурок або нитку різнокольорових кульок із каміння, скла або металу. Найбільш цінними вважалися намиста із гранату, перлин, бурштину та коралів.

намі́тка, -и, ж. 1. Покривало з тонкого серпанку завдовжки до 5 м і завширшки до 50 см, яким зав'язують поверх очіпка голову заміжні жінки. Найхарактернішим способом запинання намітки було обгортання її навколо очіпка та зав'язування пишним бантом ззаду. Цей старовинний вид головного убору в різних районах України мав свої назви: *плат* (Волинь, Західне Полісся), *завивало* (Полісся), *серпанок* (Південне Полісся), *перемітка*, *рантух* (Львівщина, Гуцульщина, Буковина), *перемітка* (Івано-Франківщина), *завійка*, *наміт* (Прикарпаття), *рушник* (Буковина), *рубок* (Лемківщина). Незважаючи на локальні відмінності, всі види наміток мали вигляд довгого шматка полотна, кінці якого були прикрашені багатим тканим перебірним орнаментом. 2. Тонка прозора тканина (вид серпанку).

нанáшка, -и, ж. Хрещена мати. Див. **кумі́вство**.

нанáшко, -а, ч. Хрещений батько. Див. **кумі́вство**.

на́нка, -и, ж. Груба бавовняна тканина, переважно жовтого кольору, яка зараз вийшла з ужитку.

наро́д, -у, ч. Соціально-політичний та геополітичний термін, яким позначають громадян однієї країни незалежно від їх етнічної належності.

наро́дини, -ин, *мн.* Обряди, пов'язані з народженням дитини. Родильна обрядовість належить до числа особливо делікатних сфер, і тому вона найбільш ретельно обставлялася магічними діями та обереговими знаками. Місце пологів зберігалось у таємниці, а коло дійових осіб обмежувалося до трьох: породіллі, баби-повитухи та чоловіка породіллі. Традиційним місцем пологів була комора чи лазня, або й поле. Про пологи намагалися не говорити нікому, навіть повитуху запрошували в останній момент. Повивальна бабка (у різних регіонах України вона мала різні назви: баба-бранка – на Правобережжі, баба-пупорізка – на Наддністрянщині, баба – в Поліссі тощо) завжди обиралася з числа найповажніших жінок села і була, як вважали, пов'язана з магічними силами. Запрошував бабу-повитуху чоловік породіллі, який ішов до неї з хлібом. Вона приходила приймати пологи з хлібом, свяченою водою та зіллям. Коли пологи були важкими, повитуха наказувала відчинити всі замки, повідкривати двері, вікна, скрині, порозщіпати коміри сорочок, навіть просила відчинити царські ворота в церкві, а потім обкурювала породіллю зіллям. Найдосвідченіші повитухи використовували і раціональні прийоми народної медицини: вони вправно робили породіллі масаж, компреси з навару льону, розтирання маслом, вигрівання гарячим зерном. Приймаючи пологи, баба намагалася прищепити дитині необхідні риси характеру: хлопцеві, «аби господарем був», пуповину відсікали на сокирі, а дівчинці, «щоб доброю пряхою була», – на гребені. Коли

батьки хотіли, щоб у них у майбутньому народжувались дівчата, пуповину відсікали на кужелі; коли хотіли хлопців – на сокирі; коли не хотіли більше мати дітей – перев’язували пуповину конопляною ниткою. Одночасно вона застосовувала і оберегові прийоми: обкурювала дитину димом, у рукав сорочки, у яку завертали новонародженого, клала вузлик з печиною (шматочком глини від печі), кусень хліба з салом або сіль та свічу; ще один такий же вузлик кидала на перехресті доріг зі словами: *«На тобі, чорте, плату!»*

на́рoдні́сть, *-ності, ж.* Історична форма спільності людей, що утворюється з племен, передусе нації та виникає в процесі розкладу первіснообщинного ладу й формування класового суспільства. Ґрунтується на спільності мови, території, економічних зв’язків, культури.

на́ція, *-ї, ж.* 1. Конкретно-історична форма спільності людей, об’єднаних єдиною мовою і територією, глибокими внутрішніми економічними зв’язками, певними рисами культури і характеру. 2. Держава, країна.

не́від, *-вода, ч.* Велика рибальська сітка. **Закидний не́від** – сіткове полотнище, зверху та знизу прикріплене до канатів (підбирач); верхній підбирач обладнано поплавцями, нижній – грузилами. **Ставний не́від** – стаціонарне знаряддя лову, що складається з відкритої згори сіткової пастки з постійно закріпленими стінками та одного або кількох напрямних сіткових крил.

неві́стка, *-и, ж.* Заміжня жінка стосовно до рідних її чоловіка (батька, матері, братів, сестер, дружин братів і чоловіків сестер).

недо́ля, *-ї, ж.* Лиха, нещаслива доля, біда, страждання або невдача. У народній культурі «недоля» часто протиставляється «долі» (щасливій життєвій дорозі). Образ недолі зустрічається в українському фольклорі, думах, піснях і літературі як персоніфікація страждань людини: *«Хто сам у злиднях плаче, той і других недолю бачить»*; *«Ліпша найгірша недоля, як чужа неволя»*, *«Мужицька неволя гірш, ніж недоля»*; *«Чи то недоля та неволя, // Чи то літа ті, летячи, // Розбили душу?»* (Т. Шевченко). Недоля (з великої літери) у дохристиянських віруваннях – уособлена зла (лиха) сила. Див. ще **До́ля**.

не́ньо, *-я, ч.* Батько.

не́рет і не́ріт, *-у, ч.* Риболовна сітка – пастка циліндричної форми, що складається з обручного каркасу (зазвичай три кільця), обтягнутого сіткою. Один кінець нерету закритий, а другий має вузьку горловину, через яку потрапляє риба. Ставиться на протоках та неглибоких місцях водойми.

Ни́жня До́нщина, *-ини, ж.* – див. **Південь України**.

німі́ця, *-ї, ж.* Дурман.

ні́чніці, *-ниць, мн. (крі́кси)*. Злі демонічні істоти, яким народна уява приписувала здатність відбирати в людини, особливо у маленьких дітей, сон. Як втілення душ померлих дівчат, вони з’являлися до того, кому хотіли помститися, або ж до його дітей. Вважалося, що нічниць можна внести до хати з водою, тому ввечері застерігалися ходити до колодязя. Коли ж вода все-таки вносилася після заходу сонця, рекомендувалося очистити її вогнем, зануривши запалену трісочку.

новоюліанський календар. Варіант календарної системи, запроваджений для усунення недоліків старого юліанського календаря, зокрема його відставання від астрономічного часу. Реформа була започаткована у 1923 році за патріарха Мелетія IV. Календар розробив сербський астроном, професор Белградського університету Мілутін Міланкович. Новоюліанський календар збігається з григоріанським до 2800 року, тому на практиці дати в обох системах майже ідентичні. Водночас він точніше враховує високосні роки й загалом є точнішим за григоріанський щодо тривалості календарного року. Цей календар використовують деякі православні церкви, зокрема Православна церква України (ПЦУ), а також Грецька, Румунська, Болгарська та інші. Загалом 10 із 16 автокефальних Східних православних церков перейшли на новоюліанський стиль. Свята, прив'язані до сталої календарної дати (наприклад, Різдво – 25 грудня), святкують за новоюліанським календарем, тоді як Великдень та інші рухомі свята в більшості православних церков досі визначаються за юліанським календарем.

ногавіця, -і, ж. 1. Холоша. 2. *тільки мн.* Суконні штани. Див. **гачі**.

но́чви, -чов, мн. Довгаста посудина з розширеними доверху стінками для хатнього вжитку: виготовлення тіста, прання білизни, купання тощо.

ня́вка, -и, ж. – див. **ма́вка**.

ня́ньо, -я, ч. Діалектне слово на позначення батька.

О

оба́вниця, -ці, ж. – див. **ві́дьма**.

обарі́нок, -нка, ч. Хлібний виріб, що має форму бублика, основний секрет полягає в тому, що обарінки спочатку обварювали в окропі, а потім запікали.

обві́дки, -док, мн. – див. **одві́дки**.

обгорта́ч, -а́, ч. Тяглове знаряддя, що застосовувалося для міжрядкового обробітку просапних культур, зокрема картоплі. Виник у другій половині XIX ст. на основі удосконалення однозубого рала, до якого були приладнані дерев'яні або жерстяні відвали (*полички*) та дві ручки, як у плуга. У пізнішому варіанті відвали стали рухомими, що давало змогу регулювати ширину борозни. Для більшої рівноваги спереду приладнувалося коліща. На Поліссі подібне знаряддя виникло на базі сохи.

обго́ртка, -и, ж. Шмат тканини, яким обгорталися замість спідниці. Див. ще **де́рга**.

обда́рува́ння, -я, с. – див. **за́ру́чини**.

обері́г, оберéга, ч. Амулет, талісман.

обжі́нки, -ів, мн. Закінчення, останній день жнив і свято, народні гуляння з цієї нагоди. Обжинки розпочиналися оспівуванням останнього зжатої снопа та «Волосової бороди» (подекуди її називають «Спасовою») – трішки недожатого збіжжя, оберненого колоссям до землі. Парубки проповзали попід ним, «*щоби їх цілий рік спина не боліла*». Сплетений із останніх колосків вінок накладали на голову найкращій жниці й з останнім снопом ішли на подвір'я господаря, співаючи обрядові пісні. Господар зустрічав на воротах і запрошував на

обжинкову толоку (т. зв. «могорич»), що завершувалася грою троїстих музик і забавою.

обз́орини, -рин, *мн.* — див. **огля́дини**.

обла́тка, -и, *ж.* Тоненький коржик із прісного тіста для причастя у католиків і протестантів.

обливáння, -я, *с.* — див. **злі́вки**.

обмінчу́к, -ука́, *ч.* — див. **одмі́нок**.

обо́зний, -ного, *ч.* Виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих адміністративно-військових посад в Україні в XVII – XVIII ст.

обо́ра, -и, *ж.* Відгороджена частина подвір'я з приміщеннями для худоби, а також загорода, загін.

оборі́г, -ро́гу, *ч.* Повітка на чотирьох стовпах для зберігання сіна, збіжжя тощо.

Обреті́ння, -я, *ж.* Свято на честь першого (IV ст.) і другого (452 р.) віднайдення (обретіння) голови Івана Предтечі. Припадає на 9 березня. Свято «Обретіння» стало називатися в народі «Обертіння». У цю пору починають повертатися птахи з вирію. Про цей день є багато народних приповідок: *«Чоловік до жінки обертається, і птахи обертаються з вирію»*; *«Діти – від хліба, а птахи – до гнізд»*; *«На Обретіння прилітають з вирію птахи; це святий Іван чудом своєї голови повертає їх назад додому»*. Селяни по жайворонках ворожать на врожай: якщо жайворонки летять високо над землею, то це вони *«до Бога летять молитися»* – буде врожай на збіжжя. Якщо ж вони летять над землею низько, то це вони *«загубили цій по дорозі»* – буде неврожай. Коли діти побачать диких гусей, то підкидають угору соломі і гукають: *«Гуси, гуси, нате вам на гніздечко, а нам на здоров'ячко!»*. Цю соломі матері збирають і кладуть на гніздо під квочку – *«щоб курчата водились»*. Ранньою весною повертається з вирію і чорногуз. У народі вірять, що господарство, у якому є гніздо чорногуза, є щасливим і убезпеченим від пожежі: *«Чорногуз хату від лиха береже»*, – кажуть селяни на Херсонщині. Якщо дівчина побачить весною вперше бусла літаючим, то це знак, що вона буде все літо веселитися: якщо побачить, що бусел ходить або стоїть на ногах, то не матиме великого успіху в своєму дівуванні ціле літо. Крик журавля весною – провісник тепла. Великим гріхом вважається зруйнувати гніздо журавля.

обру́бування, -я, *с.* — див. **пострі́жини**.

обру́с, -а, *ч.* 1. Давній жіночий головний убір, який носили лише молодиці. Складався з прямокутного шматка полотна розміром 2 м на 40-50 см білого або пурпурового кольору з прикрашеними кінцями. Існувало два способи пов'язування обруса: його накидали на голову, залишаючи шию вільною або обмотували навколо шиї під підборіддям. 2. Скатертина.

обряд ви́зволків. Обряд пов'язаний з переходом ремісника-учня в статус майстра.

обряд покривáння. Весільний обряд, що символізував перехід молодої до громади жінок та під владу чоловіка і слугував знаком «примирення» родів – після цього розпочиналися загальні веселощі. Колись *обряд розплітання коси* та *покривання голови* молодої очіпком та наміткою здійснювався в домі молодої

приданками (весільні гості з боку нареченої) та свекрухою, наприкінці ж XIX ст. – як у домі молодої, так і в оселі молодого приданками, свекрухою, а іноді й самим молодим. У деяких місцевостях перед весіллям влаштовували «посад» – молодих саджали на стілець, застелений вивернутим кожухом, і здійснювали ряд ритуальних обрядів, які символізували входження в подружнє життя. «Розплетинами» – називався звичай, коли (часто під час «посаду») молодій розплітали косу. Обряд посаду нерідко поєднувався з покриванням: свахи покривали голову нареченої білою наміткою – серпанком, поверх якої надягали весільний вінок. Більш архаїчний обряд покривання зберігся на Гуцульщині. Там під кінець вечері молоду кликали до комори, при цьому музики грали сумну мелодію. Як тільки молодий чув звуки скрипки, він забігав до комори і зубами перекушував шворку, яка тримала бовтиці (металеві прикраси) в косах молодої; тоді й розсипався весь пишний головний убір гуцульської княгині. Відтепер вона мала заплітати дві коси, закручувати їх у кружок, вдягати очіпок, а зверху вив'язувати перемітку чи хустку.

обряд розплітання коси (розплітени). – див. **обряд покривання.**

обряд, -у, ч. Це сукупність установлених звичаєм дій, пов'язаних із побутовими традиціями або з виконанням релігійних настанов; сукупність установлених церквою культових дій.

обряди запобіжні. Спрямовані на захист людини або родини від злих сил.

обряди родильні. Традиційні народні ритуали, пов'язані з народженням дитини. Вони супроводжують народження дитини та її прилучення до свого роду і поділяються на чотири основних моменти: власне народження; очищення матері та повивальної бабки; прийняття новонародженого до роду і громади; соціалізація дитини. Це проявляється через послідовний ряд взаємопов'язаних обрядів: народин, очищення, ім'янаречення, обрання кумів, провідок, зливов, хрестин, похрестин, пострижин.

обряди спонукальні. Призначені забезпечити щастя сім'ї, багатство, плодючість і здоров'я людині.

обрядовість календарна. Система культових або звичаєвих обрядів українців, у якій переплелися стародавнє язичницьке народовір'я, елементи тотемізму, фетишизму, християнського віровчення, досвід людей, їх трудова діяльність.

обрядовість сімейна. Система культових або звичаєвих обрядів, що освячувала перехідні або етапні моменти в житті людини (родильні, весільні та поховально-поминальні).

обтинання, -я, с. – див. **постріжини.**

оглядини, -дин, *мн.* (**обзорини**, **домовини**, **переглядини**, **розглядини**, **умовини**). Обряд знайомства батьків молодої (молодого) з житлом, господарством своїх майбутніх сватів. Основне призначення цих обрядів – обговорити умови економічного існування молодої сім'ї та обсяг витрат на весілля. Для реалізації угоди батьки збиралися на *змовини*, у яких нерідко брали участь і молоді. Батьки намагалися якомога краще представити міцність господарств свого сина (доньки), демонструючи його так, щоб змовини завершилися шлюбною угодою. Бувало, навіть вдавалися до хитрощів: позичали

у сусідів коня, волів або сільськогосподарський реманент. Проте не в усі часи і не скрізь умовини сприймалися так однозначно. Загалом критерії оцінки обранця чи обраниці в середовищі українців базувалися на іншому ґрунті. З погляду тогочасної дівчини суджений мав бути передусім хазяїном, oprіч того – врівноваженим, спокійним і непитушим, а суджена, з погляду хлопця, – працювитою, справною господинею, а ще чепурною та привітною. З моральних якостей найбільше цінувалася доброта. Отже, сімейне щастя ототожнювали передусім з доброзичливими взаєминами між подружжям: *«Не потрібен і клад, якщо у чоловіка з дружиною лад»*. Про хиткість цього звичаю може свідчити довільність його дотримання: у «класичному» варіанті оглядини передували заручинам, але могли поєднуватися з ними, проводитися після них або й зовсім не проводитися. Див. **заручини**.

одвєдки, -док, *мн.* – див. **одві́дки**.

одві́дини, -дин, *мн.* – див. **одві́дки**.

одві́дки, -ок, *мн.* (**одві́дини**, **одвє́дки**, **обві́дки**). Звичай провідувати породіллю. Знаком для відвідування часто слугувала вивішена на високій жердині сорочка породіллі, або, як це прийнято у верховинців Карпат, постріл з рушниць чи розпалювання багаття. Це слугувало сигналом, що можна провідати породіллю. За традицією, приходили родичі, сусіди, найближчі знайомі (як правило, заміжні жінки), взявши вареники, пироги, тістечка, пелюшки. Теплим словом вони підтримували матір. У деяких місцевостях, зокрема на Київщині, заборонялося вихвалити новонародженого, навпаки, його слід було гудити, щоб не зурочити. Господарі частували гостей, дякували за відвідини. Див. **прові́дування**.

одві́рок, -рка, *ч.* 1. Боковий або верхній брус рами дверей. 2. *тільки мн.* Рама дверей або частина стіни навколо цієї рами.

одє́нки¹, -ів і нок, *мн.* (**одє́ньки**, **го́денки**). У народному побуті – спільна робота заміжніх жінок (прядіння, вишивання тощо) у зимові дні.

одє́нки², -ів, *мн.* Рештки на дні, гуща.

одмі́нок, -нка, *ч.* (**відмінча́**, **відмі́на**, **обмінчу́к**). Дитина, підмінена нечистою силою. Українці вірили, що дика баба чи богиня може викрасти людське немовля, підкинувши натомість своє. Впізнати одмінка можна за мішкуватою будовою тіла (маленька голова, велике черево, тонкі ноги). Підмінені діти невгамовно кричали й погано розвивалися. Подекуди їм приписували здатність змінювати розміри свого тіла. Одмінок міг вигодовуватися у людей до двадцяти років. Аби позбутися одмінка, радилося винести його у мішку на перехрестя доріг чи кинути на смітник. Тоді нечиста, пожалівши свою дитину, забере її. Загальнопоширеною була засторога: не слід лихословити і згадувати нечистого (особливо після заходу сонця), щоб не накликати його на свою дитину.

одр, -а, *ч.* Ліжко, постіль.

одрі́на, -и, *ж.* 1. Те саме, що **одр**. 2. Спальня або кімната взагалі.

одрі́з, -а, *ч.* Кілька метрів тканини на костюм, плаття тощо.

озимина́, -и́, *ж.* 1. Осіння сівба, зазвичай жита або пшениці, з розрахунком, що восени зерна зійдуть, а рости й дозрівати будуть наступного року. Оптимальним строком висіву озимини, зокрема жита, у більшості районів вважався вересень

(тому його й називали *житосієм*). *Хто не посіяв до Богослова, той не варт доброго слова*, – говорилося у народному прислів'ї; 2. Лан, що був засіяний з осені.

Ойкуméна, -и, ж. (**Ейкуméна**, **Екуméна**). Освоєна людством частина світу. Термін Ойкумена введено давньогрецьким географом Гекатеєм Мілетським для позначення відомої грекам частини Землі з центром в Елладі. Спочатку він означував зéмлі, заселені грецькими племенами, пізніше – зéмлі, заселені і відомі людству загалом. У нашу мову грецьке Ойкумена традиційно передавалось як «Всесвіт», «обжитий Всесвіт».

о́ко, -а, с. 1. Одиниця ваги, що приблизно дорівнює 1,2 кг. 2. Міра об'єму хмільних напоїв, що приблизно дорівнює 1 – 1,5 л; чотиригранна пляшка такої місткості з короткою шийкою.

окові́та, -тої, рідко -ти, ж. Міцна горілка високого гатунку; те саме, що горілка.

около́т, рідко **околі́т**, -ло́ту, ч. Сніп житньої соломи, обмолочений нерозв'язаним або перев'язаний після обмолоту (зазвичай для вшивання покрівлі).

о́куп, -у, ч. (**купно́**, **ві́куп**). Викуп жінки чоловіком; одиницею викупу слугувало вено (*віно, вино*). Пізніше останнє набуває вигляду звичайного шлюбного подарунку батькам дружини під назвою *посаг*.

оку́чник, -а, ч. – див. **обгорта́ч**.

Олексі́й, -я, ч. Грецьке особове ім'я, що перекладається як «захисник». 17 березня за н. юл. к. (30 березня за юл. к.) – день святого *Олексія*. У народі це свято називають «теплого Олексі» й пов'язують з ним багато прикмет. «*На Олексі шука розбиває хвостом кригу*», – цей тріск можна почути, прийшовши вранці на берег річки. Може, тому святого Олексія шанують рибалки, сподіваючись за це доброго улову. Пасічники виносили із зимівників вулики, хоч ненадовго (як день не дуже сонячний), а при сонці – то на цілий день, і замовляли бджіл на цілий рік: «*щоб здорові були, і роїлись, і меди носили, і з пасіки не втікали*». За повір'ям, вівсянка починала співати саме в день «теплого Олексі». Цього дня ворожать; тепла сонячна погода обіцяє на врожай, достаток і мед. Якщо ранок ясний – бджолині рої з вуликів будуть виходити ранками, а як вечір ясний – рої будуть виходити вечорами. Мисливці вважають, що в день «теплого Олексі» ведмеді покидають своє лігво й ідуть шукати поживи. На Чернігівщині, наприклад, серед мисливців побутовала думка, що в цей день переселяються лисиці із старих нір у нові.

ома́н, -у, ч. Багаторічна трав'яниста рослина родини складноцвітих з жовтими квітками. Використовується в народній медицині як відхаркувальний і сечогінний засіб, нею лікують коросту. Народна назва – дивосіл (дев'ясіл, дев'ятисіл). Рослину клали в купіль новонародженого, щоб ріс здоровим і сильним. Освяченим у храмі листям рослини посипали хату та обійстя, щоб уберегтися від усякого зла.

омша́нік, -а́ніка́, ч. Утеплене приміщення для зимівлі бджіл; стебнік.

Онѹфрій (Онѹпрій, Онѹпрій), -я, ч. Грецьке особове ім'я, що перекладається як «маю віслюка». День Преподобного Онуфрія Великого припадав на 12 червня за н. юл. к. (25 за юл. к.). Це пора літнього сонцестояння, тому кажуть: «*Онопрій – небо підопри*». Вважалося, що цього дня сонце «перескакувало» на зиму. У прислів'ї мовиться: «*Сонце повертає на зиму, а літо на спеку*». За повір'ям, з цього дня соловейко ячмінним колосом давиться і перестас співати. У день Преподобного Онуфрія дівчата збирають у полі сині волошки та червоні маки, а, принісши додому, квітчають ними ікони. Вмиваючись вранці, дівчата натирають щоки пелюстками червоного маку, – «*щоб рум'янець не сходив*». Червоним маком вони прикрашають собі голови. Онуфрія вважають покровителем квітів. У цей день селяни не косять трави.

опанча́, -і́, жс. 1. Давньоруський верхній одяг, що мав вигляд широкого довгого плаща або бурки. 2. Старовинний український верхній чоловічий і жіночий одяг халатоподібного типу. Шишили його переважно з одного або двох перегнутих по плечах довгих полотнищ домашнього сукна гіршої якості, чорного або сірого кольору. Застібок опанча не мала, підперезувалася поясом. Одягалася поверх інших видів вбрання, особливо в негоду чи в дорогу.

опара́, -и, жс. Заправлене дріжджами або закваскою рідке тісто, яке потім учиняють.

опінка́, -и, жс. Оригінальний жіночий поясний одяг, шмат саморобної вовняної тканини, що утримувався на талії за допомогою зав'язок. Жінки заковували один бік спинки, а дівчата інший.

опічок, -чка, ч. Край печі, де зазвичай ставили каганець.

опліччя́, -я, с. Жіноча сорочка (у лемків).

оповідь, -і, жс. – див. **вінча́ння**.

опра́вка, -и, жс. – див. **кра́йка**.

опру́г, -а, ч. – див. **упру́г**.

оранка́, -и, жс. Спосіб розпушування землі перед сівбою. У далекому минулому здійснювалася *ралом (оралом)*, звідки й походить сам термін. Уже з часів Київської Русі орали переважно за допомогою досконалішого знаряддя – плуга, а рало його доповнювало; на Поліссі та зрідка на Лівобережжі орали ще й сохою. Для більшості районів України було характерним дво- або триразове розпушування ґрунту. У зонах Лісостепу та Степу, де застосовувалися плуг і рало, перша оранка всіх трьох ділянок сівозміни робилася плугом, що перевертав шар ґрунту і підрізав корені бур'янів; повторний обробіток ріллі (*довження й поперечення*) здійснювався безвідвальним однозубим або багатозубим ралом (з кінця XIX ст. – досконалішими *дропаками* та *гаками*). Іноді весною орали ще раз (одвертаючи скиби ґрунту назад) або ралили двічі тощо. Була відома і одноразова оранка (*однорілля*). До неї вдавалися здебільшого сухої весни, а також на піщаних ґрунтах Полісся. Глибина оранки залежала від багатьох чинників і коливалася від двох до дев'яти *вершків* (вершок – близько 4,5 см). Існував цілий ряд настанов із цього приводу. Так, вважалося недоцільним вивертати на поверхню суглинок, тобто орати глибше родючого шару ґрунту. При достатньо товстому шарі чорнозему рекомендувалося час від часу захоплювати плугом *живицю* – свіжу, невиснажену землю тощо.

осаву́л, -а, ч. 1. Виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад в Україні в XVI – XVIII ст. Обирався на військовій раді терміном на один рік. У мирний час стежив за дотриманням порядку на Січі, у воєнний час – у таборі. Відав заготівлею провіанту на випадок війни; розподілом за наказом кошового отамана грошової і натуральної платні. У судових справах виконував роль слідчого – проводив дізнання з приводу суперечок між січовиками, злочинів серед сімейних козаків, розглядав скарги на місці, стежив за виконанням судових вироків, переслідував злочинців збройно. Знаком влади військового осавула була дерев'яна палиця з потовщеннями на кінцях, скріплена срібними кільцями. **Генеральний осавул** – член генеральної старшини, вища службова особа державної адміністрації у Гетьманщині XVII–XVIII ст. Генеральних осавулів було двоє: старший і молодший (підосавульний). Старший генеральний осавул був охоронцем гетьманської булави. Генеральний осавул був найближчим помічником гетьмана у військових питаннях, розслідував тяжкі злочини, брав участь у переговорах з іноземними послами, виконував обов'язки наказного гетьмана. Генеральний осавул здійснював інспектування війська, вів козацькі списки. 2. Офіцерський чин у козачих військах дореволюційної Росії. **осаву́ла**, -и, ч. 1. Прикажчик у панському маєтку. 2. *рідко*. Те саме, що **осаву́л осе́док**, -дку, ч. Оселя (у гуцулів).

осі́лка, -и, ч. – див. **асі́лка**.

ослі́н, -ло́на, ч. Переносна кімнатна лава для сидіння.

острі́шина, -и, ж. – див. **підстрі́шина**.

острі́шок, -шка, ч. 1. Нижній край солом'яної або очеретяної покрівлі, що нависає над стіною; стріха. 2. Солом'яний дашок на загаті, над тином тощо.

ость, -і, ж. Риболовецьке знаряддя, схоже на вила (три-, чотири-, шести- чи восьмизубі), із зазубреними різками для утримання настромленої риби. Ця залізна частина насаджувалася на дерев'яний держак із мотузкою. Остю били шук, сомів, осетрів, коропів, у гірських річках Карпат – форель. Робили це або вбрі́д, або з човна, тихо посуваючись уночі по воді й підсвічуючи собі ліхтарем, смолоскипом чи розпеченим у жаровні вугіллям.

о́хабень, -бня, ч. Довгий і широкий давньоруський верхній одяг, що мав вигляд каптана з чотирикутним відкладним коміром і довгими прямими, часто відкидними рукавами.

очі́пок, -пка, ч. (**чепе́ць**). Головний убір заміжньої жінки, що мав різноманітну форму: округлу, напівяйцеподібну, циліндричну, розширену вгору і сидлоподібну (з двома гребнями поперек голови), що його зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся. Після весілля молодій «покривали» голову очіпком на знак того, що дівчина закінчила дівувати і перейшла в інший статус – стала жінкою, яка вже ніколи не могла вийти на люди з непокритою головою.

очкúр, -а́, ч. Пояс або шнур (зі шкіри чи рослинних волокон), яким стягують штани або шаровари для їх підтримання. Побутував на Подніпров'ї.

ощі́пок, -пка, ч. (**ущі́пок**). 1. Прісний хліб. 2. Маленький шматочок або відщипнутий кусень чогось (тіста, хліба, сиру тощо). 3. Традиційна паляниця (Бойківщина). Паляниці не різали ножом, а ламали (відщипували) шматочки,

тому в багатьох регіонах України ці паляниці називають «ощипками». Ощипок був популярним серед населення, оскільки зберігався свіжим до двох тижнів.

4. На Закарпатті ощипком також називають солодкий кукурудзяний пиріг або хліб, відомий там ще під назвою *милáйний погáч*.

П

паву́к, -á, ч. – див. **підрівка**.

палáс, -а, ч. Безворсовий килим; виконується в техніці ручного або машинного ткацтва, а також у поєднанні того й іншого.

палéнка, -и, ж. (**пáлінка**). 1. Вид фруктового бренді або горілки, який традиційно готується в Угорщині, Австрії, Румунії, Словаччині, Україні (Закарпаття) тощо. Виготовляється з фруктів або їх вичавок: сливи, груші, яблука, абрикоси, вишні або шовковиці. 2. Саморобна горілка.

паленя́та, -я́т, мн. (**палиня́та**, **паліня́та**). Страва, приготовлена з тонко розкачаного тіста, замішаного з борошна, яєць, солі та води. Тісто розрізають на квадратики, підсушують, а потім відварюють. Подають паленята зі шкварками, бринзою, сметаною або вершковим маслом. Солодкий варіант страви посипають цукром, горіхами й поливають маслом. Страва є традиційною для Закарпаття. Те саме, що **кра́плик** (**крéплик**) у 3 значенні.

па́льчики, -ів, мн. – див. **палюшкі**.

палюшкі́, -ио́к, мн. (**па́льчики**, **ліні́ві варéники**, **ко́тики**). Традиційна страва української кухні, яка нагадує картопляні галушки. Готують їх переважно з картопляного тіста, додаючи борошно, яйця та сіль. Формуються у вигляді невеликих довгастих валиків (що й дало назву страві, адже «па́люх» – палець, а «палюшо́к» – це зменшено-пестлива форма до цього слова). Після формування палюшкі́ (у деяких регіонах паліюшки) варять у підсоленій воді, а потім заправляють вершковим маслом, сметаною, шкварками або підсмаженою цибулею. У деяких регіонах їх ще запікають із сиром або м'ясною підливою. Цю страву особливо люблять на західних теренах України. Є подібна страва також у Польщі (*kluski kopytka*), Італії (*gnocchi*, вимовляється як «ньо́ккі») та інших європейських кухнях.

паляні́ця, -і, ж. Хлібина переважно з пшеничного борошна, певним чином замішаного. Паляниця – символ щастя і благополуччя господи; гостинності; прихильності; ритуального та оберегового знака. Пшенична паляниця на столі символізувала щастя й благополуччя господи. Люди вірили, що Бог наділяє людину хлібом разом із Долею. Ці уявлення і визначили конкретні правила поведінки із хлібною паляницею під час їжі. Не дозволялося, щоб одна людина доїдала шматок після іншої – забереш щастя і силу. Якщо залишив шматок, то цілу ніч снитимуться старці, будеш худнути. Не дозволялося їсти за спиною іншої людини – «з'їси його силу». Християнська символіка ототожнювала хліб із тілом Божим. В Україні будь-яке свято чи обряд не обходились без паляниці, вона була символом гостинності, прихильності, ритуальним та обереговим знаком. Пшеничні паляниці вживали частіше як святкові або обрядові страви, бо в Україні перевагу завжди надавали житньому хлібові. У неврожайні роки

паляниці доводилося пекти з домішками ячмінної муки, висівок тощо. Паляниці часто не різали ножем, а ламали (відщипували) шматочки, тому в багатьох регіонах України їх ще називають «ощипками».

пампúх, -а, ч., **пампúха**, -и, ж., *заст.* — див. **пампúшка**.

пампúшка, -и, ж. (**пампушкí**, -óк, *мн.*). Традиційні українські пишні булочки, смажені в олії чи смальці, які готують із кислого тіста на житньому, пшеничному або гречаному борошні. На Поліссі та Північному Поділлі їх випікали до свят, у неділю, на поминальні обіди, а також подавали до борщу чи юшки, змащуючи часником. Житні пампушки вживали й у повсякденному харчуванні. Пампухи, які традиційно готують на Різдво, нагадують пончики — їх часто начиняють варенням, маком або повидлом і посипають цукровою пудрою. Як і балабушки, пампушки (пампухи) використовують у дівочо-парубочих ворожіннях. Слово «пампух» походить із німецької мови (Pfannkuchen — млинець, оладок), але в українській мові набуло специфічного значення. Найбільш популярні на заході України, особливо в Галичині, але відомі по всій країні.

Панás, -а, ч. Гра в піжмурки, у якій хтось один із зав'язаними очима ловить інших. Діти граються в кімнаті. Одному з них зав'язують очі, ставлять біля порога і говорять: *Панас, Панас! // Не лови нас. // На тобі коробочку груш // Та мене не воруш.* Після цього діти тихенько ходять по кімнаті, а «Панас», розкинувши руки, намагається піймати кого-небудь. Кого спіймає, той стає «Панасом», і гра продовжується. Грають хлопці та дівчата. За бажанням хтось стає «Панасом», йому зав'язують очі хустинкою, виводять на середину майданчика і звертаються з такими словами: — *Панасе, Панасе! На чому стоїш? — На камені! — Що продаєш? — Квас! — Лови курей, та не нас.* «Панас» починає ловити, і кого з гравців спіймає, той стає «Панасом».

па́нщина, -и, ж. Дармові роботи селян у господарстві феодала: вони обробляли панську ниву, будували та ремонтували його дім, комори та мости, чистили ставки, ловили рибу тощо.

папúчі, -úч, *мн.* Гостроносі жіночі татарські туфлі без підборів.

параста́с, -у, ч. Церковна заупокійна служба в православній і греко-католицькій традиціях, яка відправляється за померлих. Виконується напередодні похорону або в певні дні поминання (на 9-й, 40-й день після смерті, річницю). Складається з молитов, псалмів і особливого співу «вічна пам'ять». Є частиною традиційних українських обрядів вшанування померлих. Слово «парастас» походить від грецького *παράστασις* — стояння, присутність, що пов'язано з традицією молитовного чування біля покійного. У народних звичаях парастас часто супроводжувався траурними піснями, лампадками, коливом (кутею) та поминальною трапезою.

паркáн, -анá і áну, ч. Стіна, зазвичай дерев'яна, що обгороджує або відгороджує що-небудь; огорожа.

па́рох, -а, ч. Парафіяльний піп.

партáч, -á, ч. Ремісник-одноосібник, що не входив до цеху.

парубкува́ти, -у́ю, -у́єш, *недок.* — див. **парубо́чити**.

па́рубок, -бка, ч. — див. **соціально-вікові категорії**.

парубóчити, -чу, -чиш, *недок.* (**парубкува́ти**). Вести парубоцьке життя. Коли про хлопця казали, що він парубочить, це означало його права на створення сім'ї, на рівну з дорослими роботу, на вільне розпорядження зробленими грошима, на участь у сімейних обрядах; парубок навіть діставав право ходити замість батька на громадські сходи. До цього моменту як хлопці, так і дівчата були обмежені в правах.

па́сербиця, -і, *ж.* Нерідна дочка одного з батьків, рідна іншому.

па́синок, -нка, *ч.* Нерідний син одного з подружжя, який доводиться рідним іншому.

па́ска, -и, *ж.* Солодкий здобний високий білий хліб циліндричної форми, що за православним звичаєм випікається до Великодня. Паску святять у церкві разом із крашанками, ковбасою, маслом, хроном та іншими стравами. Свяченою паскою та яйцем починають великодній сніданок.

па́смо, -а, *с.* Певна кількість ниток, прядива; переважно становило 10 чисниць (30 ниток).

патері́ця, -і, *ж.* 1. Довга палиця, що слугує опорою під час ходьби. 2. Жезл, який є символом влади та використовується як відзнака вищих християнських і деяких інших духовних осіб. У релігійному контексті патеріця символізує духовну владу та наставництво. Наприклад, її носять єпископи, архієреї та ігумени.

патрілі́нійність, -ності, *ж.* Визначення спорідненості за чоловічою, батьківською лінією.

патрилока́льний, -а, -е. Форма шлюбного поселення, згідно з якою дружина переходила на проживання в родову громаду чоловіка.

патрифілі́ація, -ї, *ж.* Визначення спорідненості за батьком.

патріа́рхат, -у, *ч.* Домінуюче становище чоловіка в суспільстві та сім'ї.

пацьóрки, -рок, *мн.* (одн. **пацьóрка**, -и, *ж.*). Невеликі намистини, переважно скляні, якими оздоблюють жіночі прикраси, особливо намиста. Пацьорки були поширеними серед українок, особливо на Гуцульщині, Покутті, Поділлі. Використовувалися для створення традиційних намист та оберегів. Найчастіше виготовлялися зі скла, кераміки або каменю. Іноді пацьорками ще називали або звисаючі частини надіраного необрубленого одягу (стряпи), або торочки, китиці на хустці тощо.

пелéвня, -і, *ж.* — див. **клúня**.

перга́ч, -а́, *ч.* Рід кажанів із родини лиликових, який широко розповсюджений на території України. Див. ще **кажа́н**.

перéвертень, -тня, *ч.* За народними повір'ями — людина, чаклуванням обернута на тварину або предмет; вовкулак; нечиста сила, що прибрала вигляду кого-, чого-небудь.

перегля́дини, -ин, *мн.* — див. **огля́дини**.

перезва́, -і́, *ж.* (**перезва́ні обря́ди**). Частина українського весільного обряду, звичай, за яким родичі молодої після першої шлюбної ночі («комори») йшли або їхали з відповідними обрядовими піснями на частування до хати молодого. Перезва складається з трьох основних обрядових дій: *комори*, *єднання родин* та *циганищини* (*ряджені, ловчі*). *Комора* включала перевдягання молодої, вивід її

до гостей та демонстрацію цнотливості. Коли наречена доводила свою «чесність», весілля набувало особливо радісного звучання: молода вбиралася в одяг переважно червоного кольору, гостей прикрашали червоними стрічками та поясами, подавали підфарбовану соком калини горілку, віддавали шану батькам за добре виховання дочки. На Поліссі після шлюбної ночі молодих зустрічала мати, ставлячи перед ними діжку з хлібом. Якщо наречені вважали себе «чесними», вони мусили вклонитися діжі й доторкнутися до неї правою ногою. У разі «нечесності» когось з молодих влаштовували висміювання їхніх батьків: одягали солом'яні хомути, били посуд в їхньому домі, співали «сороміцьких» пісень. На Наддніпрянщині вивішували на комині спеціальний знак. У понеділок, передостанній день весілля, молоду «привчали» до домашньої роботи в хаті чоловіка, доручаючи їй мазати піч, приносити воду або готувати страви. Закінчувалося весілля (як правило, у вівторок) *рядженням*. Весільні гості перевдягалися, з музикою йшли селом, випрошували, а то й крали курей, гусей, робили складчину і продовжували веселощі в домі батьків молодого.

перезивки, -вок, *мн.* (**пропій**). Післявесільні пригощання гостей спершу в хаті молодого, потім – у дружка і найближчих родичів.

перейми, -ів, *мн.* (**перепини**). Весільний обряд; на шляху весільного поїзда родичі молодої влаштовували *перейму*, вимагаючи викупу за молоду. Гостей пропускали лише тоді, коли парубки, що стояли на варті молодої, одержували викуп: дрібні гроші або чарку горілки й шишки. Такі дії повторювалися ще кілька разів: біля воріт нареченої (*ворітна*); у сінях, де молоду охороняли дружки; у весільній залі – за місце біля нареченої; останній же викуп – так званий *весільний пропій* – відбувався наприкінці весілля.

перелаз, -у, *ч.* Певним чином обладнана частина огорожі; місце, де через неї перелазять, переступають, перескакують тощо.

перелесник, -а, *ч.* (**літавець**). Різновид злого духа, що, як зірка, падає з неба та відвідує людей, прибираючи вигляд рідних, близьких, коханих. Міг набувати вигляду вогненного змія. Вірили, що його можна «дістати» з великої туги за покійною людиною. Втілившись в її образ, перелесник міг вступати у подружнє життя з живими людьми. Діти, що народжувалися від перелесника, зовні нагадували одмінків. Вигнати перелесника з хати, де він оселився, дуже важко. Образ Перелесника (з великої літери) зустрічається як фантастичний персонаж художньої літератури.

перелогова система землеробства. Одна з найдавніших систем землеробства степової зони України, суть якої в тому, що всю орну землю поділяли на дві частини, одну засівали, інша – залишалась «відпочивати», тобто була «залежна», звідси й назва цієї системи – залежна. Залежно від кількості залучених до такої системи ділянок землі, відпочинок ґрунту коливався від 10 до 25 і більше років, після чого землю знову розорювали. На Україні перелогова система була характерною переважно для південних степових районів. Однак на кінець ХІХ – поч. ХХ ст. незайманих земель там лишилося мало і ця система майже зникла.

перемёт, -у, *ч.* Рибальська снасть із гачками, яку зазвичай ставлять упоперек течії річки.

перемітка, -и, ж. Вид жіночого головного убору; намітка.

перемітник, -а, ч. – див. **чарівнік**.

перепіни, -ів, мн. – див. **перейми**.

перепілка, -и, ж. 1. Український дівочий хоровод, що супроводжується піснею про перепелицю, а також пісня такого хороводу. 2. Гра, у якій один виконавець імітує події в пісні, яку співають інші гравці, що стоять чи водять хоровод навколо.

перепічка, -и, ж. 1. Хлібний виріб (корж), що робиться із кислого хлібного тонко розкатаного тіста. Випікалася всього за 15 хвилин, на сковороді, намащеній маслом або салом. Пекли тоді, коли не вистачало тижневого хліба. 2. Маленька пасочка, яку залишають у священника після освячення пасок.

Переплівна середá. Православне весняне свято, що припадає на середину між Паскою і Трійцею. У цей день перепливали річку, щоб судом не зводила ноги.

перепойці, -ів, мн. – див. **шішка**.

перерізування пуг. Обрядодія, що полягала в малюванні хрестика ножом на підлозі поміж ногами дитини, яка зробила свій перший крок.

перкаль, -ю, ч. Тонка дешева бавовняна тканина.

Перун, -á, ч. У міфології східних слов'ян – бог дощу, блискавки і грому. Зображувався зі срібними губами, золотими вусами, із золотим луком, вогненними стрілами та молотом у руках. Давні українці вшановували Перуна щочетверга (Перунів день).

песіголовець, -вця, ч. (**бесіголовець**, **сироїд**). Міфічний велетень-людодід, що вирізнявся нечуваною жорстокістю. Мав вигляд вкритої шерстю людини з собачою головою, одним оком посеред чола, іноді з рогом. За переказами, песіголовці жили десь у Туреччині чи на краю землі. Пересувалися вони дуже швидко, чіпляючись один за одного. Були й велети жіночої статі – однооки баби. У цілому песіголовець – це трансформоване в народній уяві уособлення небезпеки від чужоземних ворожих народів.

петік, -á, ч. – див. **сердак**.

петриківський рózпис. Один із найвідоміших стилів українського декоративного розпису; виник у с. Петрівці Дніпропетровської області. Йому притаманні рослинні форми орнаменту, ажурність, чітка графічність декору, яскравість барв.

Петрівка, -и, ж. Піст перед *Петровим днем*, церковним святом на честь апостолів *Петра і Павла*. Початок цього посту залежить від свята Пасхи (починається в неділю Всіх Святих – першу неділю після Трійці). Буває коротшим (вісім днів) і довшим (шість тижнів). Закінчується в день Петра і Павла. На Петрівку ласують першим збором бджолиного меду. У порівнянні з Великим постом, на Петрівку було більше послаблень. При скруті дозволялося їсти й молочні страви.

Петро́, -á, ч. (**Петрів де́нь**, **Петра́ і Павла́**). Ім'я грецького походження, що перекладається як «скеля, камінь». *Петрів де́нь*, *Петра́ і Павла́* – народні назви літнього календарного християнського свята на честь апостолів Петра і Павла (29 червня за н. юл. к., 12 липня за юл. к.). В Україні з Петровим днем пов'язувалося багато повір'їв та звичаїв. На Петра вперше після посту

дозволялося готувати молочні страви. Господині варили вареники із сиром, пекли мандрики (пампушки печені з пшеничного тіста, яєць і сиру). З цього часу переставала кувати зозуля, «мандрикою вдавилась», пояснювали дітям бабусі, бо ж вона, згідно з легендою, вкрала у св. Петра одну мандрику й за це її Бог покарав тим, що вона на Петра давиться мандриками й перестає кувати. А якщо кує зозуля й після Петра, то це, за народним віруванням, віщує нещастя. До цього дня готувалися колись в Україні як до великого свята: білили хати, оздоблювали рушниками стіни, прибирали на подвір'ї. Вранці цього дня всі йшли до церкви. Дівчата прикрашали свої голови вінками із польових квітів, а особливо червоними маками. Повернувшись із церкви, люди розговлялися мандриками. Сама назва походить нібито від того, що мандруючи по світі, Петро з Павлом харчувалися мандриками. У цей день господарі неодмінно виносили громадським пастухам гостинця: мандрику, грудку масла. На Бойківщині пастухи збиралися на пасовиську, будували «петрівник» – невелику землянку чи загорожу, прикрашену зеленню, і разом обідали. Їли молочне – щоб корови краще доїлися. У східних регіонах України існував звичай на Петра «заполіскувати дійниці». Жінки обідали гуртом, а потім рвали трави, що мають жовтий цвіт, і годували ними корів: «щоб жовте молоко було». Після Петра розпочиналися жнива. На другий день після Петра відзначали колись теж свято, але наполовину менше, і називалося воно «Полу-Петра» або «Петрового батька». Накладалося табу на польові роботи. Вірили, що якщо жати в цей день, то грім спалить усе нажатє. На Слобожанщині у цей день різали трьох півників і варили борщ у трьох горнятах – «три борщі, бо св. Петро три рази відрікався від Христа».

печ́атати могі́лу – див. **по́хорон**.

пивні́ця, -і, ж. 1. Заклад, де продають і п'ють пиво. 2. Льох, підвал для зберігання алкогольних напоїв. 3. Пивоварня. 4. Погріб (льох) для зберігання овочів.

пíво, -а, с. Хмільний напій, виготовлений шляхом бродіння солодового сусла, найчастіше з ячменю, з додаванням хмелю, дріжджів і води. Слово *пиво* походить від давньослов'янського «пíти» (тобто «напій»). У давнину цим словом могли називати будь-який напій, але згодом воно закріпилося саме за хмільним. Варення пива згадується ще з XI століття, але масове виробництво розпочалося в XVI-XVII ст., коли українські міщани почали створювати цехи пивоварів (солодовників). Пиво відіграє важливу роль у традиціях багатьох народів, зокрема в українській культурі. Воно виступає символом злагоди, взаєморозуміння, гостинності, товариськості, молодечого темпераменту, біди, різних (приємних чи неприємних) клопотів тощо. Існує багато фразеологізмів, прислів'їв та приказок, пов'язаних з цим напоєм: «Наварити пива»; «Заварити пиво»; «Не зварити пива»; «В лихий час п'ю і квас, а побачу пиво – не пройду мимо»; «Більше дива, як того пива»; «Де пиво, там диво»; «До пива їсться, до слова мовиться»; «З ним не звариш пива, а звариш – не розіп'єш»; «З цього пива не буде дива»; «З цього квасу пива не буде»; «Не всі ті пиво п'ють, що його варять»; «Не хвали пиво, розливши, а хвали випивши»; «Од пива болить спина, а од меду голова»; «Очима пива не вип'єш»; «Пив би пиво, та в кишені диво»;

«Чужим пивом весілля не одбудеш»; «Якого пива наварили, таке й пийте»; «Пиво – не диво, мед – не хвала, а честь дорога».

Пили́півський піст (Пили́півка, Різдвя́ний піст). Один з постів православної церкви, якого дотримуються з 15 (28 за юл. к.) листопада по 24 грудня (6 січня за юл. к.). Ця назва походить від свята Святого апостола Пилипа, яке припадає на 14 листопада за н. юл. к. (27 листопада за юл. к.) – останній день, коли їдять скоромну їжу перед постом (заговини). Звідси походить і народна назва Пилипів піст або Пилипівка.

пи́санка, -и, ж. Пофарбовані або орнаментовані курячі яйця. Виготовлення писанок пов'язувалося з дохристиянським народним звичаєм зустрічі весни, пізніше – з Великоднем. Цей вид народного мистецтва поширений у багатьох слов'янських народів, зокрема й українського. *Писанка* (галунка) – символ Сонця, життя, любові і краси, весняного відродження, добра, щастя, радості. Дослідники вважають, що українська писанка має понад 100 символічних малюнків. Наприклад, кривулька знаменувала нитку життя, вічність сонячного руху. Кривулька або безконечник – це символ початку і кінця. Тригвер або триніг символізував, на думку одних, небо, землю і повітря, на думку інших – повітря, вогонь і воду, треті вважали його символом життя людини. Четверті трактували його як символ неба, землі і пекла. Символічне навантаження мала і кольорова гама писанки. Червоний колір символізував радість життя, любов; жовтий – місяць і зорі, урожай; зелений – багатство, буяння рослинного світу, його воскресіння; блакитний – чисте небо, здоров'я; бронзовий – матінку-землю; чорний з білим – пошану до померлих родичів, їхніх душ та ін. Із запровадженням християнства змінюється поступово і символіка писанки. Вона стала символом радості і віри у Воскресіння Ісуса Христа як символу всепрощення. Для писанок були характерні такі орнаменти: решітки, віконця, клинці, вітрячки, кошики, грабельки, зірки, хрестики, павучки. Писанки використовували як опредмечений символ кохання. У народній медицині ними «викачували» хвороби. Свячені писанки закопували в землю (на високий врожай), клали в домовину, в ясла для худоби. Лушпиння із писанки кидали «на щастя» на дах оселі та ін. Єдиний у світі музей писанки збудовано в місті Коломия.

пи́сар, -я, ч. 1. Людина, що професійно займалася переписуванням паперів; писець. 2. Службова особа, що відала діловодством Коша Запорозької Січі, одержанням, підготовкою та пересиланням офіційної кореспонденції. Записував та зачитував судові вироки. Зовнішнім атрибутом цієї посади була чорнильниця в срібній оправі – каламар. Обирався на козацькій раді.

Півде́нна Украї́на. Історико-етнографічний регіон. Включає: Запорізьку, Херсонську, Одеську та Миколаївську області, південну частину Донецької області та Автономну Республіку Крим. Населення південних районів України визначається спільністю етнічного життя, і тому дослідники об'єднують їх в один історико-етнографічний регіон. Однак таке об'єднання видається не зовсім правомірним, оскільки окремі його землі (Причорномор'я, Приазов'я, Крим, Нижня Донщина та ін.) мають суттєві відмінності – і у складі населення,

і в етнічній історії, і в традиційно-побутовій культурі. Зважаючи на таку строкатість, етнографи виділяють у цьому суперрегіоні декілька підрегіонів: Бессарабію, Таврію, Нижню Наддніпрянщину, Донщину. Ці самоназви вони отримали в різні часи, але як історико-етнографічні регіони сформувалися порівняно недавно, у XVII–XVIII ст. Історично нетривале існування такого утворення, як Новоросія, дещо штучно вплетеного в етнічну історію південних українців, не дає підстав для її виділення в окремий регіон. Після перемоги Росії над Туреччиною у 1783 р. Крим було перетворено на Таврійську область. Внаслідок міграційних змін, змінилась етнічна мозаїка населення: до туземних кримських татар додалися українські та російські переселенці, котрі розселилися переважно в степових районах. Етнічна історія Таврії досить складна і підпадала під вплив різних народів: таври, кіммерійці, скіфи, греки, готи, гуни, хозари, печеніги, половці, татари. Пов'язується вона і з етнокультурними процесами східного слов'янства, адже Таврія була перехідним містком між різними культурами. Бессарабія сформувалася внаслідок міграції українців, а частково й інших народів (росіян, гагаузів, молдаван) після перемоги над Туреччиною. Хоча і до цього часу на цій території вже в V ст. жили слов'янські племена, зокрема уличі й тиверці. Заселяли його й інші народи: скіфи, римляни, готи, обри, болгари. Назва Бессарабія згадується у XV ст. Під нею розумілася Волощина і придунайські землі. Пізніше ця назва поширюється на Буджак, Ногайські степи. У 1924 р. Бессарабія увійшла до складу Молдавської автономної республіки, а після утворення Молдавської РСР – до складу України. На території Бессарабії виділяється Буджак (південно-східна її частина), що був заселений переважно ногайцями (татари). Цей народ не визнавав нічиєї влади. Основний склад сучасного Буджаку почав формуватися у XVI–XVII ст. Це – українці (зокрема «руснаки», що прибули з Галичини, переселенці зі Східної України та козаки, які переселилися після знищення Запорозької Січі), а також молдавани, гагаузи, цигани, росіяни, переважно старообрядці.

півень, -вня, ч.1. Свійський птах із червоним гребенем на голові, пишним хвостом і шпорами на ногах; самець курки. 2. *перен., розм.* Про задержувату, запальну людину. Півень (*діал. ко́гѹт*) – один із ключових символів української міфології. Він доволі багатозначний. Цей птах уособлює захисника, є символом воскресіння, нового життя, сонця, світла, вогню, войовничості, пильності, смерті та зла, господарності, каяття, передвісника біди, нещастя, жертви, розсудливості, розважності й передбачливості, також він є оберегом від пожежі тощо. Його спів визначає ритм дня, а сама його присутність вважається оберегом часу. Українці вірили, що сонце світитиме доти, доки півень співатиме. Спів півня відлякує «нечисту силу». У народних повір'ях вважалося, що з кожним співом півня нечиста сила слабшає, а з третіми півнями остаточно зникає. Згідно з народними уявленнями, якщо півень замовкне, настане кінець світу. На дахах будинків часто встановлювали зображення півня як захист від пожеж і нечисті. Казали, що в господарстві без півня може оселитися нечиста сила, а чорний півень, навпаки, захищає від відьом. Утім, існувала й інша думка: саме чорного півня обирали для своїх мандрів чаклуни та відьми. Спів півня, за повір'ям, відганяє демонічних

істот. Цікаво, що на один день (у ніч перед святом св. Юрія), півень втрачає свою силу проти нечистої сили. У багатьох культурах, зокрема в українців, півень був жертвним птахом. Наприклад, на Гуцульщині під час закладин нового дому приносили в жертву півня, щоб умилювати душі предків, адже місце для будівництва вважали домівкою померлих. Його часто пускали переночувати першим у нову хату (якщо там є що зле – щоб «окошилося» на півневі). Цього півня не можна було ні бити, ні їсти, ні продати. Цікавим було і переконання, що півень не живе в господарстві понад сім років. Якщо ж переживе цей термін (особливо чорний півень), то може знести яйце, з якого вилупиться змія. Півень також символізував охоронця ночі, пов'язуючи його не лише з сонцем, а й із місяцем та світом померлих. Спостереження за поведінкою півня допомагали передбачати майбутнє: якщо півень співав увечері – чекали теплої ночі; вранці чи вдень – гарної погоди; на порозі чи покуті – гостей; біля вікна – на нещастя або навіть смерть; якщо співає, ідучи на сідало, то на зміну погоди. У давнину нічний час визначали за співом півнів. Наприклад, лемки вірили, що перший крик півня лунав о 3-й годині, другий – о 4-й, а третій – о 5-й. На Поліссі ж побутувала інша думка: перший півень співає опівночі або близько 1-ї години, другий – між 2-ю та 3-ю, а третій – на світанку, приблизно о 5-й годині. Опівнічний період називали «глухою ніччю». Існувало поширене повір'я, що до першого співу півнів не варто виходити з хати.

півланок, -нка́, ч. – див. **лан**.

півмітка, -и, ж. Одиниця вимірювання, що становила 20 пасом (600 ниток).

підварок, -рку, ч. Фільварок, ферма.

підвесілки, -ок, мн. – див. **дівич-вечір**.

підвій, -во́ю, ч. За народними уявленнями, хвороба від вітру, коли «підвіяв вітер». Див. ще **Стрибг**.

підворота, -и, ж. Повсюдно поширена на Україні чоловіча зачіска, коли волосся підрізалось навколо голови, а на потилиці залишалось дещо довшим. Гуцули залишали волосся ззаду досить довгим, іноді заплітаючи його в одну чи дві коси.

підгортáč, -á, ч. – див. **обгортáč**.

підда́шшя, -я, с. 1. Покрівля на стовпах або інших опорах для захисту від сонця, негоди тощо; навіс. 2. Крита прибудова з майданчиком та східцями, ганок біля входу в будинок. 3. Виступ, карниз якої-небудь покрівлі. 4. Горище.

підкоморський суд. Становий шляхетський суд у Правобережній Україні для розгляду межових земельних справ. Встановлений за Литовським статутом 1566. Справи в цьому суді вирішував один суддя – підкоморій, який спочатку призначався великим князем, а з 1588 шляхта повіту обирала чотирьох кандидатів на цю посаду, з яких великий князь призначав підкоморія. Припинив свою діяльність після входження України в державно-адміністративну систему Російської імперії. У 1763 за судовою реформою, що її провів гетьман К. Розумовський, підкоморський суд створено в Лівобережній Україні. Його обирали на території полку землевласники і полкова старшина. До складу суду довічно входили підкоморій, коморник і писар. У 1783 підкоморські суди було

ліквідовано, а в 1796 знову відновлено. З 1834 підкоморський суд діяв під назвою *межового* до його остаточної ліквідації в 1840 р.

під макітру («в кружók»). Спосіб підстригання, відомий з XVII ст., коли за краєм накладеної на голову макітри відтинали волосся рівно довкола голови. Ця стрижка збереглася на Поділлі до початку XX ст. Їй передувала традиція голити всю голову, залишаючи на маківці довгого чуба (*оселедця*), який закручували за вухо. Ця традиція побутувала переважно серед запорозького козацтва.

Піднісення, -я, с. – див. **Вознесіння**.

підпáлок, -а, ч. Перепічка. Майже завжди перед саджанням хліба пекли кілька невеликих плескатих хлібин, які вживали гарячими до сніданку або брали їх у поле влітку. Деколи їх називали підпалки.

підпáрубок, -бка, ч. – див. **соціально-вікові категорії**.

підпáсич, -а, ч. – див. **підпáсок**.

підпáсок, -ска, ч. Помічник пастуха.

підрívка, -и, ж. Риболовне знаряддя у вигляді квадратної сітки, прикріпленої до двох перехрещених дуг, до яких прив'язується довгий держак. Підривкою (інші назви – *підхват*, *павук*) рибалили з весни до осені. Її занурювали у воду і періодично піднімали наверх.

пíдря, -і, **пíдра**, -и, ж. 1. Сінник (для зберігання сіна), а також настил (для зберігання чого-небудь). 2. Сідало.

підса́ка, -и, ж. Риболовна сітка у вигляді косого мішка на обручі з довгим держакіом. Підсакою (інші назви – *пуцак*, *сачок*, *хватка*) рибалили цілий рік: навесні – у місцях нересту, пізньої весни або влітку – в низинах і на болотах; взимку – біля ополоніок.

підстрі́шина, -и, ж. (**острі́шина**). Брус, жердина на випустах зрубу, на яку спираються припусниці каркасу піддашшя.

підтичка, -и, ж. Нижня частина жіночої сорочки, пришита, зазвичай у поясі, до верхньої.

підхва́т, -у, ч. – див. **підрívка**.

піл, *пóлу*, ч. Дерев'яний настил для спання в селянській хаті. Розміщувався між піччю і протилежною до неї стіною на стовпчиках, на рівні лежанки печі; приміст, полаті. Вночі піл використовували для спання, а вдень – для хатніх робіт.

пілка, -и, ж. 1. Відрізаний для пошиття одягу шматок тканини на всю її ширину. 2. Підстилка на підлогу, долівку тощо.

піп, *попá*, ч. Духовне звання в православній церкві, середнє між єпископом і дияконом, а ще – служитель релігійного культу, який має це звання й здійснює богослужіння.

піспа, -и, ж. 1. Відвар з борошна, який використовують для квашення фруктів. 2. Борошняний відвар із додаванням крейди, застосовуваний для білення стін. 3. Заварене борошно, що використовують для клеєння шпалер, обробки ниток (шліхтування) тощо.

піст, по́сту, ч. Період утримання від споживання певних страв або їжі (особливо скоромної), а також від інших насолод. Піст є важливою частиною релігійних практик у багатьох традиціях, зокрема в християнстві, ісламі та інших релігіях. Метою посту є духовне очищення, покаяння, зосередження на молитві та самодисципліна. Піст часто асоціюється з часом покаяння, молитви та співчуття до інших, особливо в періоди, що передують важливим святкам. Вважається важливим способом духовного очищення та наближення до Бога. Головною відмінністю посту від дієти є його зумовленість релігійними поглядами. Конкретна форма посту – тривалість; від чого саме та як слід утримуватися визначається приписами конкретної релігії. Як усяка аскеза, піст – це випробування людини шляхом утримання від бажаного. Ще одним джерелом є уявлення, пов'язані з ритуальною чистотою (нечистотою). Різні продукти вважалися більш чи менш ритуально чистими, або ж принаймні більш чи менш бажаними; відповідно з релігійною метою є сенс утримуватися від споживання деяких продуктів. У православному календарі близько 200 днів протягом року – постові. Постами були середа й п'ятниця в м'ясоїд. За підрахунками, у середньому в українців виходило 27 пісних тижнів, або 189 днів. Крім того, існували так звані «зарічні пости», тобто постування за зарокон, який брали на себе окремі особи для спокутування гріхів чи у сподіванні майбутніх благ. Найвідоміші християнські пости: Великодній (Великий) піст, Петрів піст (Петрівка), Успенський піст, Різдвяний піст (Пилипівка). Існують також одноденні пости: Хрещенський святвечір (Богоявлення), день напередодні Водохреща, Усікновення голови Іоанна Предтечі, Воздвиження Хреста Господнього.

піч, пéчі, ж. Споруда (з цегли або каменю), призначена для опалення приміщення, випікання хліба та інших борошняних виробів, варіння страв, напоїв тощо. Верхня частина цієї будови призначалася для лежання, сидіння тощо. Вариста українська піч завжди займала внутрішній кут хати з одного боку від входних дверей і була обернена пічним отвором (челюстями) до повздовжньої фасадної стіни (чільної, входової, передньої), у якій було два або три вікна. У народній свідомості – символ материнського першопочатку, непорушності родини, неперервності життя, образ рідної хати, батьківщини. Піч (вариста піч) – оберіг від усілякої нечисті, невід'ємний елемент багатьох народних обрядів; саме в ній випікали святиню – весільний коровай, паски та інше. Піч часто білили, прикрашали декоративними розписами (Поділля), витинанками (Хмельниччина), розмальовками на папері (Петриківка). Категорично заборонялося плювати в палаючий вогонь та лаятися біля печі («Сказав би, та піч у хаті»). **Біла піч** – піч з димовідводом у вигляді труби. **Піч каді́льна** – піч, пристосована для отримання пахощів. **Лампа́дна піч** – піч зі стабільною тепловіддачею завдяки резервуару, де вугілля поступово розпалює гаряче повітря в горнові. **Росі́йська піч** – піч з великими порожнинами для випікання хліба і лежанкою вгорі, у якій відсутні димообороти. **Чорна (курна́) піч** – піч, яка знаходиться в приміщенні, але не має димовідводу. Дим виходив просто в хату, застеляючи її верхню частину.

Для виводу диму в житлі карпатських горян над піччю у стелі робили спеціальний отвір (димник) із засувкою, яку відкривали в разі потреби.

піч кадільна. – див. **піч**.

плáт, -а, ч. 1. Хустка. 2. Шмат полотна або іншої тканини, що служить покривалом, скатеркою тощо. Див. **намітка**.

плáха, -и, ж. 1. Дерев'яна колода, на якій у давні часи відрубували голову засудженому до страти; поміст, на якому відбувалася така страта. 2. Великий з плоскою поверхнею шматок чого-небудь. 3. Шматок розколотої навпіл деревини, колоди; поліно.

плáхта, -и, ж. 1. Святковий жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ переважно вовняної картатої тканини. Плахту перегинали через пояс чи крайку так, щоб зшита частина обгортала стан, а незшиті, «крила», звисали з боків. Іноді передні кінці плахти підтикали під пояс. Заможні жінки надягали дорогі нарядні плахти, а спереду пов'язували візерунчасту вовняну або парчеву запаску. Поширеним було ткання плахти в дрібні чотирикутники, заповнені узором. За орнаментом і барвами плахту називали «картатою», «рогаткою», «синяткою», «крижевою», «хрещаткою», «закладяною». 2. У західних областях України – верхній одяг з полотна. 3. У поляків, лужичан, словаків – головна і наплічна накидка.

плащаніця, -і, ж. Предмет культу в християнській церкві у вигляді полотнища з зображенням тіла Христа в труні.

плéсо, -а, с. Грядка чотирикутної форми.

плóскінь, -коні, ж. Чоловічі рослини конопель, а також волокно з них.

плýг, -а, ч. 1. Сільськогосподарське знаряддя з широким металевим лемешем або диском для оранки. 2. Штучна одиниця оподаткування, обчислювана за кількістю волів у господарстві.

пляцок, -чка, ч. (**пляцки**, -ів, *мн.*). Традиційний випічний виріб, поширений на заході України, зокрема на Галичині. Це багатошаровий або однорідний домашній торт чи пиріг, який готують із різних видів тіста, кремів, начинок і глазури. Вони можуть бути як солодкими, так і солоними. Часто мають багато шарів (бісквітних, пісочних, медових тощо). Використовуються горіхи, мак, какао, фрукти, варення, згущене молоко, сир, а також різні креми. Деякі пляцки мають складну технологію приготування і потребують багато часу. Їх традиційно готують на свята, весілля та інші урочистості. Популярні види пляцків: «Медовик» – з медовими коржами та сметанковим кремом; «Спартак» – шоколадно-медові коржі з заварним кремом; «П'яна вишня» – з бісквітом, кремом та вишнями у коньяку; «Сметанник» – з ніжним сметанним кремом та ін. Пляцки – це не просто десерт, а особлива кулінарна традиція, яка передається з покоління в покоління. Подекуди (Тернопільщина, Львівщина) деруни називають тертими пляцками.

побратімство, -а, с. Супроводжуваний певним обрядом давній слов'янський звичай зміцнення дружби прирівнюванням її до братських стосунків. Цей звичай духовного споріднення, індивідуальної взаємодопомоги, сягає чи не скіфських часів. Мотиви побратимства присутні в билинах Київської Русі, в українських

легендах (про Котигорошка, Вернигору, Вирвидуба). Принципи побратимства особливо шанувалися на Запорозькій Січі. Існували два типи побратимства: назване (духовне) і хрестове (хресне). Оформлення акту братання відбувалося в хатах майбутніх побратимів (посестрин) у присутності односельців. У присутності свідка названі брати давали один одному клятву, тричі обіймалися, тричі цілувалися, промовляли молитву, цілували ікону, перев'язували один одного рушниками, іноді обмінювалися дарунками. Символом клятви, як правило, виступала земля: її названі брати повинні були з'їсти аж цілу жменю. Було і взаємне пиття вина чи горілки (*горілчані братії*). Важливу частину обряду займав обмін різними дарунками, включаючи худобу, вулики, а в жінок – рушники та інше так зване «бабське» господарство. Звичай визнавався і освячувався православною церквою. Існувала певна термінологія відносин побратимства – *брати (сестри) по хресту, названі брати (сестри), побратим, посестра, посестриця, брататися, сестритися, породатися*. Укладали подібний союз, як правило, бідні одинокі люди, аби допомагати одне одному. Хрестове побратимство пов'язувалося з християнськими символами: ті, хто братався, обмінювалися натільними хрестами і клялися храмовою іконою. Згідно з церковними канонами, хрестове побратимство прирівнювалося до спорідненого братства, а тому кровозмішення визнавалося за гріх не тільки у родстві, а й кумівстві, сватовстві та побратимстві. Будь-які зазіхання на честь посестри чи дружини побратима вважалися тяжким гріхом, як, до речі, і гріх між кумом і кумою. Побратимство в середовищі українців відрізнялося від подібних звичаїв інших народів, наприклад росіян та білорусів, зокрема, тим, що могло укладатися не тільки між чоловіками, а й між хлопцем і дівчиною. Давши клятву на вірність, парубок усіляко опікав дівчину, проводжав її на вечорниці, справляв їй весілля, залишаючись хресним братом і після її заміжжя.

повалання, -я, с. Прилюдне зачитування царських указів та повідомлень про скоєні злочини.

пові́смо, -а, с. 1. Пучок оброблених конопель або льону, готовий для прядіння, а також одержана з нього пряжа. 2. Міра прядива, що становила 10 жмень. Див. **жме́ня**.

пові́тка, -и, ж. 1. Господарське приміщення для утримання свійських тварин або зберігання сільськогосподарського реманенту та різного майна. 2. Покрівля на опорах для захисту від сонця, дощу тощо; накриття.

повні́ця, -і, ж. Повна посудина. Див. **даро́вка**.

по́всть, -і, ж. Виготовлений із вовни способом валяння цупкий матеріал, який використовується для оббивання дверей, вироблення теплого взуття, капелюхів тощо.

по́гріб, *реба*, ч. 1. Те саме, що **льо́х**. 2. Спеціально обладнана яма для зберігання продуктів (переважно овочів), з лядою, але без східців.

Поді́лля, -я, с. Історико-етнографічний регіон, що займає басейн Південного Бугу і лівобережжя Дністра (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області і невеликі частини Черкаської, Кіровоградської та Одеської областей.). Вперше назва «Поділля» у значенні «Русь долішня» зустрічається в документах середини

XIV ст. До того часу вона згадується під назвою «Пониззя» (від «Русь нижня» – на відміну від «Русі горної», що прилягала до Карпат). У різні часи Поділля входило до складу Литовського князівства, Речі Посполитої та Російської імперії. Зважаючи на це, регіональна свідомість населення різних районів Поділля є неоднозначною, що свідчить, зокрема, про зональність краю. Зазначене явище є результатом постійних змін кордонів регіону. Тому характерною особливістю поділля є наявність великої кількості перехідних зон до культур суміжних регіонів: волинської, галичанської, буковинської, наддніпрянської.

Подóння, -я, с. – див. **Слобожа́нщина**.

позу́ме́нт, -у, ч. (**галу́н**). Гаптована сріблом або сухозліткою тасьма для оздоблення одягу, м'яких меблів тощо.

покала́чини, -ин, мн. – див. **кола́чини**.

покра́са, -и, ж. – див. **ле́жень**.

по́крітка, -и, ж. Дівчина, яка народила позашлюбну дитину.

Покро́ва, -и, ж. Покров Пресвятої Богородиці – свято на спомин про явлення близько 910 р. у Влахернському храмі в Константинополі Богородиці, яка простерла свій полог над усіма віруючими. Припадає на 1 жовтня за н. юл. к. (14 жовтня за юл. к.). Покрова вважалася захисницею і покровителькою України. Особливо шанована була у козаків; на честь покрови Пресвятої Богородиці будували храми.

по́куття, -я, с. (**по́куть**, **черво́ний кут**, **святі́й ву́гол**, **Бо́жий кут**). В українській селянській хаті – куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього. Ритуально найцінніша частина внутрішнього простору хати, своєрідна вісь орієнтації житла, один кінець якої вказує на схід (на «світло», «божий» бік), а другий – відповідно на захід (темряву). Саме на по́куті розміщувалися речі, що мали особливу цінність – ікони, молитовні книги, хрест, свічки, свячена вода, верба, цілющі квіти тощо.

Поку́ття, -я, с. Історико-географічна область України, розміщена в південно-східній частині сучасної Івано-Франківської області. Назва «*Покуття*» зустрічається вже у джерелах XIV ст. як визначення адміністративно-територіальної одиниці. На карті України Боплана з 1650 р. ця територія значиться як «*Ukraine pars quae Pocutia vulgo dieitur*» – частина України, яку народ називає Покуття. Походження назви має різне тлумачення. Найдостовірнішим є виведення її від слова кут – як найменування землі «в кутах», утворюваних крутими згинами рік (у цьому випадку Дністра, Прута і Черемоша з притоками) – подібно до назв Поділля, Пониззя (від діл, низ), Полісся (від ліс). Див. **Букови́на Півні́чна**.

по́куть, -я, ч. – див. **по́куття**.

пола́зець, -зця, ч. – див. **пола́зник**.

пола́зник, -а, ч. (**пола́зець**). Так називали першого відвідувача хати на Різдво, Новий рік, Введення тощо. Назва пов'язана з так званою «магією першого дня» – вірою людей у щасливу або нещасливу прикмету. Якщо полазник – людина щаслива, таланита, то і в хаті буде багатство, вдача та здоров'я; якщо та людина

миршава й неповажна, то з нею до оселі прийдуть злидні та хвороби. Найбажанішими в ролі полазника вважалися іноземці або діти – до них ставилися як до посланців іншого, божественного світу. Стежили за тим, щоб першою до хати не знайшла жінка чи дівчина: такий візит вважався небажаним. Натомість вірили, що прихід особи чоловічої статі обіцяє щастя й добробут. Часто в ролі полазника виступали свійські тварини (вівця, коза, навіть кінь), яких урочисто заводили в хату і годували.

полáті, *-ів, мн.* Широкі нари для відпочинку і сну, які влаштовувались у дерев'яній хаті і знаходились між піччю та стіною. У житлі Волинського Полісся літнє спальне місце (полаті) іноді влаштовували в сінях біля тильної стіни.

Полéль, *-я, ч.* – див. **Лéль**.

полі́ва, *-и, ж.* 1. Особливий склоподібний сплав, яким покривають керамічні вироби; шкливо. 2. Полив'яний або глазурований посуд.

Полі́ваний понеділок. – див. **Велико́дній понеділок**.

полі́в'яник, *-а, ч.* Гончар, який виготовляє глазурований посуд (перев. миски).

поліа́ндрія, *-ї, ж.* Форма шлюбу, за якої жінка може бути одночасно одруженою з багатьма чоловіками; багатомужжя.

поліга́мія, *-ї, ж.* Багатшлюбність у вигляді як багатоженства, так і багатомужжя.

полігі́нія, *-ї, ж.* Форма шлюбу, за якої чоловік може бути одночасно одруженим з багатьма жінками; багатоженство.

Полі́сся, *-я, с.* Історико-етнографічний регіон, що займає близько 19% території України (Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська та частково Сумська області). Інколи Полісся поділяється за етнічними ознаками: українське, білоруське, російське, литовське, польське. Це зрозуміло, адже Полісся споконвіку було зоною взаємодії різних народів, насамперед слов'янських та балтських. У минулому тут жили стародавні племена (дреговичі, волиняни, древляни та ін.), а надалі відбувалися процеси формування східнослов'янських народів – українців, росіян та білорусів. Уперше назва зустрічається в Іпатіївському літописі. Мовознавці стверджують, що східнослов'янська етимологія назви Полісся закорінена в семантиці лісу (лісисто-місцевість, лісок). Вона має балтський аналог (Pala, Pelesa, Pelysa), що в литовській і латиській мовах має значення болотистий лісок. Це може свідчити про спільний балто-слов'янський корінь назви Полісся, а отже – про паралелі між східнослов'янським етнонімом поліщуки (уперше зафіксований в документах XVII ст.) і давнім екзоетнонімом *rolexiani*. У X ст. Полісся увійшло до складу Київської держави. Під час війни Б. Хмельницького з Польщею Київське Полісся увійшло до складу Козацької держави. Після розподілу Польщі все Полісся припало Росії. За Берестейською угодою (1918) все Полісся Українське увійшло до складу УНР. Занепад Української держави спричинив поділ цієї території між Польщею та СРСР. У 1939 р. Західне Полісся було включене до складу СРСР. Частина колишнього Поліського воєводства, заселену українцями, лише частково приєднано до УРСР, більшість – до Білорусії. Останнім часом Полісся районують з урахуванням адміністративного поділу: Полісся рівненське,

житомирське, чернігівське, київське, гомельське тощо. Мовознавці при районуванні цього регіону враховують ареали поширення говірок, етнографи – особливості культури та побуту тощо. У складі Полісся (Сумська та Чернігівська область) виділяють у окремий історико-етнографічний регіон – Сіверщина, яка є свого роду перехідною ланкою між Росією, Білорусією та Україною. Населення цих земель часто називає себе «севрюки».

політеїзм, -у, ч. Багатобожжя, віра в багатьох богів/богинь. Притаманний усім первісним релігіям. Протилежне поняття – монотеїзм.

політонім, -а, ч. 1. Назва народності, похідна від назви країни. 2. Політичне об'єднання людей різних націй, народностей в єдиний союз без етнічного забарвлення.

поліщуки, -ів, *мн.* (*одн.* **поліщук**, -а, ч.; **поліщучка**, -и, *жс.*). Етнографічна група українців, яка розташована в районі українсько-білоруського міжетнічного порубіжжя і містить у собі риси як української, так і частково білоруської культур. Основним ареалом проживання поліщуків було Поприп'яття та Погориння, що нині включає північні райони Волинської та Рівненської областей. Назва «поліщуки» пов'язана з топонімом «Полісся», котрий існує ще з XIII – XIV ст. Тоді мешканці цього регіону ще не сформувалися як етнографічна група, хоча й мали деякі відмінності та різні назви: полісяни, підлісяни тощо. Якості етнографічної групи вони почали проявляти приблизно з XV ст. Саме у цей час і зафіксована історичними документами самоназва «поліщуки». Щоправда, дослідники вважають, що на первинному етапі формування етніма він окреслював міжетнічну спільність етнографічно близьких народів: українців, білорусів та литовців, що були громадянами однієї держави – Великого князівства Литовського. Але такий погляд суперечить самому механізму формування етносу: етнографічною групою може бути лише групування в межах одного етносу. Неабияке значення має і те, що на ранньому етапі формування назви «поліщуки» вона утверджувалася ззовні, тобто вживалася як екзоетнім. Усвідомлення ж населенням своєї причетності до Поліського краю відбулося дещо пізніше – на основі формування суто українського утворення, не схожого на аналогічні утворення в середовищі білоруського етносу.

полівник¹, -а, ч. Місце, куди зсипають полову; засік для полову.

половник², -а, ч. Феодально залежний селянин, який працював на землі феодала, віддаючи йому половину врожаю.

полотнянка, -и, *жс.* Біла, чорна або коричнева свита з домотканого сукна. Була основним одягом широких верств населення.

Полтавщина, -и, *жс.* – див. **Слобожанщина**.

полудрабок, -бка, ч. Бік вазового ящика, утворений за допомогою поздовжніх і поперечних жердин на кшталт драбини.

полюбини, -ин, *мн.* – див. **заручини**.

польовик, -а, ч. Міфічний володар полів, степів і лук. Може прибирати різний вигляд і вводити людей в оману. Польовик зображувався переважно в образі чоловіка з численними звіриними ознаками (шерсть, хвіст, великі кігті, маленькі

ріжки, крила, телячі вуха і великі зуби). Польовику приписувалися і позитивні риси: зокрема на Бойківщині його вважали охоронцем польових меж.

пома́на, -и, ж. Поминальна паска з хрестом, а також пам'ятка про померлого: сердак, пояс, сорочка, перемітка тощо. На Закарпатті поманою називали вечерю, яку несли в різдвяний вечір сусідам і близьким, а на Буковині – калачі, солодоші, свічки, які роздавали під час поминальної неділі.

по́мини, -ів, мн. – див. **по́минки**.

по́минки, -нок, мн. (**по́мини**, -ів, мн.). Система звичаїв, пов'язаних із вшануванням померлого та всіх предків. Вони поділяються на дві групи: *родові* та *вселенські*. Перші присвячуються пам'яті близьких, другі – вшануванню померлих узагалі (ці дні визначені народним або церковним календарем). Одразу після похорону в домі померлого робили поминальний обід з обов'язковим ритуальним блюдом – коливом. У гуцулів було прийнято робити обід ще до похорону, коли небіжчик лежав у хаті. На стіл ставили пироги, бринзу, м'ясо, а поверх усього колачі. Запалювали свічки, священник виголошував «вічну пам'ять», після чого свічки гасили, а всім присутнім роздавали колачі. До родових поминок, крім згаданого вище звичаю «будити покійного», належать *третини*, *дев'ятини*, *сороковини* та *роковини* – вшанування померлого у відповідні ритуальні дні, а також *Русалчин* (*Русальний*) *великдень*. Вважалося, що на третій день тіло покидає душа, на дев'ятий – дух, на сороковий же день тіло перестає існувати. Богослови ж цю символіку трактують інакше: цифра три, на їхню думку, пов'язана з вірою у Трійцю (Отця, Сина і Святого Духа); дев'ять – із прилученням померлого до дев'яти чинів ангелів; сорок – із біблійними сюжетами, зокрема з сорокаденними мандрами Ісуса Христа. Кожні родові поминки влаштовувалися за єдиним сценарієм і включали три основні дії: заупокійну службу Богу, поминальну трапезу та відвідини могили. Як і на похороні, на Поминках дотримувалися традиційних звичаїв залишати на підвіконні склянку горілки з окрайцем хліба та готувати ритуальну кутю (коливо, канун). Єдиним винятком з усталеного сценарію є звичай випікання з тіста на сороковий день після смерті так званої *драбинки* – символу сходження померлого на небо. Відвідини могили також включали ритуальну трапезу біля покійного, але, крім неї, ще *голосіння* та *тризну* (ігри та кулачні бої). Останні є відгомонам стародавніх змагань біля могили померлого, які влаштовувалися не лише на родові поминки, а й на вселенські: розпочиналися вони за три тижні до Масляної і тривали аж до Великого посту. Щодо голосінь, то колись вони вважалися обов'язковою складовою поминальної обрядовості східних слов'ян – як символ віддання шани померлому. Пізніше вони в основному збереглися серед росіян, а в середовищі українців стали зустрічатися рідше. Втім, до них вдавалися і українки, особливо на похоронах та в поминальні дні; проте поминальні голосіння нерідко закінчувалися веселими піснями – «*щоб покійнички не ображалися, що невеселі йдемо від них*». До вселенських поминок належать такі основні дні, як *родительські суботи*, що справлялися перед М'ясницями й Трійцею, *різдвяна вечеря* (25 грудня за н. юл. к.), *Великдень*, *Проводи*, що влаштовуються на початку Фоминого тижня (другий понеділок

після Великодня). У Галичині проводи бувають на другий день Великодня (*Великдень для померлих*), на Поділлі, – як правило, за тиждень після Великодня (*Гробки*). Крім названих днів, покійних поминають у день *Усікновення глави св. Іоанна Предтечі* (29 серпня за н. юл. к., 11 вересня за юл. к.) та в *Дмитрівську суботу*. Дмитрівська субота немає фіксованої дати – її відзначають в суботу перед днем поминання великомученика Димитрія Солунського, який раніше випадав на 8 листопада. З переходом Православної церкви України та Греко-католицької церкви на новоюліанський календар, він зсувається на 13 днів раніше, і тепер буде припадати на 26 жовтня. А взагалі наша мова багата на слова, якими позначають поняття, пов'язані зі смертю. Покійного скрізь в Україні називають *небіжчиком, покійником, померлим, змерлим, мерцем, мертвяком, тілом*. У слова «померти» теж є багато синонімів: *преставитися, упокоїтися, опочити, віддати Богові душу, минути* (щоправда, є і зневажливі вирази: *дати дуба, гизнути, скочуритися, дригнути, витягти ноги* тощо). І все ж про людину, близьку до смерті, найчастіше кажуть: «*вона стає на Божу дорогу*», а Божя дорога – це шлях із цього світу на той світ.

помі́р, помору́, ч., заст. Епідемія, мор. У давнину «помір» означав масову загибель людей або худоби через хвороби. Наприклад: «*І будуть землетруси великі та голод, та помір місцями, і страшні та великі ознаки на небі*» (Євангеліє від Луки).

помі́чник, -а́, ч. – див. **домові́к**.

поне́ділкування, -я, с. З давніх-давен в Україні було заведено святкування в різні дні. Одне з них – понеділкування. Понеділкувати – означало нічого не робити. У чому ж полягав цей звичай? Під час сватання, коли батьки нареченої оголошували сватам, яке саме придане дають за дочкою, разом з тим домовлялись про її право понеділкувати, тобто бути вільною в понеділок від звичайної роботи і занять. За звичаєм, чоловік не мав права примусити дружину виконувати господарські роботи в понеділок. До цього дня жінки збирали продукти для продажу (борошно, горох, квасолу, молоко, сало) і несли їх на базар. Коли саме він був поширений на території всієї України, достеменно невідомо. Можливо, за часів Івана Котляревського, оскільки про понеділкування письменник згадує в «Енеїді». Звичай понеділкувати найдовше зберігся в місті Бориспіль (Київщина) – кінець XIX – початок XX ст.

Поні́ззя, -я, с. Первісна назва Поділля, що існувала в пам'ятках до XIV ст.

попе́редниця, -і, ж. – див. **запа́ска**.

поплі́тка, -и, ж. 1. Верхнє пасмо на мотузці. 2. Червона гарусна нитка, якою обплітають коси.

попру́жка, -и, ж. Жіночий пояс із грубої (переважно вовняної) кольорової пряжі. Див. **кра́йка**.

по́пряхи, -рях, мн. Сходини дівчат і молодниць удень у родичів чи в сусідів, де прядуть або виконують якусь іншу роботу.

порі́г, -ро́га, ч. Дерев'яний брус, закріплений на підлозі під дверима; нижня частина одвірка. Поріг – символ рідної домівки, оселі. Він відігравав роль символічної межі між житлом та зовнішнім світом, між світом живих і світом

померлих. У повсякденному житті не дозволялося сідати або ставати на поріг, вітатися через нього. Поріг зарубували на Святий вечір, «щоб звір не міг перескочити»; на нього господиня просила сідати першого посівальника на Новий рік, «щоб кури сідали та курчат висиджували»; на ньому дівчата ворожили калатанням (биттям) ложок на Голодну кутю тощо.

порті́, *-і́в, мн.* Штани з полотна.

по́ртик, *-а, ч.* Розміщена перед входом у будинок відкрита галерея, утворена колонами або стовпами, що підтримують перекриття.

порткі́, *-і́в, мн.* – див. **порті́**.

по́саг, *-у, ч.* 1. Майно, гроші, що їх дають батьки або родичі нареченій, коли вона виходить заміж; придане, віно. Посаг складався з двох частин: перша – худоба, певна сума грошей, клаптик землі (цю частину виділяв батько), друга – так звана скриня, яку дівчина готувала сама або разом з матір'ю. Після обряду пов'язування молодих його урочисто везли до нареченого. Молодий також сплачував нареченій віно – своєрідний викуп. 2. Те саме, що **поса́д**².

поса́д¹, *-у, ч.* 1. У давній Русі X – XIV ст. та в Російській державі XV – XVIII ст. – ремісничо-торговельна частина міста за міською стіною. 2. У дореволюційній Росії – передмістя або селище, де жили ремісники, торговці та міська біднота.

поса́д², *-у, ч.* Обрядові дії, що санкціонували остаточне скріплення шлюбу та поріднення родів. Вони включали обряд викупу місця біля нареченої, обмін дарами між родинами молодого і молодої, розподіл короваю та обдарування молодих. Посад здавна був юридичною санкцією шлюбу та й залишився таким після введення церковного вінчання. Для України характерні два варіанти обрядового зближення молодих на посаді. Перший, коли молода до приходу нареченого вже сидить на посаді в оточенні брата й дружок. Молодий, викупивши місце біля неї, піднімав нахилену на хліб чи калач голову молодої, цілував її і сідав поруч. Другий варіант – коли наречена перед приходом молодого ховалася в коморі, а батьки, зустрівши зятя, запрошували почет молодого за стіл. Родина нареченого вимагала подати їм такий знак, щоб «паровав» молодому. Двічі на цю вимогу вводили підставну молоду, за третім разом – наречену, яку садовили поряд із судженим. Див. **зару́чини** та **обряд покрива́ння**.

поса́д³, *-у, ч.* Пара млинових жорен, одне з яких нерухоме, а інше обертається на ньому.

Посвиста́ч, *-а, ч.* – див. **Стрі́бог**.

по́світ, *-у, ч.* Архаїчний світильник.

Посвя́тки, *-ок, мн.* Народна назва церковно-календарного свята Собору Предтечі і Хрестителя Господнього Іоанна 7 січня за н. юл. к. (20 за н. юл. к.). Див. **Іва́на Предте́чі (Хресті́теля)**.

посе́сія, *-ї, ж.* 1. В Україні та Росії у XVIII – першій половині XIX ст., а також у Польщі (до її поділу) – особлива форма земельного орендного володіння, коли держава передавала землю в оренду разом із приписаними до маєтку селянами,

а також – взагалі оренда, орендне володіння. 2. Переданий в оренду державний маєток; узята в оренду земля, мануфактура тощо.

посестрини, *-ин, мн.* – див. **посестринство**.

посестринство, *-а, ж.* (**посестрини**). Аналогічний до побратимства звичай у жіночому середовищі. Як і побратимство, воно існувало в двох варіантах: названому і хресному, маючи при цьому три різновиди: однокупельне, звичайне і куплене. Перший різновид пов'язаний із хрещенням немовлят, коли їхні батьки-побратими, бажаючи продовжити братні узи через дітей, хрестили їх в одній купелі. Звичайні посестрини майже не відрізнялися від побратимства, тільки подарунки були суто «жіночими»: рушник, курка або щось із хатнього начиння. Найпоширенішою ж формою посестринства було колективне обрання наречених сестер через обрядове кумлення (кумання, кумування). Воно відбувалося у давні часи на Семик – четвер напередодні Трійці, а пізніше – й на Петрівку. Цей давній звичай, пов'язаний із культом рослин: дівчата ставали парами в танок і, проходячи під березою, обмінювалися хустками або намистом – сестрилися. Див. **побратимство**.

посиденьки, *-ньок, рідше посидінки, -нок, мн.* 1. Дозвілля, яке проводять у розмовах жінки й чоловіки, сидячи на вулиці або десь у гостях. 2. Зібрання сільської молоді для спільної праці й розваг в осінній та зимовий час.

посипання, *-я, с.* – див. **Старій Новій рік**.

послухати пса. Народний звичай, дівочі ворожіння, коли під час перших вечорниць дівчата вибігали на вулицю послухати, з якого боку гавкає собака – туди дівчина через спину кидала ложку каші і перехилялася, щоб узяти з землі якийсь предмет. Якщо це був папір, то чоловік буде писарем, якщо тріска – столяром, якщо соломину – буде косарем.

постолі, *-ів, мн.* (*одн. постіл, -толá, ч.*). 1. М'яке селянське взуття з цілого шматка товстої, але по можливості м'якої коров'ячої або свинячої сиром'ятної шкіри без пришивної підошви, яке зазвичай носили з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками (волоками). У деяких регіонах постолі ще називали *моршині, ходаки, морщениці, бочкори, верхуни, шкiряки, кожанці, керпці, павлики, равлики, вироб'яки*. Залежно від конфігурації носової частини, постолі могли бути тупоносі та гостроносі. 2. Те саме, що **личакі**.

постріжини, *-ин, мн.* 1. Традиційне відзначення річниці від дня народження дитини. На цей ювілей у давнину обов'язково запрошували повитуху та хрещених батьків. Посеред хати на долівці простиляли вовною догори кожух (як обереговий знак), садовили на нього хлопчика, і названий батько вистригав своєму хреснику трохи волосся навхрест. У більш давні часи для цього використовували сокиру, пізніше ножиці. У гуцулів такий обряд називався *обтинанням (обрубуванням, рубанням)*, бо колись дійсно виконувався сокирою, причому двічі: через місяць після народження (як знак прилучення дитини до роду) і в рік повноліття, символізуючи перехід підлітка до нового соціального стану. 2. Вступ хлопця до молодіжної громади узаконював їхні громадські права. Саме тому намагалися якомога урочистіше відзначити цю подію, присвятивши їй обряд переведення у зрілий стан. Його головною дією були ритуальні

пострижини хлопців або *заплітання кіс* дівчині. Дівочий різновид пострижин – це обряд *заплітання* (на Закарпатті воно проводилося через п'ять років після народження), урочисте плетення навхрест перших кісок. Для цього ритуалу батьки запрошували хресну маму, якій дарували калача та хустку.

пóташ, *пóташу*, ч. Калієва сіль вугільної кислоти – біла порошкоподібна речовина, що має властивості лугу; застосовується як добриво, а також у миловарінні, виробництві скла тощо.

потвóрниця, *-ці, жс.* – див. **вiдьма**.

потерча́, *-áти, с. (повітру́лі)*. Дитина, що вмерла нехрещеною. У народі вірили, що на Троїцькі святки потерчата літали у вигляді птаха і просили собі хрещення криками: «*Христу, Христу!*» Вважалося, що в таких випадках треба кинути якусь хустину і назвати ім'я, промовивши: «*Хрещу тебе*». Після цього душа немовляти потрапляє в рай. Якщо ж цей обряд не здійснити до семи років, то немовля перетворюється на русалку або нявку, стає нечистим духом і завдає людині шкоди.

поха́тник, *-а, ч.* – див. **домовiк**.

пóхлопні, *-ів, мн.* Личаки, підплетені прядивом.

пóхорон неодрóжених – див. **пóхорон**.

пóхорон, *-у, ч.* Це система ритуальних норм поведінки та обрядових дій, пов'язаних з оповіщенням про смерть, підготовкою небіжчика до похорону та його проводами. Поховальні звичаї й обряди існують в усіх народів і відзначаються великою різноманітністю. Це зумовлено особливостями світосприйняття, звичаїв, традицій, рівнем суспільного розвитку тощо. Поховальний обряд тісно пов'язаний із вірою людей в існування душі. Для того, щоб забезпечити покійнику продовження його матеріального існування, у могилу клали їжу, зброю, прикраси, знаряддя праці тощо. Покійника клали в могилу, печеру в сидячому чи лежачому положенні, насипали кургани. Поширеним було і трупоспалення (нинішня кремація). За віруваннями східних слов'ян, вогонь очищав покійників і, спалюючи їх, відчиняв царство світла, вічного спокою. Спалення людини в човні відбувалися тому, що вірили: саме так померлий швидко перетне повітряний простір і досягне пристановища сонця. Покійників хоронили і в могилах, причому обличчям на захід. Це пов'язувалося із вірою, що потойбічний світ, куди йшли померлі, розташований у бік заходу сонця. Християнський обряд має свої особливості. Коли вмирала людина, про це оповіщали всіх родичів та односельців. З цією метою на вікна хати, де лежав небіжчик, вивішували білі хустки або перемітки. Серед верховинців було прийнято розкладати перед хатою покійного велике вогнище та сурмити у трембіти. Смерть позначалася на поведінці всіх близьких до померлого і навіть усіх односельців. Життя у цей час уповільнювалося й затихало, бо не можна було ні гучно розмовляти, ні виконувати роботи, які викликали шум. Крім того, не годилося вивозити гній, садити капусту чи підсипати яйця під квочку, бо «все це завмре». З цієї ж причини із двору небіжчика забирали вулики та все насіння, а з хати намагалися винести й kota, бо якщо той стрибне через покійного, останній перетвориться на упиря. Особливо делікатно ставилися до душі

померлого: якщо в хаті літає муха, не можна її бити, бо не виключено, що саме вона і є його душею; заборонялося пити воду в хаті небіжчика, адже її могла пити душа; коли хтось хотів сісти на лаву, мусив подмухати на неї, аби не розчавити душу покійного. На час похорону дівчата розпускали волосся, чоловіки ходили без головних уборів. Коли приходили до хати небіжчика, читали «Отче наш», цілували покійному руку (крім неодружених – «не буде дітей») і віталися, але не традиційним «Добрий день», а іншою формулою – «Здорові будьте». Особливо важливим вважалося те, як людина померла: спокійно чи в агонії. Якщо вона вмирала тяжко, це був знак того, що покійник за життя знався з нечистою силою, і, отже, міг заподіяти шкоду живим. Аби запобігти цьому, існували різноманітні магічні дії: в одному випадку знімали з даху і ламали коника, аби дати можливість душі покинути тіло, в іншому – просвердлювали черинь печі, у третьому – спалювали заслінку, в четвертому – дзвонили у дзвони. До рук тяжко вмираючого вставляли запалену свічку, освячену на Стрітення або у Великий четвер, а очі затуляли монетами (якщо б він на когось подивився, той би помер). Але і цього вважалося замало. Тому й на похоронах «наглих» мерців дотримувалися оберегової символіки: вбивали їм у груди осиковий кілок, кололи тіло шилом, посипали очі чи могилу маком, завалювали її камінням або сміттям. Коли ж людина вмирала «нормальною» смертю, обряд поховання був зовсім іншим. Насамперед омивали душу: перед померлим ставили жбан з водою, у якому, за повір'ями, купалася душа, перш ніж відлетіти на той світ. Такий жбан мав стояти 40 днів – стільки, скільки душа прощалася з тілом. Після омовіння душі небіжчика обмивали й обряджали у нове, смертне вбрання: літніх – у переважно темних кольорів (бойки, навпаки, вбирали покійного у так зване біле шмаття, а гуцули завивали у біле полотно), молодих дівчат – у спідниці синього, зеленого та жовтого кольорів, які в народі вважалися жалобними. З жінок знімали усі прикраси, їм пов'язували хустку або вдягали намітку. На чоловіків завжди одягали шапку, а коли священник був проти цього, головний убір клали збоку від покійника або під голову. У багатьох місцях України померлому одягали панчохи або традиційні калаги, зшиті з легкої тканини. У західних районах покійного обов'язково взували в жовті або чорні чоботи (попередньо витягнувши усі цвяхи: в труну нічого не можна було класти металевого, крім мідного хреста), оскільки вірили, що невзутий попече ноги, як перелітатиме через «огненну ріку». Певною своєрідністю в Україні визначався *похорон неодружених*. На знак того, що померла молода людина, біля її тіла встановлювали деревце (весільне гільце). Вбирали неодружених померлих у весільний одяг. Молоду дівчину, наприклад, ховали у вінку зі стрічками або у фаті, на середній палець правої руки одягали перстень з воску, до руки прив'язували весільного рушника, а волосся розплітали. Родичі дівчини роздавали всім присутнім подарунки, як на весіллі, на віко труни клали весільний коровай. Неодруженого хлопця так само прибирали у весільний одяг з усіма атрибутами. Під час похорону виконувалися і суто весільні звичаї та обряди: обирали весільний поїзд, запрошували бояр та дружок. Померлих дівчину або хлопця називали «князем» і «княгинею». Іноді для них обирали з числа живих

нареченого або наречену, котрі виконували ці ролі з дотриманням усіх весільних обрядів. На могилі дівчини обов'язково закопували весільне деревце. Колись небіжчика після обмивання клали на лаву, підстеливши під нього кожух, і лише пізніше стали класти в труну, ногами до дверей: чоловіків праворуч від них, а жінок ліворуч. Звичай ставити труну на стіл з'явився порівняно недавно, але суть його аналогічна: покійник має поспілкуватися з домашніми божествами та попрощатися з ними. Віддавна так повелося, що весь час, поки небіжчик перебуває в хаті, біля нього чатують родичі чи старенькі сусіди, які співають побожних пісень або розповідають про померлого. Існували в Україні й архаїчні ігри при мерцеві, а в Карпатському регіоні – навіть ігри з мерцем, генетично пов'язані з давньослов'янськими тризнами (буквально: боротьба, змагання). Особливою магічністю визначався винос труни з небіжчиком. Намагаючись перешкодити померлому відшукати дорогу додому, його виносили ногами вперед переважно через задні двері, тричі постукавши труною об поріг хати, щоб покійник попрощався з пращурами і більше не повертався. Як тільки труну виносили з хати, на тому місці, де вона стояла, розбивали новий горщик (символ оновлення життя), а шлях, яким виносили труну, посипали житом та ячменем, аби в домі більше ніхто не вмирав. В українців Карпат було прийнято перед тим, як нести покійника на цвинтар, виголошувати перед домовиною, що ставили на подвір'ї, *прощу*. Це робив від імені померлого священник, прощаючись і прохаючи прощення. Усі присутні ставали на коліна, прихиляючи голови до віка труни. Після цього родичі покійного роздавали *поману* – пам'ятку про померлого: сардак, пояс, сорочку, перемітку. На користь усіх присутніх жертвували також біле теля, лоша або ягня, а по закінченні поховання робили *поману* в церкві. Українці суворо дотримувалися напівцерковного звичаю *печатати могилу*, якого не знають інші народи. Священник під церковні співи позначав лопатою хрест над могилою, а потім навхрест кидав на труну землю. По закінченні похорону для всіх присутніх улаштовували трапезу, обов'язковою стравою на якій було *коливо* (*канун*) – варена пшениця з медом. Одразу після трапези було прийнято ставити на вікно склянку горілки та окраєць хліба, призначені для духу покійного: адже він, за повір'ям, повертався додому протягом дев'яти днів. Наступного дня на могилу несли сніданок («будили покійного»). Цим завершувався похорон, і цим же розпочиналися поминки.

похрєсник, -а, ч. – див. **хрещєник**.

почв́ара, -и, ж. Потворна, страшна істота. Може стосуватися як міфологічних створінь (чудовиськ, монстрів), так і людей із негарною або потворною зовнішністю.

почі́нок, -нка, ч. Пряжа, намотана на веретено, або кількість цієї пряжі, знятої з веретена.

по́яс, -а, ч. Шкіряна, матер'яна, в'язана тощо довга смуга для підперізування одягу в стані. У Східній і Центральній Україні використовували довгі (до 3 м) і широкі (20-39 см) вовняні пояси з кольорової тканини (червоної, зеленої, синьої і чорної) з повздовжніми смугами і бахромою на краях. Зав'язували

їх по-різному: то ззаду, то з боків, часто створюючи банти з довгими краями; а коли підв'язували верхній одяг, то краї заправляли всередину.

пояс-рушнік. Обов'язковий елемент під час весільного обряду. На Поліссі молода дарувала молодому червоний пояс, тим самим оберігаючи його від нещастя. Наречена на Полтавщині підперезувала обранця святково вишитим поясом, що мало примножити чоловічу силу. Взагалі пояс-рушник підкреслював святковість одягу, був ознакою заможності.

Пра́ва середа́. – див. **Рахма́нський Вели́кдень.**

пра́дьо́нки, -нок, мн. Вечірні зібрання молоді, вечорниці. Назва, можливо, походить від дієслова «прясти» (виготовляти нитки шляхом скручування волокон). Прадьянки безпосередньо пов'язані з вечорницями, адже прядіння ниток було одним із головних занять дівчат під час цих зібрань. Дівчата збиралися в одній хаті, приносили з собою куделю (пучок льону чи вовни) і веретено та працювали разом – пряли нитки (прадьянки). Див. ще **вечорні́ці.**

пра́ник, -а, ч. Дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання.

пра́пор, -а, ч. (ста́г, знаме́но). Полотнище певного кольору чи поєднання кольорів, часто з певним зображенням, прикріплене до держална чи шнура; є офіційною емблемою держави, символом її суверенітету. Відношення ширини до довжини найчастіше 2:3. Щодо своєї приналежності прапори бувають державні, міжнародні, територіальні (регіонів, автономій, міст тощо). За часів київських князів на прапорах зображувались язичницькі боги, тотемні знаки, пізніше – Ісус Христос, різні святі, архангели, двозуб чи тризуб. Прапор Руської землі був червоним із золотим тризубом чи двозубом; прапор Львівської землі – синім із жовтим левом; Жидачівської – також синім із трьома золотими левами; Перемишлянської та Сяницької – синім із жовтими двоглавими орлами; Галицької – білим із чорною галкою; Холмської – червоним із білим ведмедем; Подільської – білим із золотим сонцем; Волинської – червоним зі сріблястим хрестом; Бессарабської – синім із жовтою головою бика; Переяславської – червоним із білою баштою тощо. Козаки використовували стяги різних кольорів (малинові, блакитні, жовто-блакитні та ін.). 14 січня 1918 р. Центральна Рада затвердила жовто-блакитний прапор державним символом УНР. У 1918 р. був затверджений блакитно-жовтий прапор ЗУНР. Державним прапором УРСР (з 1919) було червоне полотнище із золотою аббревіатурою із зображенням серпа і молота. Пізніше (з 1949) прапор став двоколірним: верхня смуга – червона із зображенням серпа, молота і п'ятикутної зірки, нижня – лазурова. 2 вересня 1991 р. над будинком Верховної Ради України було піднято синьо-жовтий національний прапор – символ незалежності і суверенітету нашої держави. Цей прапор як державний затверджено Верховною Радою 28 січня 1992 р.

престо́л, -у, ч. 1. У християнських церквах – місце, на якому зображений Бог, що сидить на троні (як символ божественної влади), а також – символ вищої духовної влади. 2. У християнських церквах – високий чотирикутний столик, що стоїть у центрі вівтаря. Див. **тра́пези колекти́вні (пирува́ння).**

Престо́льне свя́то – див. **Хра́мове (престо́льне) свя́то.**

Пречі́ста, -ої, ж. 1. Богородиця, Матір Божа. 2. Народна назва трьох календарних християнських свят: *Пе́рша Пречі́ста* – 15 серпня за н. юл. к. (28 за юл. к.) – день успіння (смерті) Богородиці, тому й має назву ще *Успіння*; *Дру́га Пречі́ста* – 8 вересня за н. юл. к. (21 за юл. к.) – день Різдва (народження) Богородиці; *Тре́тя Пречі́ста* – 21 листопада за н. юл. к. (4 грудня за юл. к.) – Введення в Храм Пресвятої Богородиці, або, у народі, *Введення*.

Приа́зов'я, -я, с. – див. **Південь України**.

при́г, -а, ч. Давня одиниця вимірювання землі, що використовувалася на Полтавщині, утворювалася при стрибанні за допомогою палиці, становила близько одного сажня. Див. **са́жень**.

при́горща, -і, ж. Кількість чого-небудь, що вміщається між обома напівзігнутими й складеними кистями.

при́да́не, -ного, с. Посаг нареченої.

прида́ни, -нів і -да́н, мн. – див. **прида́нки**.

прида́нки, -нок, мн. Весільний поїзд гостей з боку нареченої, який прямує у дім нареченого.

при́зьба, -и, ж. Невисокий, переважно земляний насип уздовж стін хати знадвору.

прийма́к, -а́, ч. 1. Чоловік, прийнятий у дім дружини. 2. Хлопець, який живе і виховується в чужій родині; названий син.

прийма́цтво з при́мусу. Один із видів приймацтва. Траплялося переважно тоді, коли бідний зять ішов до багатого тестя. У такому разі він ставав робочою силою в його господарстві, не маючи жодних прав: лише відробивши десять років, приймак міг розраховувати на певну частину майна. До приймацтва з примусу, як правило, ставилися негативно («*приймаччя – доля собача*»), а до приймака – зі зневагою: адже такий приймак не міг представляти родину на мирському сході чи цехових зборах.

прийма́цтво за бажанням. Один із видів приймацтва, який траплявся тоді, коли наречений сам бажав іти в прийми. Тоді приймака вважали ніби всиновленим – з відповідними майновими правами. Умови приймацтва відбивалися в шлюбній угоді і засвідчувалися нотаріусом. Приймацтво за бажанням не засуджувалося, але не завжди схвалювалося, особливо у випадках, коли приймак не був головою сім'ї.

прийма́цтво за запро́шенням. Вид приймацтва, що був притаманним для південних районів України, де було багато вільної землі і мало робочих рук. Запрошували у прийми зазвичай тоді, коли у батьків нареченої не було синів або вони були замалими, або коли в сім'ї не було годувальника. Зять у таких випадках вважався главою родини і, отже, власником усього майна. Приймацтво за запрошенням схвалювалося і за моральними мотивами, і за юридичними канонами, – такий приймак вважався рівноправним як у своїй родині, так і в громаді.

прийма́цтво, -а, с. Проживання зятя у сім'ї дружини. Приймацтво мало такі види: з *примусу*, за *бажанням*, за *запрошенням*. У межах названих видів приймацтва існували і локальні його варіанти. Так, у Галичині приймацтвом

називали ситуацію, коли бездітна пара в літах брала до себе якусь молоду пару, – як правило, без землі, а нерідко й без батьків. При цьому приймаки зобов'язувалися доглядати людей, що дали їм притулок, а в разі їхньої смерті успадковували майно. «Класичне» приймацтво в Галичині та на Поділлі відоме під іншою назвою – «піти в зяті», а традиційне проживання невістки в домі свекра називалося там «піти в невістки». Серед лемків приймаками вважали лише сиріт, яких брали на утримання. Там же, а також на Поліссі практикувалося так зване багатоприймацтво: кілька дочок приводили на подвір'я батьків своїх чоловіків. Це траплялося переважно тоді, коли батьки не мали синів. У такому випадку всі дочірні сім'ї користувалися рівними правами, за винятком тієї з них, чоловік якої за угодою мав стати главою сім'ї.

приміст, -мóсту, ч. 1. Дерев'яний настил збоку вулиці для пішоходів; тротуар. 2. Те саме, що **піл**.

прістріт, -у, ч. Хвороба, викликана чиймсь злим поглядом; її лікують замовлянням або нашіптуванням.

Причорномóр'я, -я, с. – див. **Південь України**.

прóбош, -а, ч. Те саме, що парох.

провідування, -я, с. (**отвѣдки**, **одві́дки**). Невід'ємна частина звичаїв, пов'язаних з народженням дитини. Провідування мало за мету підтримати породіллю та віддати їй шану. Цю місію виконували тільки жінки. Участь чоловіків була небажаною, оскільки вони могли зашкодити роділлі. З цієї ж причини не мали права провідувати породіллю хворі та вагітні жінки. Певні обмеження на провідування мали жінки різного віку та родинного стану. Залежно від цього розрізнялися два види провідування – *одвідки* та *родини*. На одвідки, як правило, приходили поодиночі і переважно літні родичі та сусіди, а також баба-повитуха; на родини – переважно юрбою і лише молоді родички, іноді приходила й баба-повитуха. Провідування відбувалося кожного недільного ранку протягом двох – шести тижнів. Годилося приходити до породіллі з дарунками: хлібом та полотном на пелюшки. Навіть найбідніші відвідувачі не йшли з порожніми руками – приносили бодай хліб із сіллю. Заможні дарували ще й різні страви, які символізували очищення. На Київському Поліссі це були млинці та пампушки, на Чернігівському Поліссі – кисіль, на Поділлі – мед, у степовій Україні – хліб, на Волині – варені груші. Коли приходили на одвідки, усе принесене віддавали породіллі та бабі-повитусі; на родинях же влаштовували гостину з обов'язковою стравою – кашею. Першою їла кашу породілля, потім баба-повитуха, а далі й усі присутні, немовби демонструючи прилучення до спільних жіночих справ. Останнє особливо яскраво виявилось у звичаї першого годування новонародженого тією з присутніх жінок, котра мала своє немовля. Цей звичай сягає давніх часів матріархату, коли жінки-матері становили ядро однієї общини.

Прóводи, **прóводів** і **прóвід**, **мн.** (**Гробкі**, **Могі́лки**). Звичай поминати померлих на могилах протягом післявеликоднього тижня. Другий тиждень після Великодня називається «*поминальним*», або Хоминим (Фоминим, Томиним) тижнем: починається цей тиждень Хоминою неділею – на честь апостола Хоми (Фоми, Томи) – невіруючого, який не повірив, що воскрес Христос до тих пір,

поки не побачив і не переконався особисто. Через це існує ще й інша церковна назва цього дня – Антипасха. Називається він ще Радунія, Радонія, Радовниця, Радунець. На Поділлі й Волині він називається «Гробки», «Могили», на Лівобережжі – «Бабський Великдень», на Херсонщині – *Поминки*. По всій Україні поширена церковна назва *Проводи*. У стародавніх слов'ян *Радуніцею* (або «весняною радістю») називався, ймовірно, цілий цикл весняних свят – час поминання мертвих. У сиву давнину в наших предків відбувалась урочиста тризна із жертвоприношенням на честь померлих. Згідно з давнім народним повір'ям, покійники радіють, коли їх поминають добрим словом живі родичі та ще й приходять до них на їхні могили. Для проводів немає якогось одного, чітко визначеного дня, – цей день кожного року призначав священник. Таким днем може бути будь-який день поминального тижня. За тиждень до «проводів» упорядковують на кладовищах могили, сіють квіти, саджають дерева. Зокрема, на материнських могилах на Херсонщині сіяли чебрець («материнка» або «пахуча материнка») або любисток. Братські могили та ті могили, що вже не мають серед живих своїх опікунів, впорядковувала молодь. На козацьку могилу дівчата покладали сплетений вінок. У призначений для проводів день увесь народ із хоругвами, хрестами, церковним хором і священниками йшов на кладовище. Ставши поміж могилами, відправляли спільну панахиду, молилися за спасіння душ померлих, а потім справляли тут же на могилах обід – тризну. Поминаючи покійних на могилах Волині, із ними христосувалися – котили по землі крашанки й примовляли: «*Святі родителі, ходіте до нас хліба й соли з їсти!*». Після закінчення тризни зверталися знову по померлих: «*Наші рідняки, не поминайте лихом, бо чим хата багата, тим і раді*». Спільні тризни часто переходили у веселі забави з піснями та хороводами, у яких брала участь не молодь, а заміжні жінки та навіть бабусі, від чого й походить назва цього свята – «*бабські проводи*». Варто відзначити, що представники церкви переважно негативно ставляться до «поганського» звичаю відвідувати могилки з розкладанням на них їжі і трапезування біля них. Див. **поминки**.

пропій, -но́ю, ч. (**перезивки**). Один з післявесільних обрядів, що мав зміцнити зв'язок молодих із батьками та полегшити адаптування нареченої в новій оселі; через день-два після весілля молодий кликав усіх родичів у гості.

про́ща, -і, ж. 1. Богомілля, паломництво. 2. Відпущення гріхів.

прядка, -и, ж. Домашній верстат, призначений для ручного прядіння, який приводили в рух ножним або ручним приводом. Його використовували для прядіння ниток із льону, конопель або вовни. У традиційній українській культурі прядка була важливим елементом хатнього начиння й часто мала сакральне та обрядове значення. У класичному вигляді прядка складалася з дерев'яної основи, гребеня (куди закріплювали волокна) і веретена (на яке намотувалася нитка). Вона могла бути як ручною, так і колесовою (з коловоротом для швидшого прядіння). У деяких регіонах «прядкою» також називали частину прядильного верстата або пасмо – певну кількість прядива чи ниток. Прядіння було традиційним заняттям дівчат, які збиралися на вечорниці, де працювали, співали пісень і водночас спілкувалися. Вважалося, що зіпсоване або заплутане прядиво

могло бути наслідком витівок нечистої сили чи чаклунства. Прядка символізувала жіночу працю, долю та майбутнє подружнє життя. Існувало багато забобонів, пов'язаних із прядкою та прядінням. Наприклад, у п'ятницю прясти заборонялося; на Полтавщині дівчата не пряли на Масницю; не пряли також від Різдва до Щедрого вечора. Пуповину новонародженої дівчинки перерізали на прядці або веретені, а через прядку передавали немовля хрещеній матері. Також прядку клали в колиску дівчинки. Особисту, підписану прядку не давали в борг, оскільки вірили, що це може спричинити пожежу або загибель бджіл. Існували й інші повір'я: якщо вночі привидиться потвора з прядкою на лавці – у тій хаті станеться смерть; якщо вдарити прядкою дівчину – їй дістанеться поганий чоловік або суворі свекор і свекруха; якщо ж ударити прядкою дитину – вона захворіє. У народі побутувало багато приказок і прислів'їв про прядку та прядіння: *Добра пряха й на скінці напряде; Сім днів пряла, та нічого не дістала; Яка прядка, така і нитка; Треба прясти, щоб руб'ям не трясти; На тонку пряде (близький до смерті); Наші пряли, а ваші спали.*

п'ядь, *-і, ж.* Давня східнослов'янська міра довжини, що дорівнювала відстані між кінцями розтягнутих великого і вказівного пальців; чверть аршина.

п'ятер'як, *-а́, ч.* 1. Старовинна міра, що містить п'ять яких-небудь одиниць, наприклад: діжка-п'ятерик (місткістю п'ять відер). 2. П'ять якихось предметів або предмет, що складається з п'яти однакових частин (наприклад, п'ятеро коней в одній запряжці).

П'ятидесятниця, *-і, ж.* – див. **Трійця**.

Пряшівщина, *-и, ж.* Історико-етнографічна область у Словаччині, де компактно проживають етнічні українці. Поширення цієї назви було пов'язане зі створенням у м. Пряшів Пряшівської єпархії (1816), а ще більше – з відокремленням цієї української території в 1919 р. від решти Закарпаття (т. зв. Карпатської України) та адміністративним приєднанням її до Словаччини.

п'угвиці, *-иць, мн.* – див. **ріфи**.

п'уд, *-а, ч.* В Україні до запровадження метричної системи мір – міра ваги, що дорівнювала 40 фунтам (близько 16, 4 кг).

п'ундик, *-а, ч.* Страва з тонко розкатаного тіста, підсмаженого і перекладеного смаженою цибулею на олії; пиріжок.

п'утря, *-і, ж.* Традиційна пісна страва, яку готували із ячних круп, зварених на воді. Її заправляли житнім солодом і хлібним квасом, після чого ставили в тепле місце (зазвичай на піч) для вкисання. Вранці путрю доварювали в глиняному горщику. Цю страву зазвичай готували під час зимових постів.

пуца́к, *-а́, ч.* – див. **підса́ка**.

П'ущення, *-я, с.* Останній тиждень вживання скоромної їжі перед Великим постом. Див. ще **Ма́сниця**.

Р

Ра́дуніця, *-і, ж.* Весняне свято поминання померлих у східних слов'ян, що припадає в різних місцевостях на неділю, понеділок або вівторок Хоминого тижня; у деяких місцях так називався весь Хомин тиждень. Назви пов'язані, можливо, з ім'ям верховного дохристиянського божества *Рода*, а також із похідною від нього назвою *родичі* (покійні предки), пам'ять яких ушановувалася в ці дні. Деякі дослідники пов'язували цю назву зі словом «радість», тобто «радісне пасхальне поминання» або «весняна радість». *Радуніцький тижде́нь* – час поминання передусім покійних батьків (звідси *Ба́тьківські дні*); вівторок на цьому тижні звався *На́вій де́нь* (від *на́в'є* – «мерці»). Окрім слова Радуниця використовують ще такі назви: Радониця, Радовниця, Радунець, «Гробки», «Могилки», «Проводи», «Бабський Великдень», «поминки». Див. ще **Про́води**.

ра́ло, *-а, с.* 1. Примітивне знаряддя для оранки землі. 2. У давній Русі – одиниця оподаткування.

ранту́х, *-а́, ч.* 1. Головний убір заміжньої жінки – біла, тонка хустка; покривало. 2. Тонка бавовняна тканина. 3. Різновид спідниці з суконно-ляно́ї тканини. 4. Лантух.

Рахма́нський Вели́кдень. Святкується через 25 днів після Великодня. Існують різні варіанти легенд та уявлень про рахманів. Шкаралупи із крашанок, кинуті на Великдень у річку, допливають до людей, що живуть за далекими морями й називаються рахманами (брахманами): вони не знають, коли має бути Великдень і чекають крашанок із України. У гуцулів побутує вірування, що рахмани живуть в іншому світі під водою, де є все, як на землі: трава, дерева, небо. На Херсонщині існує повір'я, що в ніч на Рахманський Великдень покійники сходяться до церкви на всенощну; співають, моляться, а потім розговляються тими дарами, що були принесені їм у день Проводів, а тому тут цей день називається Навським Великоднем. При водосвятті в цей день обливають один одного водою. Якщо в цей день облити водою відьму, гадали у давнину на Поділлі, то вона не зможе затримувати дощів і літо буде врожайним. У цей день гріх працювати. На Тернопіллі побутує повір'я, що цього дня не можна орати, бо плугатар з кіньми може провалитися під землю. Коли в цей день прикласти до землі вухо, то можна почути «гей, гей». На Подніпров'ї це свято відоме під назвою *Права середа*. Тут вважають, що в цей день добре сіяти коноплі, щоб були «правими» (рівними) як середа, та добре висівати огірки. Жінки в Праву середу приносять з лісу березове гілля і використовують відвар з нього при головних болях та при болях у кістках. Це називається «правити кістку».

ремі́зка, *-и, ж.* Робочий орган ткацького верстата, який здійснює підняття та опускання ниток основи.

риба́льство, *-а, с.* Ловіння риби. Рибальство в Україні – це переважно додаткове заняття, яке було доступне в будь-яку пору року людям різного віку, не вимагало складних знарядь праці та ін. Для селян риболовля була певною підмогою в їх господарстві. Там, де було більше водних угідь, риба входила у їх щоденний раціон, в інших районах її споживали передовсім у дні посту, на певні релігійні свята. Рибною ловлею селяни прагнули поповнити чи покращити своє

харчування. Риба була також предметом продажу й обміну на інші продукти й побутові речі (льон, хліб, сіль). Найбільшими районами рибальства в Україні були: пониззя Дніпра, Південного Бугу, Дністра, Пруту, Прип'яті, Десни, узбережжя Чорного й Азовського морів. Тут рибальство вважалося основним заняттям певної частини мешканців, яке переросло в промисел. Рибний промисел багато важив у житті запорозьких козаків, які солили й в'ялили спійману рибу та вивозили її в діжках далеко за межі Запоріжжя. Із залюдненням південноукраїнських земель і виходом до Чорного моря, на його берегах виникли риболовецькі компанії та заводи. На узбережжі Азовського й Чорного морів найчастіше ловили севрюгу, осетра, судака, бичків, камбалу, лящів, риба, кефаль, тарань, сомів, сазанів, скумбрію тощо. Чумаки везли солону й в'ялену рибу в центральні та північні райони України. Оселедці й тарань були неодмінним товаром на українських ярмарках. Найбільш поширеними видами річкових риб були карась, сазан, судак, щука, лин, лящ, сом, в'юн, чорні вугри, форель тощо. Традиційні засоби риболовлі умовно поділяються на: вудкові (гачкові), ударні, черпальні, пастки, перепони. На кінець XIX ст. рибні запаси України різко зменшилися. Рибальство поступово набувало допоміжного значення в господарстві, стаючи для населення не більш як способом проведення дозвілля.

ридв́ан, -а, ч. Велика чотириколісна крита (накрита) карета або віз, який використовували для перевезення людей чи вантажів. У XVIII – на початку XIX ст. ридван був поширений в Україні та сусідніх країнах (Польща, Білорусь), особливо для подорожей і переселень. У ридван запрягали від 6 до 12 коней. У деяких регіонах ридваном називали поховальний віз, яким везли труну з покійником на кладовище. У шляхетських і козацьких традиціях ридван міг бути розкішно оздобленим і використовувався як почесний екіпаж.

риндзі́вка, -и, ж. Старовинна українська величальна пісня.

риндзі́вки, -вок, мн. – див. **весня́нки**.

ритуа́л, -у, ч. Сукупність обрядів, пов'язаних з відзначенням найважливіших життєвих подій переважно культового змісту.

ритува́ння, -я, с. Техніка розпису в гончарстві, за якої виріб із червоної глини суцільно покривали білою глиною, після того як вона висихала, малювали жолобки. За допомогою різка візерунок розписували коричневою глиною й випалювали. Потім виріб малювали підполивними фарбами, вкривали свинцевою поливою і випалювали вдруге.

рі́фи, -ів, мн. (**п'у́гвиці**). Металеві буси, які чергувалися з кораловим намистом. Разом із ланцюжком та хрестиком композиційно врівноважували великі металеві дукачі. У західних областях України останні часом замінювали однією чи декількома металевими або фініфтяними (фініфть – емаль, якою покривають візерунки на металевих виробках та фарфорі) іконками чи хрестиками.

рі́д¹, **ро́ду**, ч. 1. Форма спільності людей за первіснообщинного ладу, господарське і соціальне об'єднання кровних родичів. 2. Ряд поколінь, що походять від одного предка, а також – усі родичі, рідні; родина, рідня.

Рід², Róda, ч. (Род). Першобог давньоукраїнської міфології, зачинатель усього живого, «господар світу». Рід – творець вирію, відає долями богів і людей, покровитель сім'ї, дому.

ріжкування, -я, с. Техніка розпису в гончарстві, що полягала у виконанні ріжком контуру рисунка і заповнення утворених площин кольоровими глинами.

різа, -и, ж. Досить мала, відрізана від великого масиву ділянка землі, яка в різних місцевостях України дорівнювала трьом, шести або десяти моргам.

Різдво́ Богоро́диці. Свято на честь народження Діви Марії – матері Христа. Відзначається 8 вересня за н. юл. к. (21 вересня за юл. к.).

Різдво́, -а́, с. Християнське свято народження Христа. Римо-католицька церква, Українська греко-католицька церква, більшість протестантських церков, а також деякі православні – включаючи Православну церкву України, Константинопольську (крім Афона), Антиохійську, Олександрійську, Кіпрську, Болгарську, Румунську й Грецьку святкують Різдво в ніч з 24 на 25 грудня. Єрусалимська, Російська і Сербська православні церкви, а також Українська православна церква (МП) також святкують Різдво в ніч з 6 на 7 січня. Вірменська апостольська церква святкує Різдво 6 січня. З Різдвом пов'язано багато народних прикмет. Якщо буде сонячний день – дорід на хліб. На Різдво йде сніг – заврожаїться озимина. На деревах іній – щедрою буде озимина. Який день Різдва, такий і на Петра. Після Святого вечора наставала Різдвяна ніч, яка повнилася чудесами: із колодязя можна, згідно з повір'ям, напиться вина, потрібно було тільки втрапити до нього в цей час; вода із трьох криниць принесена в роті, віщувала дівчатам про заміжжя. Правда цієї ночі, як ніколи, гуляє нечиста й зла сила. Це проти неї клали на чотири краї столу зубці часнику, засікав господар сокирою пороги господарських будівель, примовляючи, при цьому: «*Згинь, щезни, нечиста сило!*». На Різдво намагалися раніше сісти вечеряти – щоб раніше жати, не дозволяли пити з відра – щоб не линув дощ серед жнив. І якщо вдавалися намагання, то вірили, що задумане неодмінно здійсниться. Наставало Різдво і все живе славало Ісуса Христа народженого. «*Благословіть колядувати?!*» – допитувався «тичина» чи «береза» – ватажок парубочої громади. «*Та просимо, колядуйте!*» І лунала колядка – «Нова радість стала» або «Господарський двір на семи стовпах». Див. **Святвечір**.

Різдвя́ний піст. – див. **Пили́півський піст**.

рікля, -і, ж. Шовкова в різних смугах сукня без рукавів, з станком (половиною плахти), пришитим до спідниці.

рога́ч, -а́, ч. 1. Довгий дерев'яний держак з двома металевими заокругленими ріжками на кінці, якими беруть і ставлять у піч або виймають з неї горщики, чавуни тощо.

Род, -а, ч. – див. **Рід²**.

родімець, -ця, ч. 1. Побутова (народна) назва захворювання, пов'язаного з паралічем. 2. Раптовий напад хвороби, що виникає у немовлят, вагітних жінок або породіль, і проявляється судомою та втратою свідомості.

родіни, -ді́н, мн. – див. **купі́ль і прові́дування**.

Рожаниця, -і, ж. (мн. **Рожаниці**). У дохристиянських віруваннях – богиня роду в слов'ян; уявлялася як небесна Діва, хранителька живої води, наділена мудрістю пророчиця, супутниця Перуна. Вона приносить на землю душі немовлят і забирає душі старих людей у потойбічний світ, отже, вона – розпорядниця людської долі. **Рожаниці** – давньоукраїнські першобогині родючості, небесні «господині світу» (мати і донька). Уявлялися напівжінками-напівлосицями. Вони жили на небі, ототожнювалися з Великою Ведмедицею (за давніх часів – Велика Лосиця) та Малою Ведмедицею (Мала Лосиця). Рожаниці народжують тварин, риб, птахів, дбають про врожай, накликають дощ. Відгомін культу пізніше втілювався в образах богині Лади та її дочки Лялі.

рожén, -жнá, ч. 1. Кілок; гострий кілок у санях. 2. Металевий прут, на якого настромлюють м'ясо, рибу для смаження на вогні.

рóзвідки, -ок, мн. – див. **вівідки**.

розгля́дини, -дин, мн. – див. **огля́дини**.

розплéтєння косі́. Весільний обряд, що символізував прощання з дівуванням. Обряд мав певні локальні особливості. На Львівщині розстеляли на долівці біле полотно, на яке ставили хлібну діжу, а зверху клали подушку. Молода сідала на неї і брат розплітав їй косу під виконання весільних пісень; потім дівчата прикрашали голову нареченої весільним вінком. Обрядодію одягання вінка часто виконувала мати молодої. В окремих районах Карпат наречену для розчісування коси садовили на застелене кожухом ярмо. На Вінниччині молоду хлібом благословляли сісти на стілець, застелений кожухом. Обрядове розплетення коси нареченої часто приурочували до дівич-вечора. Звідси походять такі назви вечора, як «головиця», «розплітки».

розплі́тки, -ток, мн. – **розплéтєння косі́**.

розхíдний бóрщ – див. **велі́кі пиро́гі** та **кола́чини**.

росі́йська піч. – див. **піч**.

рубáння, -я, с. – див. **пострі́жини**.

рубáтка, -и, ж. Сорочка з грубої тканини.

рубéль, -бля́, ч. 1. Вузька дерев'яна дошка з ручкою і поперечними зарубками для качання білизни. 2. Довга жердина, яку кладуть зверху на віз із сіном, снопами й притягують за кінці мотузкою так, щоб утримати вантаж.

рубóк, -бкú, ч. 1. Сорт лляного полотна. 2. Хустка з батисту або перкалю. Див. **намі́тка**.

ру́па, -и, ж. Яма, де взимку тримають картоплю.

русáлка, -и, ж. (**лоскоту́ха**, **ма́вка**). За народними повір'ями – казкова водяна істота в образі гарної дівчини з довгими розпущеними косами й риб'ячим хвостом; водяна німфа. Русалки живуть на дні річок у кришталевих палацах. Уночі, коли сходить місяць, виходять на берег, чешуть своє довге зелене волосся і водять хороводи. Чудовим співом заманюють юнаків і дівчат, затягують їх у воду і залоскочують. За поширеними уявленнями, русалками ставали молоді дівчата, котрі втопилися, або померлі до хрещення маленькі діти. Подекуди побутувала думка, що русалками ставали люди, що помирали на так званий Русалчин великдень. Русалки могли жити також у полях та лісах, де полюбляли

гойдатися на гілках дерев. У різних місцевостях вони мали різні назви (нявки, лісні, повітрулі та ін.). Окрему «категорію» русалок складали мавки (див. **ма́вка**). У язичницькі часи в кінці травня – на початку червня було свято закінчення весни і початку літа, пов'язане з культом рослинності і померлих предків, – *русальний тиждень*. У перший день цього тижня русалок «виводили із села». Дівчата в полі готували обід – поминальну тризну, завітчували себе вінками. Після «русалій» дівчата кидали свої віночки на город, вірячи в їх магічний вплив на врожай. У русальних піснях відбивалися народні вірування в те, що русалки бігають у хлібах, переймають жінок і дівчат, загадують їм загадки і залоскочуть тих, хто не відгадав. Тому в піснях зверталися до предків, прохаючи захисту. Оберегами від русалок (мавок) вважалися чорнобривці, м'ята, любисток, хрест та полин. Розрізняють три види русалок: 1. Берегиня (русалка водяна) – демон, народжений від дівчини, яка втопилася. Схожа на дівчину з пишним волоссям і риб'ячим хвостом замість ніг. Боїться запаху полину або любистку. Живе на дні річок, озер, морів у кришталевих палацах. Часто виходить на берег і сумно співає. Саме тому і назва – Берегиня. 2. Поляниця (русалка польова) – демон, що уособлює мрії про волю, незалежність, гордість. Вигляд: дівчина у вінку та одязі із зелені. Походить з дівчини, яку розтерзали дикі звірі або яка повісилася. Гуцули називають її повітрулею. 3. Мавка (русалка лісова) – демон, що народжується з духу дівчини, яка загинула в лісі з різних причин. Схожа з поляницею, але різниться одягом, який сплетений з вербових гілок. Серед русалок є й *лоскотниці* – це душі дівчат, що померли зимою; вони з'являються на полях і до смерті залоскочують дівчат і хлопців, якщо ті потрапляють до них.

Русáлчин (Русáльний) велі́кдень. Спеціальний день (четвер перед Трійцею) поминання «нечистих» покійників (самогубців, утоплеників, померлих нехрещених дітей). За народними віруваннями, вони перетворюються в берегинь, мавок, лоскотарок, русалок і живуть раз на рік саме протягом цього літнього тижня на землі та водять таночки на березі річок, у житі, в лісі. Тому не ходять на цьому тижні в поле, ліс, не купаються, щоб не залоскотали лоскотарки. Оберегом від них слугують полин та любисток, які затикають за пояс, несуть у пазусі. Але хто їх побачить здаля, то буде дуже щасливий.

Русáльний ті́ждень – див. **русáлка (лоскоту́ха, ма́вка)**.

ру́сини, -ів, мн. (одн. **ру́сін, -а, ч.; ру́сінка, -и, ж.**). Це давня самоназва частини українсько-руського населення. Була загальноприйнятою переважно на всій території Київської Русі, а тепер зберігається в низці районів заходу України, Полісся, Словаччини і Воєводини. Відносно широке побутування в Україні назви «русини» (варіанти: руські, русичі, руснаки тощо), як і усвідомлення чималою частиною українців своєї причетності до «руського народу», стримує процес оформлення на цій основі етнографічної групи. Певний виняток становлять русини Карпат, тривалий час відокремлені від материнського етнорегіону і через те сконсолідовані в певну етнокультурну спільноту. Проте, поки що передчасно говорити про русинство Українських Карпат як етнографічну або субетнічну одиницю українського етносу, оскільки воно не має єдиної культурної основи,

будучи розпорошене між окремими великими й малими етнографічними групами (бойками, лемками, галичанами, подолянами, частково поліщуками та литвинами). Утім проблема русинства постійно збуджується політиками, що викликає необхідність строгого об'єктивного підходу до неї. Етнонім «русини» для Закарпаття завжди був ключовим, від самого початку Київської Русі. Принаймні письмові джерела XI ст. згадують місцеве слов'янське населення, називаючи його русинами, а територію проживання Руссю крайньою. Майже ідентичним був і екзоетнонім – рутени: так у латинізованій формі іменувалися русини. Зазначимо, що і в інших регіонах України українське населення називалося на той час або руськими (русичами, руснаками), або й русинами. Щоправда, з XII – XIII ст. ці назви потроху змінюються на «козаки», «українці». У Закарпатті ж, через його відірваність від України, останні терміни утверджуються дещо пізніше – у XVI – XVII ст. На картах, складених у 1650 р. Г. Левассером де Бопланом, Закарпаття позначене назвою «Угорська Україна», інші ж документи називають її Підкарпатською Руссю. Власне, «русський» та «український» тривалий час побутували як синоніми, і це було особливо характерним для Закарпаття. Глибоко наукове трактування понять «Русь-Україна» та «руссько-український» належить Михайлові Грушевському. Сформульована ще на початку XX ст. концепція М. Грушевського нині підтверджується на більш ґрунтовних матеріалах, у тому числі дослідженнях етнічної самосвідомості. Усвідомлення причетності до русинства, як правило, ототожнюється з причетністю до українства. Проте ідентифікація русинів з українцями зовсім не означає їх повного ототожнення: русинство – самобутнє історичне й культурне явище в системі багатоманітного українського етносу.

рушнік, -а, ч. Прямокутний шмат лляного чи конопляного полотна. Рушник має на кінцях, а часто і по всьому полю різноманітні вишиті або виткані композиції, які відображають світогляд та звичаї наших предків, несуть інформацію про добро, достаток, здоров'я тощо. Рушники є символом матеріальної культури слов'ян, важливою складовою обрядів та ритуалів. Вишивати рушники – давній український народний звичай. Вишиваний рушник донині не втратив свого значення в побуті. І тепер ним прикрашають інтер'єри помешкань, віттарі та ікони в церквах. І надалі він залишається атрибутом народних звичаїв та обрядів. На рушнику проводжали людину в останню дорогу. На рушнику, вишитому світлими, веселими кольорами, без жодного чорного стібка, несли дитину до хрещення. Важлива функція рушника в обрядах сватання та вінчання. Орнаменти на весільних рушниках вишивали геометричними або рослинними мотивами, часто із зображенням голубів, які в народних обрядах були символом любові, чесності, щирості та вірності молодят. Зберігся звичай, будуючи хату, останню крокву на завершення даху заносити на рушниках (ці рушники дарують майстрам, на знак поваги), потім наймолодший з майстрів має поставити на вершину даху «вінок» – букет з гілок берези або дуба (не сухі гілки, а свіжі, бо може загинути рід), разом з квітами, пов'язаними рушничком, якого для цієї мети вишивала майбутня господиня дому. У наш час у деяких районах Галичини його замінюють кольоровою стрічкою, якою пов'язують «віху». Побутували також

невеликі за розміром так звані «хлібники» (у лемків з польських Бескидів та лемків словацьких – «хлібовки»), у які загортали хліб. Їх оздоблювали по краях двома невеликими смужками орнаменту. Часом «хлібники» гарно вишивали й посередині, а їх краї завершували вузькими смужками орнаменту. Рушник з давніх-давен символізував не тільки естетичні смаки, він був своєрідною візитівкою, а якщо точніше – обличчям оселі, відтак і господині. По тому, скільки і які були рушники, створювалося враження про жінку, її дочок.

рушникі́, *-і́в, мн.* – див. **зару́чини**.

рябко́, *а́, ч.* Пшоняна каша, в яку додається затірка з гречаного борошна. У результаті змішування цих інгредієнтів страва набуває сіро-жовтого кольору, що і стало основою для її назви – «рябко». Див. ще **тетеря**.

ряджені́, *-их, мн.* – див. **перезва́ (перезва́ні обря́ди)** і **цига́нщина**.

рядно́, *-а́, с.* Різнокольоровий килим або ковдра з грубої вовни.

С

саба́н, *-а, ч.* Примітивний дерев'яний плуг із металевим лемешем.

саби́вка, *-и, ж.* Гуцульська шкіряна торбина з орнаментом, яку носять на ремені через плече.

сади́ба, *-и, ж.* 1. Земельна ділянка, де розташовувалися житлові й господарчі будови, подвір'я, присадибна ділянка – «город», сад, квітник тощо. 2. Маєток.

саж, *-а́, ч.* 1. Рублений хлів, у якому відгодовують свиней, гусей, індиків тощо. 2. Сплетений з лози овальний (у формі яйця) кошик, у якому, зануривши у воду, зберігають виловлену рибу.

са́жень, *-жня, ч.* Давня східнослов'янська лінійна міра, яка вживалася до запровадження метричної системи мір; з XVIII ст. дорівнювала 3 аршинам, або 2,134 м. Використовувалася для виміру площі. *Са́жень косови́й* – міра довжини, що дорівнює відстані між кінчиком середнього пальця витягнутої вгору і убік правої руки і носком відставленої убік лівої ноги чи навпаки. *Са́жень махови́й* – міра довжини, що дорівнює відстані між кінчиками середніх пальців розкинутих рук. *Са́жень погони́й* – лінійна міра, що дорівнює одному сажневі.

сак, *-а, ч.* 1. Риболовна снасть із сітки, що має форму конусоподібного мішка, натягнутого на обруч і прикріпленого до держална. 2. Сумка, торба з цупкої тканини для зберігання і перевезення речей. 3. Мішок, набитий землею, для захисту від куль.

Сака́, *-і́, ж.* Бочка, діжка, у якій возять воду.

сакви́, *-сакóв, мн.* Дві з'єднані одним полотнищем торби, що їх перекидають через плече або через спину коня, віслюка тощо.

салама́ха, *-и, ж.* – див. **солома́ха**.

самáн, *-у́, ч. (лимпáч)*. Будівельний стіновий матеріал у вигляді висушеної на повітрі цегли, виготовленої з глини з домішкою солом'яної січки, полови, гною та ін.

самáнка, *-и, ж.* Хата, побудована із саману.

самопрядка, *-и, ж.* Ножна прядка.

сандо́ля, *-і, ж.* Рибальське знаряддя – довга жердина із залізною вилкою на кінці.

са́па, са́пі, ж. Ручне сільськогосподарське знаряддя для підпушування ґрунту й знищення бур'яну.

сапе́т, -а, ч. Виплетений з лози вертикально видовжений кошик, який використовують для зберігання і перенесення овочів, фруктів тощо; такий же кошик для виловленої риби.

сап'я́н, -у, ч. Тонка м'яка шкіра найрізноманітніших кольорів, виготовлена із козячих (рідше овечих, телячих) шкур.

сап'я́нець, -ниця, ч. (мн. сап'я́нці, -ів) (чорнобрівці). Святкові жіночі чоботи або черевики з особливої шкіри – *сап'яну* (червоного, зеленого, жовтого кольорів), із трохи задертими носами, невисокими халявками і вищими, ніж у чоловічих чоботях, підборами. Виразно оформлені орнаментом сап'янці носили здебільшого дуже заможні жінки.

сарай, -ю, ч. Господарське приміщення для зберігання різного майна.

сарда́к, серда́к, -а́, ч. (петі́к). Старовинний короткий гуцульський верхній одяг з коричневого (зрідка червоного) домотканого валяного сукна, прямоспинного крою, оздоблений шнурами з кольорових вовняних ниток. Носили сардак, накидаючи на плечі (*наопашки*).

са́ржа, -і, ж. Тканина з діагональним переплетінням ниток, використовується переважно на підкладку.

сачо́к, -чка́, ч. – див. **підса́ка**.

сва́т, -а, ч. 1. Людина, яка за дорученням того, хто хоче одружитися, або його рідних, сватає обрану особу; староста у весільному обряді. В Україні посередників при сватанні найчастіше називали *старостами*. Однак в окремих районах зустрічаються найменування *сват* (Харківщина, Чернігівщина, Полтавщина, Луганщина), *сватач* (Закарпаття), *посланець* (Київщина, Полтавщина), *говорун* (Рівненщина). 2. Батько або родич одного з подружжя щодо батьків або родичів другого.

сва́танка, -и, ж. – див. **сва́тання**.

сва́танки, -ок, мн. – див. **зару́чини**.

сва́тання дівчини. «Прийміть мене, мамо, я ваша невістка», – такими словами, як не дивно, два століття тому дівчина починала сватання. Згідно з існуючими звичаями, вона мала на це таке саме право, як і хлопець. А раніше хлопці лише подекуди наважувалися свататися до коханої. На Волині до цього часу співають: *Сама рова викопала, Сама висипала, Сама хлоця полюбила, Сама висватала*. На Закарпатті зафіксована легенда, за якою незаміжні дівчата займали перед себе воли та йшли від села до села, гойкаючи: «*Ча, волики, ча! Кому треба невістча!*» Якщо в сім'ї був легень, що мав женитися, то дівку кликали до хижі. Котра більше волів гнала перед собою, ту скоріше кликали за невістку. Пояснюють це явище відсутністю женихів, оскільки села колись були малими. Сватання дівчини як відгомін матриархату здавна побутувало у різних народів (болгари називали його «приставане») не суперечило традиційним шлюбним ритуалам. Але вже за середньовіччя цей звичай почав сприйматися як небажана форма сватання. Певний виняток становили українці. У їхньому середовищі він, у цей час

призабутий, зажив новим життям. Цьому сприяло, зокрема, те, що через постійні війни чоловіки надовго йшли з рідної домівки, а сім'ю очолювали жінки. З огляду на це, зростали їхні права у родині, у тому числі пріоритет у сватанні. Недаремно тоді побутував вислів *взяти замуж* – замість пізнішого *піти заміж*. Дівчина пропонувала хлопцеві руку, не заручаючись його згодою, причому їй дужі рідко відмовляли, бо це могло накликати нещастя. Про силу цієї традиції свідчить звичай, що існував у XVIII ст.: злочинця, засудженого до страти, могли помилувати, якщо котрась із дівчат висловлювала бажання взяти його за чоловіка. Проте, в міру того, як зростала роль чоловіків у суспільній сфері, такі звичаї поступово забувалися. І вже наприкінці XIX ст. ініціатива у сватанні цілком перейшла до парубків, а роль дівчини звелася до сором'язливого колупання печі та подавання старостам весільних рушників.

св́атання, -я, с. (св́атанка, зм́овини). Перша зустріч для досягнення згоди на шлюб – мала в різних регіонах України локальні назви: *сватанне, сватання* (Київщина, Житомирщина, Вінниччина, Сумщина, Дніпропетровщина), *сватанки* (Закарпаття), *могорич, змовини* (Житомирщина, Сумщина, Полтавщина), *дання рушників, брання рушників* (Київщина, Кіровоградщина), *рушники* (Харківщина), *зальоти, згоди* (Львівщина), *слово, старости* (Івано-Франківщина). В окремих регіонах перша дія сватання зафіксована лише ідіоматичними висловами: *послатися, запити могорич* (Львівщина), *обміняти хліб* (Черкащина, Кіровоградщина), *побити поклони, подати хустки, подати рушники* (Київщина) тощо. Свататися було прийнято у вільний від польових робіт час. На Чернігівщині свататись ішли в той день, коли парубок народився. У центральних і південних районах нещасливими для сватання вважалися п'ятниця та понеділок, а на Львівщині понеділок визнавався найкращим днем для розпочинання весілля. На Житомирщині вдалим днем для сватання була субота, на Івано-Франківщині, Закарпатті – неділя, четвер і вівторок. Сватання передбачало розмову старостів з батьками нареченої, обмін хлібом, перев'язування нареченого хусткою на знак згоди, а старостів – рушниками. Висловлення згоди нареченої на одруження було обов'язковим елементом сватання на всій території України. Скромність дівчини стримувала її давати пряму відповідь. У багатьох районах остаточне рішення повідомляли частіше на другий-третій день. Бували, однак, випадки, коли дівчина не давала згоди на одруження. Тоді вона повертала старостам принесений ними хліб, а молодому «дарувала» гарбуза чи макогона. Тоді про хлопця казали, що він «вхопив гарбуза» чи «облизав макогін». Аби уникнути сорому через відмову, часом посиляли «розвідника», котрий мав довідатися про наміри дівчини та її батьків, або йшли свататися пізно ввечері, щоб зберегти це в таємниці. На Закарпатті свати вирушали вдосвіта, щоб ніхто не перейшов дорогу з порожнім відром. На Гуцульщині, де більше турбувалися про майновий стан молодих, напередодні сватання робили *обзорини* – оглядали їхнє господарство. Подібні обряди мали поширення і в інших районах України, щоправда, вони проводилися після

сватання, якщо воно було успішним. Основне призначення цих обрядів (вони ще мали назви *оглядин* чи *переглядин*) – обговорити умови весілля.

св́атач, -а, ч. Старший родич парубка, який виконував роль розвідника, котрий вишукував таку наречену, за яку давали більше землі. Лише після цього батьки молодих сходилися на змовини, але справа тим не закінчувалася. Аби краще дізнатися про добробут сватів, улаштовували ще й оглядини, а задовольнившись ними, тоді вже могли засилати старостів.

св́атини, -ин, *мн.* Жіноча гулянка в домі молодої, куди запрошувалися свахи.

св́аха, -и, *ж.* 1. Жінка, яка, добре знаючи весільні обряди, порядкує на весіллі; старостіна, свашка. 2. Мати або родичка одного з подружжя щодо батьків або родичів другого.

св́ашини, -ин, *мн.* На Тернопільщині таку назву має завершальний весільний обряд. Свахи приносили до молодої борошно на пироги і влаштовували жіночу гулянку. А в наступну після весілля неділю молода вирушала до матері на гостини.

св́ашка, -и, *ж.* – див. **св́аха**.

св́е́кор, -кра, ч. Батько чоловіка.

свекру́ха, -и, *ж.* Мати чоловіка.

св́інка, -и, *ж.* Рід гри, під час якої намагаються загнати палицею дерев'яну кульку в ямку чи ямки, а також – дерев'яна кулька, яку ганяють палицею в цій грі.

св́ита, -и, *ж.* Старовинний довгополий верхній одяг, зазвичай з домотканого грубого сукна. Шилася вона із білого або сірого сукна довжиною до колін і нижче. Поширена майже по всій території України (свита-латуха, свита-куцина).

св́іті́лка, -и, *ж.* Дівчина, що виконує обряд тримання меча (шаблі) й свічки на весіллі. Світилкою була неодружена родичка молодого. Див. **весільні чини**.

св́і́чні́к, -а́, ч. Підставка для свічки або свічок; канделябр.

св́о́лок, -а, ч. Брус, на якому трималася стеля хати. Символізував міцність оселі, довговічність, був оберегом; на ньому записували рік побудови хати, імена, важливі дати, події з життя родини, вирізали хрести.

сво́я́к, -а́, ч. 1. Брат дружини, а також чоловік жінчиної сестри. 2. Родич. 3. Своя, близька людина.

Св́ята́ в́еч́е́ря – див. **Св́ятв́е́чір**.

Св́ята́ неді́ля. – див. **Зелéна неді́ля**.

Св́ятв́е́чір, -чора, ч. (**Св́ята́ в́еч́е́ря**, **Багáта кутя́**, **Колядá**). Вечір напередодні Різдва (24 грудня за н. юл. к., 6 січня за юл. к.). З ним було пов'язано багато звичаїв та обрядів. Цього дня нічого не їли до вечора, поки не з'явилася перша зоря на небі (вважалося, що саме у цей час народився Ісус Христос). До хати входить батько і урочисто сповіщає, що Святий вечір розпочався, бо на небі засяяла вечірня зоря. Син Божий народився! Насамперед господар дарунками із святкового столá пригощає на обійсті худобу, щоб не скаржилася. Бо за повір'ям, у ніч під Різдво дарує їй Бог мову – за те, що колись у давнину спав у яслах маленький Христос. Кутю давали курям, «щоб гарно неслися». Повернувшись від худоби, господар знову набирає в чисту миску по ложці всіх святвечірніх страв,

зверху ставить кухоль з медом та склянку з водою і кладе калач, кілька горіхів і яблуко. Усе це тримає в одній руці, а в іншій – ціпок. Господар виходить з хати і намагається задобрити злі сили: мороз, вовка, бурі та суховії. У цей час у хаті темно, а двері надвір щільно зачинені. Господар повертається і починається Свята вечеря. Свята вечеря – це спільна вечеря всього роду. Живі, пам'ятаючи про своїх мертвих родичів, ставили для них кутю та узвар на вікнах, розкидали варений біб по кутках, залишали немитими ложки та миски після вечері – «щоб душі могли їх лизати для поживи». Сідаючи на стілець чи на лаву, продували місце, – *«щоб не привалити собою мертві душі»*, бо в цей час мертвих душ з'являлася сила-силенна. Господар запрошує всі мертві душі на святу вечерю. Він бере миску з кутею, ставить її на шматок полотна, запалює свічку і ліпить її до миски. Усе це він бере обома руками і обходить тричі «за сонцем» навколо столу. Потім ставить миску на стіл, а сам стає на коліна і молиться за померлі душі. Жінка й діти моляться разом з ним. Після молитви господар бере миску з кутею та свічкою і з молитвою передає її господині. Розпочинається вечеря. До святвечора готували чітко визначену кількість страв (7, 9 чи 12), використовуючи майже всі наявні у господарстві продукти, за винятком скоромних. Спочатку їдять кутю, а потім – голубці, вареники, смажену рибу, капусту – все, що готувалося, а запивають узваром. На Святвечір носять вечерю. На Великій Україні діти носять вечерю до близьких родичів: онуки – до баби і діда, племінники – до тітки і дядька, хрещеники – до хрещених батьків. Для предків, що в ці свята прийдуть у гості із того світу до живих, кутю залишали на столі на ніч. На Чернігівщині для них навіть значили ложку, перев'язуючи її жовтою стрічкою.

святій в'угол. – див. **покуття**.

Свято ковалів. Припадає на 1 листопада за н. юл. к. (14 за юл. к.) – на свято Кузьми і Дем'яна, які за народними уявленнями навчили людей ковальської справи. У цей день ковалі відвідували церковну відправу, виголошували молитви і ставили свічки перед іконою своїх покровителів.

Свято свічки. Свято на честь свічки, яке святкували 1 вересня, свіччине весілля. **свято**, -а, с. Урочисте відзначення знаменних подій, яке включає розважальні елементи та деякі обрядові дії.

священик, -а, ч. Служитель культу православної та греко-католицької церкви; піп, панотець, батюшка.

сграфіто, невідм., с. 1. Спосіб двоколірної декоративної обробки керамічних виробів вискоблюванням у певних місцях кольорового лицьовального шару, яким спочатку була вкрита поверхня виробу; уріз. Таку ж назву має спосіб декоративного оздоблення стін продрапуванням шарів штукатурки. 2. Художній твір, виконаний таким способом.

севрюкі, -ів, мн. Нащадки давніх східнослов'янських племен Сіверщини, розселених у долинах Десни, Сейму та Сули. Зберігали свою самоназву до другої половини XVII ст.

Седмиця, -і, жс. – див. **Велика седмиця**.

семиря́га, семеря́га, семря́га, -и, ж. 1. Домоткане грубе нефарбоване сукно; сірячина. 2. Верхній селянський одяг із такого сукна; сіряк.

сервіту́т, -а, ч. Право на вільне користування лісами, пасовищами, місцями рибного лову тощо, котрі перебували, як правило, у власності поміщиків або владних структур.

сердю́к, -а́, ч. На Лівобережній Україні кінця XVII – поч. XVIII ст.: козак найманих піхотних полків, що був на повному утриманні гетьманського уряду; охоронець гетьмана.

серéжка, -и, ж. Один із найдавніших видів жіночих вушних прикрас, який широко побутує і дотепер. З ними було пов'язано чимало народних повір'їв: сережки могли знімати головний біль, загубити ж їх вважалося нещастям. За традицією, на піст або під час трауру вдягали найпростіші сережки у вигляді кільця, а в першу шлюбну ніч молода обов'язково мусила зняти сережки. Майже з дворічного віку українським дівчаткам проколювали вуха. Діти носили мідні, а дівчата й жінки – срібні, позолочені, зрідка золоті сережки. Їхня форма була дуже різноманітною. Найбільше поширення мали великі дуті *каблучки* або площинні у формі напівмісяця *калачики* з нескладною різьбленою орнаментациєю. На Полтавщині вдягали так звані *п'явочки* (у вигляді кільця), *уточки* (кільце з зображенням качки), *метелики*, *ягідки* (з тонкого обідка з великим червоним камінцем – *вічком*), *маківки* – у вигляді квітки з голубим або червоним камінцем посередині. До сережок часом кріпилися привіски – *бовти*, *теліпони*.

се́рп, -а́, ч. Сільськогосподарське знаряддя для зрізання злаків, трави тощо при корені; має вигляд вигнутого дугою, дрібно зазубленого ножа з короткою ручкою.

серпа́нок, ч. 1. *род. -нку*. Легка прозора тканина. Мала берегове призначення. У побутовому житті використання серпанку було найрізноманітнішим. З ним приймали пологи, віддаровували батьків і молодих на весіллі, ним обвивали домовину та покривали небіжчицю. У давніші часи, щоб задобрити русалок, дівчата вивішували на берегах шматини серпанку. Йдучи на люди або в гості, кожна молодиця надягала на себе серпанок. Але найчастіше його використовували для наміток – жіночого головного убору. 2. *род. -нка*. Головний убір заміжньої жінки з прозорої легкої тканини, що має вигляд шарфа. Цей головний убір у кожному регіоні мав свою назву – *намітка*, *перемітка*, *завивало*, *рантух*, *завійка*, *рубок* тощо.

сіля́нка, -и, ж. Прикраса, назва якої походить від техніки нанизування (*силення*) бісеру. Інші назви – *сильованка*, *силенка*, *плетенка*, *плетінка*.

Сі́мон Зі́лота (Зі́лота). Свято, встановлене на честь апостола Симона Зілота, який прийняв мученицьку смерть (розп'ятий на хресті). Святий – покровитель цілющих трав, помічник у пошуках скарбів. Зібрані на Симона Зілота трави вважаються найбільш цілющими. 10 травня за н. юл. к. (23 за юл. к.), до схід сонця, збираються з кутка жінки і, помолившись Богу, йдуть до лісу, беручи з собою страви і напої. Обов'язково одягаються в чисту білизну. У лісі жінки кроплять горілкою траву, пригощаються на траві, а потім розходяться збирати

зілля. Повертаються з лісу усі разом та йдуть у призначену хату (частіше вдовину), варять назбиране зілля і по черзі купуються у відварі трав. Після купання знову пригощаються, щоб трави не втратили цілющі властивості. Жіноча функція при цьому є провідною. Чоловіків не допускають до участі в святі. У ритуальному купанні жінок можна вбачати дуже давній обряд весняного очищення водою, який знали ще давні римляни та інші народи Європи.

синовá, -вóї, ж. Невістка.

сіпанець, -нця, ч. – див. **комóра 1**.

сиріця, -і, ж. Недублена шкіра (переважно яловича, свиняча або верблюдяча), оброблена жировими речовинами, які роблять її дуже міцною та еластичною.

сирівéць, -вцю́, ч. Напій, виготовлений із залитих кип'ятком і настояних протягом певного часу житніх сухарів; хлібний квас.

Сірна неді́ля, -і, ж. – див. **Ма́сниця**.

сирóватка, -и, ж. Це рідина, що залишається після згортання молока під час виготовлення сиру або кисломолочного сиру. Її використовують як напій, інгредієнт у випічці, у народній медицині для покращення травлення та в косметології для догляду за шкірою.

сирої́д, -а, ч. – див. **песі́головець**.

Сиропу́сний ті́ждень. – див. **Ма́сниця**.

Сиропу́ст, -у, ч. – див. **Ма́сниця**.

ситá, -і́, ж. Мед, розведений водою, або медовий відвар на воді.

сі́чик, -а, ч. (мн. сі́чики, -ів). 1. Дитячі солодоші, приготовані з підсмаженого та подрібненого насіння конопель. 2. *перев. мн.* Невеликі кульки, сформовані з відвареної квасолі з додаванням смаженої цибулі та политі часниковою заливкою. Традиційна страва Путивльського району на Сумщині.

сіва́, -і́, ж. 1. Частина поля, що засівається одним помахом руки. 2. Козуб або мішок із зерном, що вміщував близько 20 кг насіння, який навішували на плече, коли засівали поле ручним способом.

сіва́ньки, -ньок, мн. Спеціальні коробки, що виготовлялися з лубу, кори або соломи, як правило, зі стінками, розширеними догори. Використовувалися для ручної сівби. Для переносу «сіваньок» слугували вушка з сиром'ятної шкіри, до яких прив'язували ремінь, мотузку, пояс, що надягали через плече.

Сі́верщина, -и, ж. Історична область, що включала басейн середньої та нижньої Десни, Посейм'я і нижнє Посожжя. Термін зафіксований у джерелах XIV – XVIII століть і є похідним від етноніма «сівер» (сіверяни) – назви східнослов'янської діалектно-етнографічної групи дніпровського лівобережжя (VIII – XII ст.).

Див. **Полі́сся**.

сім'я́, -і́, ж. Це об'єднання, що ґрунтується на шлюбі або кривній спорідненості людей, зв'язаних духовно, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю. Історично розрізняють такі типи сім'ї: парний, полігамний та моногамний. У наш час існують лише два типи: моногамний – найпоширеніший у світі – і полігамний – регіонально обмежений (Пакистан, Єгипет, Південна Індія). *Мала (нуклеарна) сім'я* складається з однієї шлюбної пари та її дітей. Якщо в такому об'єднанні є кілька поколінь (батьки, діти, внуки, неодружені

сини, доньки тощо), то вона називається *складною малою сім'єю*. До складу *великої (або розширеної, об'єднаної) сім'ї* входило кілька братських сімей, тобто, коли під одним дахом жило кілька шлюбних пар з дітьми. Див. ще **вірилока́льний** і **патрилока́льний**.

Сіма́ргл, *-а, ч.* Бог вогню, один із головних слов'янських богів. На русальних браслетах Сімаргл зображений напівпсом, напівзмієм. Семаргла шанували в дні, пов'язані з прикметами про багаття й вогонь. Навесні в ритуальному полум'ї згоряє Марена й разом з нею Сімаргл палить останні сніги. Образ Сварожича-огня злився з образом архангела Михаїла з вогненним мечем.

сі́ни, *-не́й, мн.* Передня нежила частина традиційних селянських хат і невеликих міських будинків, яка з'єднує жиле приміщення з ганком, рундуком або ділить будинок, хату на дві половини.

сі́нці, *-ів, мн.* Зменшено до сіни.

сіря́к, *-а́, ч.* Старовинний верхній довгополий одяг, що складався із двох довгих пілок сірого грубого сукна, складених на плечах «в перекидку». Див. ще **кире́я**.

сі́ть, *-і, ж.* Пристрій для ловлі риби, птахів тощо, зроблений з міцних ниток, які перехрещуються і закріплюються на однакових проміжках вузлами.

сі́ченийк, *-а, ч.* Страва з посіченого м'яса, яке підсмажують, надаючи йому круглої або довгастої форми.

скарбні́к, *-а́, ч.* Чорт, який стереже закопаний скарб. Побутує кілька варіантів трактування цього образу. За одним, скарбник – це вірний охоронець скарбів свого господаря, а також помічник в усіх його справах. Проте після смерті господаря він з'являється зі зграєю круків і вириває запродану йому душу. Інший варіант пов'язаний із популярними повір'ями про закопані та закляті скарби, які наділялися надзвичайними властивостями. Ці скарби поділялися на чисті та нечисті. До перших належали ті, що закопувалися людьми під час складних життєвих колізій (воєн, нападів, пограбувань). На Гуцульщині, зокрема, такими вважали скарби опришків. Інші ж скарби перебували під охороною нечистої сили. Вірили, що раз на сім літ закопані та закляті скарби пересушуються і горять. Ті з них, котрі вночі охороняє скарбник, і є закляті. Взяти їх може лише той, кому вони призначаються. Коли ж це буде стороння людина, то скарби перетворюються на черепки, вугілля, гадюк або жаб. Із надприродними властивостями грошей пов'язано також повір'я про зачаровану монету (інклюд), яка мала властивість притягувати інші й таким чином збагачувати свого господаря. Опікав цю монету злий дух. Його, як і домовика, можна було виховати собі з курячого зноски. Цей дух по смерті господаря забирав його душу.

скі́пщина, *-и, ж.* Оренда землі, яку оплачували не грішми, а частиною свого врожаю; вид орендної плати за землю, найняту в землевласника.

скла́дка, *-и, ж.* – див. **тра́пéзи колекти́вні (пирува́ння)**.

скла́дчина, *-и, ж.* – див. **тра́пéзи колекти́вні (пирува́ння)**.

склеп, *-у, ч.* 1. Закрите підземне приміщення, у якому зберігаються труни з померлими. 2. Муровані з каменю або цегли погребі зі склепінчастим мурованим покриттям і виводом («шиєю») на поверхню ґрунту.

Використовувалися для зберігання зброї, господарського реманенту тощо. 3. Крамниця (на Західній Україні).

скля́нка, *-и, ж.* Скляна посудина циліндричної форми, без ручки, призначена для пиття, зберігання рідини тощо. У XVIII ст. на скляному посуді ґрунтувалася система мір рідин і сипучих тіл. Так, найменша одиниця – склянка – вміщувала 200 г рідини. Три склянки входили в пляшку або півштоф (600 г). У штофі (1200 г) вміщувалися дві пляшки або два півштофи, у подвійному штофі (2400 г) – чотири пляшки. 10 штофів утворювали відро (12 літрів). 40 відер, тобто 400 штофів – діжку. Кварта була мірою чверті якої-небудь одиниці, найчастіше штофа, тобто вміщала 300 г.

сколо́тини, *-тин, мн.* Побічний рідкий продукт, що його одержують при збиванні масла з вершків, сметани; маслянка.

скопе́ць, *-пця́, ч.* Відро з одним вушком; дійниця.

скра́клі, *-ів, мн.* 1. Українська народна спортивна гра, яка полягає в тому, що гравці вибивають палкою з відведеного місця невеликі циліндричні цурпалки. 2. Кріплення у дерев'яному плузі, у яке встромлюють дишло.

скри́ня, *-і, ж.* Великий ящик із кришкою та замком, який використовується для зберігання одягу, тканин, коштовних предметів, приданого тощо. Значення та використання: 1. Предмет побуту – у традиційній українській хаті скриня була головним місцем для зберігання речей, особливо в селянських родинах. Вона часто була гарно розписаною та оздобленою. Подекуди (Карпати, Поділля) скриня могла виконувати функції столу. 2. Скринею також називали частину посагу дівчини, які вона готувала собі сама або з матір'ю. Скриня включала постіль, рушники, одяг, а також стрічки та хустки, якими дівчина мала обдаровувати весільних гостей. Скриня тут виступає символом заможності. 3. У млині скринею називали ящик для збору борошна. 4. Заповнений водою простір перед заставкою водяного млина також називали скринею.

скри́пка, *-и, ж.* Чотириструнний смичковий музичний інструмент, найвищий за регістром. Один із найпоширеніших смичкових музичних інструментів. Займає помітне місце в українській народній пісенній символіці. Часто символізує дівчину або жінку. Скрипка входила до складу троїстих музик.

сластьо́н, *-а, ч. (мн. сластьо́ни, -ів).* 1. Невеликі шматочки здобного білого тіста, обсмажені в олії до золотистої скоринки. 2. Пшенична пампушка, смажена в олії, присипана цукром або полита медом.

сливови́ця, *-і, ж.* Міцний алкогольний напій, виготовлений шляхом перегонки (дистиляції) збродженого сливового соку. Виготовляється переважно в Карпатському регіоні України, а також у сусідніх країнах (Словаччині, Польщі, Чехії, Сербії). На відміну від слив'янки, яка є настоянкою, сливовиця є перегінним напоєм, подібним до традиційного самогону. Зазвичай містить від 40% до 50% алкоголю, хоча домашні варіанти можуть бути ще міцнішими. В українських говірках також може називатися «слив'янка», якщо мова йде про слабші настоянки на сливах. Див. ще **слив'я́нка**.

слив'я́нка, *-и, ж.* Народна назва алкогольного напою, настояного на сливах. Вживається з такими значеннями: 1. Настоянка або лікер – виготовляється

шляхом настоювання слив на спирті, горіліці або самогоні, часто з додаванням цукру, меду чи прянощів. 2. Різновид сливовиці – в українській та карпатській традиції слив'янка є м'якшою та солодшою версією сливового самогону (сливовиці). 3. Слив'яна юшка. Слив'янка традиційно готується в селах, особливо в регіонах, де росте багато слив (Закарпаття, Буковина, Поділля).

сліж¹, -á, ч. Невелика прісноводна риба родини коропових, тіло якої майже без луски, вкрите слизом; сиква.

сліж², -á, ч. Поперечний брус у стелі з хмизу.

сліпéць, -пця, ч. – див. **бликúн**.

Слобожа́нщина, -и, ж. Історико-етнографічний регіон, що розташований на північному сході України і в суміжних районах, включає Харківську, частково Сумську і східні райони Полтавської області. Ця територія освоювалася переважно у XVIII ст. переселенцями з Правобережжя, котрі одержували від уряду певні пільги – слободи. До Слобожанщини належить *Дони́чина* або *Подоння* (Донецька, Луганська області) – землі, котрі заселялися кількома міграційними хвилями і остаточно сформувалися наприкінці XVIII поч. XIX ст. Слобожанщина включає лише частину етнічних земель українців, інша частина нині входить до суміжних областей Російської Федерації. Слобожанщина в культурно-побутовому розумінні досить тісно пов'язана з сусідньою Полтавщиною і тому інколи визначається як спільна з нею етнографічна область. Це пояснюється тим, що саме з Полтавщини і Лівобережжя сюди прибувало значне число мігрантів.

слúжка, -и. 1. ж. і ч. Слуга. 2. тільки ч. Слуга в монастирі або в архієрея. 3. Те саме, що **домові́к**.

слуп, -а, ч. Стовп; опора склепіння будь-якої споруди, будівлі.

сметáна, -и, ж. Молочний продукт, отриманий шляхом зброджування вершків кисломолочними бактеріями. Широко використовується в українській кухні. Наприклад: додається до борщу, вареників, дерунів; використовується для випічки, соусів, заправок; може споживатися самостійно або з медом, цукром. Є символом добробуту, заможності.

смúшок, -шка (шкурка) і -шку (хутро), ч. Шкурка, хутро переважно новонародженого ягняти, а також вівці.

соловéй, -в'я, ч. – див. **весі́льні чині́**.

солодúха, -и, ж. Улюблена народна борошняна страва, яку зазвичай споживали під час посту. Страва готувалась із житнього солоду. Борошно найтоншого помелу заварювали гарячою водою і ставили на деякий час у тепло, щоб укисло. Після цього солодушне тісто поміщали в легкий пічний дух. Результат залежав від майстерності й спритності господині, яка повинна була своєчасно дістати з печі горщик із солодушним тістом, швидко його охолодити, закопуючи зазвичай у сніг, і поставити знову в піч. Операцію з нагріванням і охолодженням повторювали два-три рази, після чого солодуха була готова. До солодухи готували солод. Особливо смачною вважалася солодуха, коли до неї додавали крихту меду чи цукру. Споживали страву з вареною картоплею, а діти вмочували

в неї хліб або намащували нею хлібні скибки. Застосовували солодуху і в народній медицині. Нею лікували простудні захворювання.

солома́ха, *-и, ж.* (**салама́ха, солома́та, салама́та**). Традиційна страва української кухні, яка має кілька значень, залежно від регіону. Основні значення: 1. Густа каша з гречаного (рідше житнього або пшеничного) борошна, з якого розбовтують рідке тісто, а потім вливають його у підсолений окріп і заварюють, розмішуючи. Коли соломаха готова, додають олію, а у м'ясоїд – смалець, затирають часником. Це була поживна й проста їжа в польових умовах. Козаки готували саламаху в походах через її простоту й поживність. 2. Варена м'ята квасоля з юшкою і цибулею (Івано-Франківщина). 3. Затерті з олією часник або цибуля як заправка до борщу, пампушок, балабушок (Поділля, Полтавщина). 4. Товчений часник із сіллю та хлібом. 5. Страва з розтертого на дрібні кульки борошна з водою (Полісся). 6. Страва з вареної картоплі і пшона. 7. Соломахою ще називали невдало, погано зварену будь-яку страву з борошна.

со́лтис, *-а, ч.* У середні віки голова села або селища у Середній та Східній Європі. Завданням солтиса було керувати своїм селом та збирати податки для короля. Існували солтиси і в Україні. Наприклад, у Закарпатті, де вони засновували в XII–XIV ст. села. На західноукраїнських землях, які з XIV ст. підпали під владу Польщі, солтис це особа, що її призначав феодал начальником села, заснованого на німецькому праві. Солтис був заступником пана щодо поселенців, головою сільської самоуправи і суду. До XVI ст. посада солтиса була спадкова. У селах Західної України, яка входила 1923 – 1939 рр. до складу Польщі, солтис був керівником адміністрації і територіального самоврядування на території сільської громади.

Сонце-Бог – див. **Да́жбо́г**.

сопі́лка, *-и, ж.* Народний духовий музичний інструмент, в Україні відомий з княжих часів. Виготовлявся із калинової гілки, бузини, ліщини, очерету та ін. Довжина сягала 30-40 см, у нижньому кінці просвердлювали 5-6 дірочок. У західних регіонах побутували різновиди сопілки – денцівка, дводенцівка, флюяра.

соро́ка, *-и, ж.* – див. **жа́йворонок**.

сороко́віни, *-він, мн.* Поминальний день, який відзначається на сороковий день після смерті людини. Звичай поминок пов'язаний із віруванням, що душа померлого протягом 40 днів мандрує світом перед остаточним судом і у певні дні повертається додому. У цей день родичі та близькі померлого збираються, замовляють панахиду в церкві, а потім проводять поминальний обід. Обов'язковою стравою на поминальному обіді є коливо. Сороковини вважаються завершенням основного періоду скорботи, після якого життя родичів має поступово входити у звичний ритм. У народних віруваннях цей день вважається особливо важливим, оскільки саме тоді вирішується, куди відправиться душа покійного.

сорокоу́ст, сорокову́ст, *-а, ч.* Церковний обряд у православній та греко-католицькій традиціях, який полягає в безперервному читанні молитов за живих (особливо тяжкохворих) або померлих протягом сорока днів. Слово «сорокоуст»

дослівно означає «*сорок уст*», тобто моління, звершене сорока священниками або устами. Віряни, бажаючи гідно пом'янути померлих родичів на 3-й, 9-й чи 40-й день після смерті, замовляли служби у великих соборах, де відправляло богослужіння багато священників. Ідеальною вважалася участь 40 священників в одній відправі. Багатші родини могли замовляти сорокоусти не лише в 40 різних церквах одночасно, а й протягом 40 днів поспіль, тобто сорок разів по сорок. Під час сорокоусту читають диптихи – списки імен померлих, за яких звершується молитва. У наш час сорокоустами також називають окремі моління за померлих під час Великого посту. Число сорок має важливе символічне значення у Святому Письмі. Після втечі з Єгипту євреї сорок років блукали пустелею. Ісус Христос постив у пустелі сорок днів, а після свого воскресіння сорок днів навчав, перш ніж вознестися на небо. Перші апостоли встановили сорок днів для оплакування померлих. Сорокоуст за упокій – замовляється за померлих, щоб їхні душі отримали прощення гріхів і знайшли спокій у Царстві Небесному. У народній традиції вважалося, що читання сорокоусту допомагає душі померлого легше перейти в загробний світ. Сорокоуст замовляють також з метою повернути здоров'я, особливо тяжкохворим. Читається за живих людей, щоб Господь допоміг їм у складних життєвих обставинах, зцілив від хвороб або дарував добробут.

сорóчка, -и, ж. Натільний одяг із білого полотна. Жіноча сорочка довша за чоловічу, шиється із двох частин (верхня до пояса з тоншого полотна; нижня з грубішого, коли вона зношувалася, її відпорювали і пришивали нову). Прикрашаються місця з'єднання рукава з плечем; часто – гаптуванням. У молодих жінок зазвичай сорочки були пошиті із тонкої тканини, краще та щедріше розшиті. У літніх жінок сорочка була такою самою, як у молодиць, але вишивка була скромнішою, стриманішою. У різних регіонах України сорочку називають по-різному: «кошуля», «зморшка», «опліч», «підрамнік», «прізбиранка», «рубатка», «хлоп'янка», «служниця»... Про щасливців кажуть «народився в сорочці». Сорочка була ознакою достатку та оберегом від уроків («Коли обтертися сорочкою, то уроки не причепляться»). Щоб позбутися блуду, а також уроків, треба перевернути сорочку. За повір'ям, негативна енергія, спрямована на людину злим оком, зустрівшись з його вивернутою сорочкою, не впізнає «жертву» і не заподіює зла. Відомий весільний обряд дарування сорочки від молодої молодому, яку шила сама молода. Перед смертю вдягали чисту сорочку.

со́тка, -и, ж. Прийнята в українців до сьогодні назва міри площі землі, що складає 1 соту частину гектара; ар.

соха́, -и́, ж. 1. Товста жердина, стовп, переважно з розсохою на кінці, що служить підпорою, підставкою до чого-небудь. Використовують при будівництві печей, хат тощо. 2. Примітивне землеробське знаряддя для орання землі. 3. Одиниця поземельного оподаткування на Русі в XIII – XVII ст.

соха́р, -а, ч. Колода з розсохою, що встановлювалася на сплавному плоту; плотогон клав на неї свої речі.

соціально-вікові категорії. Серед хлопців вони мали такий вигляд: до 10-років – хлопець (йому доручали пасти гусей і телят); від 10 до 12 – хлопчище (в усьому допомагав батькові); від 13 до 16 – підпарубок (працював нарівні з батьком, але під його наглядом); після 16 – парубок (або легінь, як його називали у Карпатах). Серед дівчат: до 10 років – дівча, дівче; від 10 до 13 – дівчина; у 14 – 15 – дівчище; після 15 – 16 – дівка (дівка у заплітках – на Середній Наддніпрянщині, дівка у бовтицях, відданиця – у Галичині, дівка на виданні – на Слобожанщині).

Спáс, -а, ч. Християнське свято, присвячене згадці про Преображення Ісуса Христа. Святкується 6 серпня за н. юл. к. (19 за юл. к.). Відоме також за назвою *Яблучний Спас*. Святкування Преображення триває 9 днів, з 5 (18) по 13 (26) серпня. У це свято за древнім церковним звичаєм відбувається освячення перших плодів (виноград, яблука, груші, а в південних районах – кукурудзу). Тому в народі цей день називають *Другим*, або *Яблучним Спасом*. Свято Преображення обрано для благословення плодів, бо в Єрусалимі саме в ту пору дозрівав виноград, який, власне, і прийнято освячувати в цей день. За народним звичаєм, до Спаса не їли яблук. Окрема заборона, відома всій Україні, накладалася на жінок, що втратили дітей. Їм не дозволялося їсти ягід до Івана Купала (24 червня за н. юл. к., 7 липня за юл. к.) і яблук до Спаса (6 серпня за н. юл. к., 19 за юл. к.). Існувало повір'я, що дітям «на тім світі» Матір Божа роздає ласощі, зокрема яблучка та ягідки. Дітям же, чиї матері спокусилися і з'їли до цих свят хоч одне яблучко чи ягідку, цих ласощів не дадуть, і вони замість яблук гризтимуть свої кулачки. На Спаса святити яблука й мед, і заборона для матерів знімалася. На Полтавщині існувало повір'я, що свячені яблука допомагають при сліпоті. Дитині з поганим зором давали в обидві руки по свяченому яблуку і вона прозрівала. З святом Спаса пов'язані різні обжинкові обряди: святять у церкві обжинкові вінки, з незжатих на ниві кількох стеблинок жита зав'язують «*Спасову бороду*». До церкви несли святити квіти, мак, вірячи, що обсіпання свяченим маком перешкоджає ходити до хліва відьмам, а до дому – ходячим покійникам. Після посвяти квіти й голівки маку кладуть за іконами, де вони зберігаються до весни. Весною мак розсівають по городі, а сухі квіти на Благовіщення вплітали до своїх кіс, – «*щоб не випадало з голови волосся*». На Спаса поминають померлих. Обрядовою їжею на цей день є «шулики»: замішують пісного коржа на соді й випікають його в печі. Готовий корж ламають на шматки та вимішують у макітрі з перетертим маком і свіжовикачаним медом. Святковою стравою на Спаса були печені яблука. Верхівку з хвостиком відрізали, виймали середину з насінням, клали туди мед або цукор і запікали в печі. Готують пироги й штруделі з яблучною начинкою. Їдять їх з узваром або грушівником – киселем зі свіжих груш. Побутувало в народі багато приказок щодо цього свята: «*Прийшов Спас, бери рукавиці про запас*». Спостерігали, що після Спаса зникають мухи, оводи, комарі. На Спаса нічого не роблять у городі, у полі. Не мочать конопель та льону, щоб не було утоплеників у роду.

Спáсівка, -и, ж. 1. Піст, що припадає на період з 1 по 14 серпня за н. юл. к. (з 14 по 27 серпня за юл. к.). 2. Сорт яблук, груш, що досягають у такий час.

Спáсова борода́. – див. **Спáс**.

Спиридо́н, -а, ч. Чоловіче ім'я грецького походження, що означає «надійний»; можливо, від давноримського – «незаконнонароджений». Святий Спиридон Тримифунтський, також Спиридон Саламінський – ранньохристиянський кіпрський святий та чудотворець, єпископ міста Тримифунт (сучасний Саламін). 12 грудня за н. юл. к. (25 за юл. к.) встановлено свято на честь святителя, який помер близько 348 року. У День Спиридона (Свиридона) Сонцеворота – сонце, за народними уявленнями, повертає із зими на літо. День ставав довшим, а ніч коротшою. Похолодання, що зазвичай наступало в цей час, відзначали прислів'ям: *«Сонце на літо, зима на мороз»*. *«Якщо на Спиридона зранку буде сонечко, то не поспішай із ранньою сівбою»*.

спі́дні́ця, -і, ж. Зшитий стегновий одяг із вовняних, напіввовняних та полотняних тканин. Спідниця з'явилася в Україні досить пізно і була спочатку одягом міщанок, лише згодом вона прийшла на село.

споті́кач, -у, ч. Український алкогольний напій: горілка або спирт, настояний на мускатному горісі і прянощах.

спуза́р, -я́, ч. Пастух, в обов'язки якого входить підтримувати вогонь, заготовляти дрова, носити воду.

ста́єнка, -и, ж. – див. **верте́п**.

ста́йня, -і, ж. 1. Спеціальне приміщення, будівля, де тримають коней; конюшня. 2. У районі Українських Карпат – приміщення, що використовувалося для утримання корів.

стано́к, -нка́, ч. Половина плахти.

Старі́й Нові́й рік (Васи́ля). Новий рік за юліанським календарем (*«старим стилем»*). У XX і XXI століттях припадає на північ між 13 і 14 січня за григоріанським календарем (*«новим стилем»*). Після переходу на новий стиль Старий Новий рік продовжують традиційно неофіційно відмічати в деяких країнах. Чимало різноманітних народних звичаїв та обрядів пов'язано зі святом Василя (1 січня за н. юл. к., 14 січня за юл. к.) – Нового року. Василь вважався покровителем землеробства. Тому в цей день «засівали», засівали тільки особи чоловічої статі. За законами природи жінка, як і Земля, призначена народжувати, а сіє, запліднює її чоловік (небо). Обряд «засівання», «посипання» мав виразний аграрно-магічний зміст і був розповсюджений не лише в Україні, а й у східних слов'ян загалом. Ще вдосвіта по селу ходили посипальники – хлопчики 7–14 років. У руках вони носили торбинки або рукавиці, наповнені зерном. Заходячи до хати, посипальники здійснювали символічне посівання, говорячи при цьому: *Сієм, сієм, посіваєм, З Новим роком вас вітаєм! Сієм зерном ваговитим Добрим людям працюватим, Не з сівалок, а з долоні, По долівці, по ослоні, Посіваєм в кожній хаті, Будьте радісні, багаті. Сієм густо, перехрестям На добробут людям чесним. Промовляєм з кожним кроком, З новим щастям, з Новим роком!* Або: *Сійся, родися, Жито-пшениця, Горох, чечевиця І всяка пшениця, Знизу корениста, Зверху колосиста, Щоб на майбутній рік Було більше, ніж торік. Щоб всього було доволі І в коморі, і на полі. Сію, сію, посіваю, З Новим роком вас вітаю.* Засівальне зерно має бути ціле, краще не облушене. Лише таке зерно дає добрі сходи. Господиня засівальне зерно або давала курям, щоб краще неслися,

або зберігала до весни, щоб посіяти на городі, як оберіг, що магічно впливає на ріст і плодючість рослин. Посівальне зерно не викидали на смітник, щоб не викинути з ним своє щастя. Крупа, подрібнене зерно не приносять щастя ні родині, де засівається, ні самим засівальникам. «Засівали» в основному зерном жита та пшениці. Зерно гороху вважали – «на сльози». Після закінчення всіх обрядових дій господарі пригощали посипальників, давали їм яблука, бублики, пиріжки та інші ласощі, а часто й дрібні гроші. Як і на Різдво, на Новий рік у багатьох районах України повторювалось магічне «лякання» дерев сокирою. Цього дня було прийнято поздоровляти чоловіків, яких звали Василями. На Закарпатті їх тричі піднімали вгору. За народними спостереженнями, якщо на Новий рік погода – буде у полі урода. Див. **Малánка і Щéдрий вечір.**

ста́рка, -и, ж. 1. Сорт міцної витриманої в дубовій діжці горілки, інколи з додаванням прянощів або коньяку. 2. Стара птиця. 3. Самка птахів з виводком пташенят. 4. Вовчиця, яка має виводок.

ста́роста, -и, ч. 1. В Україні, Польщі та Великому князівстві Литовському (у XV – XVIII ст.) – керівник місцевого міського чи сільського управління або самоврядування; війт. Ця посада (звання) надавалася королями магнатам і шляхті за заслуги. Існували такі старости: *городовий староста* – голова повіту; *негородовий староста* – державець коронних маєтностей, що їх король надавав магнатам і шляхті за заслуги перед державою; *генеральний староста* – голова провінції. У ранньосередньовічній Польщі старостою називали королівського намісника, пізніш управителя королівщини, маєтків, що належали королю. 2. У Західній Україні (до 1939 р.) – начальник, голова повіту. 3. У царській Росії – голова сільської громади, обирався на 3 роки сільським сходом. 4. Виборна або призначена особа для ведення справ якого-небудь громадського колективу, товариства тощо. 5. Особа, що сватає жениха нареченій або наречену женихові. **засила́ти старості́в**. Посилати старостів до дівчини, жінки або її батьків, просячи згоди на шлюб; свататися.

старості́на, -и, ж. – див. **сва́ха**.

ста́рша дівка. – див. **ста́рший па́рубok**.

ста́рший па́рубok. Народна етика виробила цілу систему уявлень щодо прав парубків та дівок на порі та черговості їхнього одруження. Звичаєве право в цьому плані було категоричним: першими ходили на вечорниці, як і одружуватися, мали право старші діти. Щоб підкреслити їхній пріоритет, існували спеціальні чини – *старший парубок* і *старша дівка*, і ніхто з молодших братів і сестер не міг заступити їм дорогу. Особливо ретельно ставилися до черговості дівування. Якщо першою одружувалася молодша сестра, старшу могли і не взяти заміж.

сте́бка, -и, ж. Дерев'яна наземна споруда зрубної конструкції, яка має глиняну долівку та дерев'яну стелю. Стебка зазвичай опалювалася взимку і служила приміщенням для приготування їжі тваринам, зберігання трав, коренеплодів та інших продуктів, які потребували тепла. У різних областях вона мала відмінності в побудові. Суто поліською ознакою було влаштування стебки безпосередньо в сінях.

стебні́к, -а́, ч. Омшаник.

стебні́вка, -и, ж. Різновид шва в художньому вишиванні.

сте́льмаство, -а, с. (**колоді́йство**). Кустарна промисловість, яка виготовляє колеса, вози та сани. Відома в Україні з ранньої доби. Стельмахи були знані в ХІХ ст. майже в кожному селі; зазвичай вони працювали сезонно. У деяких районах України стельмаство набирало характеру масової кустарної промисловості. Найбільше воно було розвинене на Полтавщині, де в ньому працювало в кін. ХІХ ст. понад 2 400 родин. Вироби стельмахів мали попит в інших районах України, зокрема в південних. У зв'язку з механізацією транспорту стельмаство втратило своє значення.

сте́льмах, -а, ч. Майстер, який робить вози, сани, колеса тощо.

степова́ ка́ша. Обрядова обжинкова страва із пшона, яку готували під час жнивної толоки на Полтавщині.

сті́гна і сті́на, -и, ж. Літній польовий табір чабанів.

сті́йло, -а, с. Відгороджене місце для одного коня в стайні або однієї корови в корівнику; взагалі приміщення для утримання худоби.

сті́л, *стола́ і сто́лу*, ч. Вид меблів у вигляді горизонтально укріпленої на ніжках широкої дошки. Одне із найважливіших місць у хаті; завжди стояв біля покуття, під образами; на нього клали хліб, за ним їли тощо.

сті́л-скрі́ня, *сто́ла-скрі́ні*, ч. Скриня, кришка якої слугувала ще і стільницею. Такі столи-скрині були розповсюджені на заході України і зазвичай мали багатий розпис або різьбу.

сто́вба, -и, ж. Деталь плуга, що з'єднує чепігу з граділем.

стовбу́н, -а́, ч. Високий горщик із прямими вінцями.

стовпе́ць, -пця́, ч. (мн. **стовпці́**, -ів). Гречані хлібці, що випікалися з рідкого кислого тіста у керамічних кухлях, слугували заміном хліба.

стодо́ла, -и, ж. Будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотби, віяння та ін.; клуня.

стожа́ри, -ів, мн. (одн. **стожа́р**, -а, ч.). Народна назва зоряного скупчення Плеяди, яке знаходиться в сузір'ї Тельця. Слово «стожари» може походити від «стіг», «стожар» (великий сніп або копиця сіна), що символізує скупчення зірок.

Страсна́ п'ятни́ця. П'ятниця Страсного тижня за два дні до Великодня. У п'ятницю напередодні свята Пасхи розіп'яли Ісуса Христа. Віруючі люди в цей день нічого не їдять до виносу плащаниці з вітаря на середину церкви; а це зазвичай бувало близько 2-ї години пополудні. Існував звичай у Страсну п'ятницю обносити плащаницю тричі навколо церкви. У Галичині в Страсну п'ятницю дзвони замовкають. У дзвіниці до бантини чіпляють грубу дерев'яну дошку, і замість дзвонів дзвонар двома дерев'яними молотками «виклепує» по цій дошці, сповіщаючи людей про службу Божу. У момент виносу плащаниці діти також вистукують спеціальними ручними калатальцями. Повернувшись із церкви, родина зазвичай сідає за стіл обідати. Обід у Страсну п'ятницю – пісний, навіть риби їсти в цей день не можна. Здебільшого обходяться городиною: капустою, картоплею, огірками. Ні шити, ні прясти в Страсну п'ятницю не можна. Великий гріх рубати дрова або що-небудь тесати сокирою. Колись наші

господині в селах робили в цей день дві роботи: пекли паски (зазвичай це і робили саме у Страсну п'ятницю) та садили капусту – вважалося, що це робити можна, не гріх. Якщо верх паски западе або вона виявиться порожня всередині, то це віщує нещастя – «хтось помре в цьому році», вважали на Слобожанщині. За народним віруванням, у Страсну п'ятницю не можна співати – гріх. На Херсонщині кажуть, хто співає у Страсну п'ятницю, той на Великдень буде плакати. Див. **Велікдень**.

страсна́ сві́чка. Свічка, яку запалюють під час вечірнього богослужіння в останній (Страсний) четвер перед Пасхою. За повір'ям, має величезну магічну силу: нею лікували зуби, головний біль, вона допомагала від бурі й граду, її клали біля породіллі тощо.

Страсний ти́ждень. – див. **Велі́ка седм́иця** та **Бі́лий ти́ждень**.

Стриба́йло, -а, ч. – див. **Стри́бог**.

Стрибо́г, -а, ч. (**Стриба́йло**, -а, ч, **Посві́стач**, -а, ч). У стародавніх слов'ян-язичників – бог повітряних стихій (атмосферних опадів, вітрів тощо). За уявою давніх українців, – це пустотливий літун з батоном, яким він поганяє вітри. Його подих і є вітром. Широкі шаровари слугують вітрилами. Існували десятки назв хвороб, викликаних нібито вітром («підвій», «завій», «вітриця» тощо), окремі з них вважалися невиліковними. Особливо остерігалися «вихору» – раптового пориву вітру, в якому перебуває нечиста сила.

Стри́га, -и, ж. 1. Богиня східних вітрів, суховіїв, повені. За повір'ям – донька Стрибога. У деяких українських племен – богиня чвар і війни. Заступниця знахарів. 2. Коротко обстрижена покритка.

стри́й, -я, і **стри́к**, -а, ч. Дядько по батькові, брат батька та чоловік батькової сестри.

стри́йна, -и, ж. Тітка, сестра батька або дружина батькового брата.

Стрі́тєння, -я, с. Християнське свято (2 лютого – за н. юл. к., 15 лютого – за юл. к.) на честь принесення немовляти Ісуса до Соломонового храму в Єрусалимі. У народному побуті Стрітєння (Стрічення) здавна сприймається, як зустріч зими з весною. Казали, що *«в цей день зима весну зустрічає, заморозити її хоче, та сама лиходійка від свого хотіння тільки потіє»*. Селяни спостерігали цього дня чимало хліборобських прикмет: ясна і тиха погода віщує добрий урожай і роїння бджіл; вітер – погана ознака; відлига – чекай пізньої весни; як на Стрітєння півень нап'ється води з калюжі, то жди ще стужі (як нап'ється півень води, то набереться господар біди). У цей день ворожили, виставляючи тарілку з зерном на ніч надвір (якщо ранком роса – врожай, нема роси – погана ознака). У церквах цього дня святять воду і свічки. Такі свічки називають «громичними», бо їх ставили перед образами під час грози, щоби захистити людей і худобу від блискавки. Коли приходять із церкви в день Стрітєння, запалюють «громичну» свічку – «щоби весняна повінь не пошкодила посіви і щоби мороз дерева не побив». Від «громичної» свічки і саме свято Стрітєння називалось колись ще й «Громиця». Освячену цього дня в церкві воду використовували проти «пристріту». Нею кропили тварин і людей у найвідповідальніші моменти життя.

стрі́ха, -и, ж. Нижній край солом'яної покрівлі, який звисає над стіною; покрівля будівлі (переважно солом'яна).

стріха́ч, і **стриха́ч**, -а́, ч. Наріжний віялоподібний уступ на розі солом'яного даху, утворений укладанням додаткових снопиків. Мав місце в українському селянському будівництві, відрізняючись у різних районах розмірами і формою.

стріхі́ль, -я, ч. Тупий шевський ніж.

стру́дель, -для, ч. Пиріг, зроблений з коржа, змащеного начинкою та скрученого трубкою.

стру́нка і **стру́нга**, -и, ж. Відгороджене місце в кошарі, хліві для доїння овець.

стру́чень, -цня, ч. (**стру́цинь**, **сту́чень**). Традиційна українська випічка, особливо популярна в західних регіонах України. Це продовгувата (часто ромбоподібна) булка завдовжки до 50 см, випечена з білого борошна, сплетена з кількох смужок тіста. Зазвичай стручень готують до святкових подій, таких як весілля чи Різдво. Він асоціюється з достатком, родючістю та гостинністю. На Коломийщині весільні гості приносили стручень замість короваю. Його прикрашали квітами, калиною, барвінком і кольоровими стрічками. Випікали здебільшого солодким – як побажання молодятм щасливого та солодкого життя.

сту́льник, -а, ч. – див. **ле́жень**.

сту́па, -и, ж. Пристрій для лушення та подрібнення різних речовин за допомогою товкача (песта, ступака). Ступою подрібнювали зерно на крупу чи фураж або очищали його від лушпиння. За конструкцією ступи поділяються на ручні, ножні, земляні (південь України). У ступах товкли горох, квасолю, сушені груші та яблука для пирогів, просо, овес на куліш, пшеницю на кутю, у деяких районах України переробляли гречку й жито на крупу і борошно, готували сім'я для олійниці, дрібнили сіль і горіхи. У народних казках Баба-Яга пересувається в ступі, що додає цьому предмету містичного відтінку. Існує декілька сталих зворотів, пов'язаних із цим словом: Дурний як ступа; І в ступі не влучити; Носитися, як дурень зі ступою; Товкти воду в ступі.

сту́пка, -и, ж. 1. Зменшена форма слова «ступа», що означає невеликий посуд (керамічний, металевий або кам'яний) для розтирання чи товчення дрібних продуктів, таких як спеції, сіль, мак або ліки. 2. Ступка (stopka, толпка, топка) – одиниця вимірювання солі, що використовувалася в Україні та Польщі у XIV–XVIII ст. Назва походить від грудки солі, яка утворювалася під час солеваріння. 3) Дитяча народна гра.

ступня́, -і́, ж. – див. **крок**.

стяг, -а, ч. (мн. **стя́ги**, -ів). У своєму первинному значенні стяги були суто військовими атрибутами – знаками збору дружин та сигналами до бойових дій. Про це свідчить і семантика слова «стяг», тобто стягуватися в якомусь місці. Така функція стягів залишалася і в пізніші часи, зокрема в роки національно-визвольної війни середини XVII ст., причому дедалі більше набуваючи національно-державного змісту.

субе́тнос, -у, ч. внутрішня територіальна частина етносу, яка вирізняється певною культурно-побутовою специфікою, самоназвою, протиставленням себе

іншим на основі взаємної компліментарності, локальною і загальноетнічною самосвідомістю.

суга́к, -а́, ч. Пристрій для розв'язання вузлів.

су́день, -я, ч. — див. **місник**.

сукма́н, -а, ч. Давній верхній одяг, переважно чоловічий, виготовлений із сукна, з довгими й розширеними донизу полами; свита.

сулі́я, -і́ї, ж. Велика пляшка для зберігання рідин (наприклад, вина, горілки, олії тощо); бутиль.

супря́га, -и, ж. Одна з форм кооперування робіт, які не в змозі була виконати одна сім'я. Не маючи необхідного реманенту для оранки важких цілинних ґрунтів, селяни запрягали волів чи коней у три-чотири пари і спільно обробляли поля. Супряжна спілка об'єднувала переважно споріднені і, як правило, економічно рівноцінні сім'ї, полегшуючи тим самим умови неписаної угоди. Її пункти передбачали, зокрема, рівну участь кожної сім'ї в кооперації: однакову кількість волів та реманенту, черговість виконання робіт, тотожність умов харчування людей та годування худоби тощо. Харчувалися або в складчину, або по черзі в хаті того, кому виконували роботу. Якщо в супрязі брали участь сім'ї з різним достатком, то домовлялися і про відповідні умови розрахунку. Отже, в основі супряги лежав передовсім принцип рівного вкладу в колективну працю.

сухозлі́тка, -и, ж. 1. Дуже тонкі пластинки золота, якими покривають, оздоблюють що-небудь. 2. Сріблясті або золотисті металеві нитки, що йдуть на виготовлення парчевої нитки, тасьми тощо.

суша́рка, -и, ж. Приміщення, призначене для сушіння фруктів, грибів, ягід. Сушарки — це були нескладні, заглиблені в землю або наземні споруди, які мали печі.

ся́бер, -бра, **ся́бро**, -а, ч. Учасник земельного володіння, компаньйон у торговому підприємстві.

сябрі́, -і́в, *мн.* (*одн.* **сябр**, -а́, ч). У білорусів — люди, зв'язані з ким-небудь дружбою, довірою; товариші, приятелі. *Перен.* Білоруси взагалі.

сябрі́на, -и, ж. Давня форма сімейного та господарського устрою селян України XIV–XVIII ст. Назва походить від давньоруського слова *сябр* (співвласник, співучасник, а також — товариш, сусіда, брат). Вона існувала у вигляді невеликої спілки, як правило, малих сімей. Члени сябрини вели своє походження від спільного предка. Крім кривності, їх єднали спільне територіальне мешкання. Кожен із сябрів мав право не на конкретну ділянку спільної землі, а лише на певну її частку (*пайку*). Сябринство умовно можна поділити на природне і штучне. Перший вид більш давнього походження, його суть — у розподілі спільної власності великосімейних патріархальних об'єднань між меншими спілками. До останніх вливалися і чужаки (через шлюб, купівлю-продаж сябринної пайки), і кривне начало поступово слабшало. В основі штучної супряги лежав договір кількох осіб, які часто й не були родичами та жили в різних селах. Оформлення сябринних спілок за звичаєм відбувалося на громадському сході або з дозволу сільського уряду. Одним із поширених способів їх утворення було назване *братерство*, що встановлювало фіктивні

родинні відносини. Це робилося тоді, коли не находили помічника-співвласника серед рідні або потерпали від нестачі додаткових робочих рук. Значна кількість сябринних спілок утворювалася шляхом спільної купівлі того чи іншого виду власності. На відміну від природних, штучні супряги не були такі чисельні за складом. Якими б не були способи утворення супряг, у них завжди зберігалися традиційні норми ставлення до спільної власності, що спиралися на звичаєве право. Наприклад, продаж або будь-яке інше її відчуження були неможливі без відома й дозволу всіх сябрів. Сябринні товариства приваблювали селян своїм колективізмом, але, на відміну від сільської общини, вони мали переважно тимчасовий характер і не відзначалися єдністю інтересів їхніх членів. Зокрема, це й зумовило розпад супряг і перехід спільної власності в особисту і меншою мірою – в общинну.

Т

табівка, -и, ж. Плaska шкіряна гуцульська торбина, яку носили через плече на реміні. Використовували для дрібних предметів (кресала, люльки тощо).

та́волга, -и, ж. Чагарникова рослина родини розоцвітих із колючими пагонами та білими, рожевими або червоними квітками, зібраними в зонтикоподібні суцвіття; спірея. Довгими прутами таволги часто били гребців на галерах.

Таврі́да, -и, ж. (**Та́врі́ка**). Стародавня назва Кримського півострова за ім'ям племені таврів, які в I тисячолітті до н. е. населяли гірські та прибережні райони Криму.

Та́врі́ка, -и, ж. – див. **Таврі́да**.

Та́врі́я, -ї, ж. – див. **Південь України**.

тага́н, -а́, ч. Залізний обруч на трьох ніжках, на який ставлять казан, чавун тощо, готуючи їжу на відкритому вогні.

та́йстра, -и, ж. Гуцульська торбина, якуносять через плече. Виготовляли з вовняної тканини, оздобленої орнаментальними узорами.

тала́н, -у́, ч. – див. **До́ля**.

та́ляр, -а, ч. Старовинна срібна монета, що була в обігу в Німеччині, Чехії, Італії тощо, а також в Україні.

тано́к, -нку́, ч. Народна гра, учасники якої, узявшись за руки, ходять по колу, співаючи й танцюючи або тільки танцюючи; хоровод.

тараба́н, -а, ч. – див. **бу́бон**.

тарату́та, -и, ж. Стародавня українська народна страва, основний інгредієнт якої – варений буряк. До неї також додають солоні огірки, хрін, цибулю та олію. Залежно від того, чим її заправляють – буряковим квасом чи огірковим розсолom – страва набуває вигляду або холодного супу, або салату. У деяких регіонах України таратutoю також називали страву з покришеного хліба з додаванням олії, цибулі, часнику та хрону.

тарта́к, -а́, ч. Лісопильний завод; лісопильня.

те́рлиця, **те́рниця**, -і, ж. Знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель тощо.

те́рх, -а, ч. 1. В'юк. 2. Стара міра рідини.

тесля́р, -а́, ч. Робітник, що займається грубою обробкою деревини, спорудженням дерев'яних будов, виготовленням простих дерев'яних меблів тощо.

те́та, -и, ж. Діалектна назва тітки.

тетеря́, -і, ж. 1. Традиційна страва з гречаного (житнього) борошна та пшона, популярна переважно в козацькому побуті. Її друга назва – «рябко», що походить від характерного сіро-жовтого кольору. Зазвичай тетерю готували без м'яса, але іноді заправляли салом. Для більшої ситності до страви додавали засмажку з цибулі або присмажену цибулю з салом. Інколи її заправляли квасом і хріном, додаючи часник. 2. Страва із сухарів або хліба, залитих водою, з додаванням солі, цибулі та олії.

те́щин пири́г. – див. **ле́жень**.

ти́гель, -гля, ч. Посудина з вогнетривких матеріалів для плавлення, нагрівання або сплавляння різних речовин (переважно металів).

ти́ква, -и, ж. 1. Рослина родини гарбузових. 2. Череп'яна посудина, подібна до глечика, з дуже вузьким горлом, у якій носять або тримають воду, вино тощо.

ти́н, -у, ч. Огорожа, сплетена з лози, тонкого гілля, очерету тощо, покладених горизонтально й закріплених між стовпцями.

ти́рло, -а, с. 1. Місце для відпочинку худоби, найчастіше біля водопою. 2. Лігво, кубло звірів. 3. Місце, де токують птахи або де вони збираються для відпочинку, на ніч. 4. Місце, де нереститься риба.

ти́сяцький, -кого, ч. 1. У давній Русі – начальник тисячі військового ополчення. 2. Виборча службова особа в селян; сільський старшина (до реформи 1861 р.).

ти́тар, -я, ч. Церковний староста.

ти́к, то́ку, ч. 1. Розчищене місце, спеціально підготовлений майданчик надворі або в приміщенні для молотби, очищення і просушування зерна. 2. Скирти, стіжки, ожереди тощо, що стоять на такому місці.

ти́сна ба́ба. Гра, у якій ті, що сидять на кінцях лавки, тиснуть на тих, що сидять посередині, намагаючись витіснити їх і зайняти їх місце.

ти́тка, -и, ж. Сестра батька або матері.

тка́цтво, -а, с. Виготовлення, виробництво тканин, з яких люди шили одяг, оздоблювали житло. Ткацтво – одне з найдавніших ремесел та видів народного мистецтва. Ручне ткацтво виникло в період первіснообщинного ладу, було поширене в Київській Русі і в Україні до XIX ст. Машинне ткацтво розпочалося наприкінці XVIII ст., коли був створений механічний ткацький верстат. В Україні особливо розповсюдженим було художнє ткацтво. Широковідомі килими, плаhti, пояси, рушники, серпанки тощо, що відзначаються високохудожньою орнаментациєю, неповторними візерунками, яскравою вишивкою.

товка́ч, -а́, ч. Товстий дерев'яний стрижень, ударами, натискуванням якого ущільнюють яку-небудь масу або подрібнюють, розтирають що-небудь, а також – заокруглений на кінці стрижень, яким товчуть, розтирають що-небудь у ступі, ступці. В обрядах виступає як еротичний символ поряд зі ступою. У фольклорі та повір'ях фігурує як атрибут відьми й Баби-Яги.

токáн, -у, ч., Густа каша з кукурудзяного борошна. Часто вважають регіональною назвою мамалиги. Слово *токан* (*tocană*) має румунське коріння. Традиційна страва українських Карпат, зокрема Гуцульщини, Буковини та Закарпаття. За способом приготування подібна до кулеші або мамалиги, але відрізняється густішою консистенцією та способом подачі. Варять на воді, молоці або сметані, часто з додаванням масла, бринзи, шкварок чи вершків. Гуцульський токан подається пошаровано: шарами кукурудзяної каші, бринзи, шкварок або грибно́ї підливи. Закарпатський варіант інколи доповнюють м'ясними стравами або рибою. Токан вважається дуже ситною та енергетично поживною стравою, що традиційно входила до раціону пастухів і жителів гірських регіонів. Див. ще **кулéша**, **мамалі́га**.

толóка¹, -и, ж. 1. Залишене під пар поле, що слугує пасовищем для худоби. 2. Взагалі вільна ділянка біля села, де збиралася молодь гуляти.

толóка², -лóкi, ж. Одноразова праця гуртом для швидкого виконання великої за обсягом роботи, на яку скликають сусідів, родичів, товаришів (без оплати, а за частування). Толоку використовували на польових роботах (оранці, сівбі, збиранні врожаю), у домашніх заняттях (прядінні, заготівлі продуктів). На Поліссі толокою часто копали картоплю, молотили хліб, на Закарпатті – лушили кукурудзу. Див. **залóгові схóдини**.

толокнó, -á, с. Борошно з підсушеного і трохи підсмаженого зерна вівса, а також товчена суха риба тощо. Овес спершу парили в горщику, потім сушили в добре витоplenій печі, товкли в ступі, мололи на жорнах і просіювали через сито. Толокно вживали по-різному. Його насипали в кишені і їли навіть під час роботи. Коли ж отримане вівсяне борошно розводили холодною підсоленою або підсолодженою водою, то таку бовтанку їли ложками. Активно вживали толокно в пору сінокоосу, оскільки воно зменшувало спрагу.

тóня, -i, ж. 1. Ділянка водоймища, зазвичай з розчищеним дном для ловлі риби неводом. 2. Невід з рибою; улов риби, добутий під час одного закидання невода.

торбáн, -а, ч. 1. Український та польський народний струнний щипковий музичний інструмент, близький будовою до бандури. Досить відомий в Італії, Франції, звідки, як вважають дослідники, прийшов в Україну. Поширений серед козацької старшини та в колах української шляхти. 2. Вид народного танцю.

торóчини, -ин, мн. Обряд, що проводився за тиждень до весілля, під час якого дівчата допомагали молодій «торочити» рушники. Це була своєрідна церемонія прощання відданиці з дівуванням. На «торочини» приходив молодий з боярином і приносив гостинці для молодої та дівчат.

тотемі́зм, -у, ч. Сукупність релігійних уявлень і вірувань про існування надприродних зв'язків між певною родовою групою людей і певним видом рослин чи тварин. Елементи тотемізму залишилися в обрядовості та звичаях українців (зокрема в обрядах водіння кози, тополі тощо).

тра́пéза з обі́тницi. – див. **тра́пéзи колектiвнi (пирува́ння)**.

тра́пéза, -и, ж. Обов'язковий компонент української святкової гостини. Під час трапези гостей садовили на найзручніші місця, а найдорожчих – на почесне місце, покуть. Господарі, як правило, не сідали за стіл, а прислуговували,

постійно запрошуючи гостей їсти: господиня – жінок, господар – чоловіків. Гості ж перед кожною новою стравою чекали запрошення і розпочинали їсти тільки після неодноразової «принуки»; самотійно вони не сміли ні брати щось зі столу, ні виходити з-за столу. Отже, процес трапези розтягувався надовго. Сигналом до його закінчення слугувало внесення хліба з сіллю. Словами «*Спасибі за хліб, за сіль, за кашу і милість вашу*» гості дякували господарям за гостину і гостинність. Вдячність за трапезу, згідно з давніми віруваннями, адресувалася не лише господарям, а й духам їхніх предків, а через них – самому Всевишньому. І всі присутні – співтрапезники – були ритуально об'єднані цією ідеєю. Така ідеологічна основа святкового застілля до того ж підсилювалася моральними чинниками – симпатіями до ближнього. Саме тому трапеза завжди була серцевиною української, а загалом й східнослов'янської, гостинності.

тра́пéзи колекти́вні (пирува́ння). Історично сформувалося кілька типів колективних трапез: *братчина (канун, свіча), престол, складка, мольба і трапеза з обітниці*. Найдавнішими є *трапеза з обітниці* та *мольба*, які проводились у разі загальної для громади біди. На честь святого покровителя обіцялося принесення в жертву якоїсь тварини; її спеціально відгодовували на кошти громади. *Складка* (складчина, зсипка) влаштовувалась дівчатами п'ять (у деяких регіонах три) разів на рік для себе і для парубків, для дітей та для літніх людей. *Братчина* – збори поважних членів сільських громад (або всієї громади) для вшанування святого покровителя. Основним елементом такої братчини були громадський молебень на честь святого, колективна трапеза, влаштована у складчину всією громадою, обряд свічі, молебень у полі та його окроплення і нарешті – застілля після молебню, де пили мед і пиво (*канун*). Суто громадський характер мало й інше свято, близьке за характером до братчини, – *престол (храм, празник)*. Воно приурочувалося або до дня вшанування святого покровителя, або до дати освячення місцевої церкви. Скільки церква мала вівтарів, стільки ж справлялося і храмових свят.

трембі́та, -и, ж. Народний духовий дульцевий музичний інструмент, рід дерев'яної труби, обгорнутої березовою корою без венти́лів і клапанів. Довжина до 3 м, діаметр (30 мм) збільшується в розтрубі; у вузький кінець трембіти вставляється рогове або металеве дульце (пищик). Трембіта поширена у східній частині Українських Карпат, зокрема на Гуцульщині. Вона виконує роль інформатора про різні події на селі (колядників, що наближаються, весілля, смерть, похорон) відповідною кличкою, чи сумною тужливою мелодією. На трембіті виконують також вівчарські награвання.

триде́нс, -а, ч. – див. тризу́б.

три́зна, -и, ж. 1. У стародавніх слов'ян – завершальна частина поховального обряду, що складалася з поминальної учти, військових ігор і різних змагань. 2. Те саме, що **пóминки**.

тризу́б, -а, ч. (триде́нс, триде́нт). Один із національних символів українців. Його виникнення сягає сивої давнини, дохристиянських вірувань слов'ян. Дослідники вважають, що він (як і хрест) символізує тримірність Всесвіту і водночас триєдність головних життєвих цінностей – Мудрості, Знання, Любові.

Не випадково з прийняттям християнства на Русі його нерідко використовували разом зі знаком хреста. Тризуб також вважали: а) символом державної влади; б) християнською церковною емблемою (хоругвою, голубом); в) геральдично-нумізматичною фігурою (норманського крука чи сокола); г) монограмою (рунічною, візантійською, українською); д) геометричним орнаментом (східним, візантійським, слов'янським); е) стилізованою квіткою, трисвічником; є) схематичним рисунком лука зі стрілою; ж) символом блискавиці; з) символом влади над трьома світами – небесним, земним і підземним; и) емблемою, що схематично зображує якір, сокиру, прапор, колосок тощо; і) літеру або ієрогліф. На початку тризуб не був офіційним гербом у сучасному розумінні, а виступав у ролі родового знака князів. Із XI ст. він перетворюється на атрибут влади й на знак єднання східних слов'ян, набуваючи статусу герба, оскільки став передаватися у спадок. Активне його функціонування (з деякими видозмінами) тривало до XV ст. Навіть із повсюдним поширенням геральдичних знаків із зображенням архангела Михаїла воно не припинилося, а лише дещо звузилося: тризуб став одним із компонентів крайових гербів, скажімо Підкарпатської України. Характерно, що кожного разу, коли в Україні спалахувало національне піднесення, тризуб набував значення національного символу, а в періоди творення державності – основного гербового знака. Як державний герб він був, наприклад, упроваджений щойно після утворення Української Народної Республіки (золотий триденс на синьому полі). 19 лютого 1992 р. Верховна Рада України затвердила тризуб як державний Герб України.

трипільна систéма землерóбства. Система землеробства, коли вся придатна для обробітку земля ділилася на три частини. Одна призначалася під озимі культури, друга – під ярові, а третя залишалася *парувати*, використовуючись протягом весняно-літнього сезону як громадське пасовисько. Відома з часів Київської Русі, найбільш поширена у XIX – на початку XX ст. Трипільна система було прогресивнішою системою землеробства порівняно з *вирубно-вогневою* та *перелоговою*. Проте селяни на практиці не усюди й не завжди чітко дотримувалися трипільної сівозміни. Іноді земля ділилася тільки на дві частини – орну й пасовисько (*двопілья*), іноді на чотири (*чотирипілья*), подекуди трипільна система поєднувалася з елементами перелогової системи тощо.

Трійця, -і, ж. 1. День Святої Трійці – одне з трьох головних християнських свят (поруч з Різдвом Господнім та Воскресінням Господнім), належить до дванадцяти свят Православної церкви. У православ'ї Трійцю святкують у неділю на п'ятдесятний день після Великодня, тому цей день називають також *П'ятидесятницею*. Свою першу назву свято отримало на честь сходження Святого Духа на апостолів, яке їм обіцяв Ісус Христос перед своїм Вознесінням на небеса. Сходження Святого Духа вказує на триєдність Бога. Цього дня в православних храмах виконується одна з найурочистіших та найвеличніших служб у році: підлогу храму встеляють свіжоскошеною травою, ікони прикрашають березовими гілками. Наступного дня, у понеділок, святкують День Святого Духа. У католицькій церкві свято Трійці відзначають наступної неділі після свята П'ятидесятниці, коли святкують сходження Святого Духа на

апостолів. Це свято відзначає також більшість протестантів, однак не визнається, наприклад, свідками Єгови. Народна назва свята – Зелена неділя (Свята неділя). Див. **Зелена неділя**. 2. «Трійцею» називали і богоявленську воскову свічку, оздоблену калиною, барвінком, запашною волошкою. Використовували під час пологів, ставили біля голови.

Тро́йця, *-і, жс.* – див. **Трійця**.

троїсті музи́ки. Народний інструментальний ансамбль у складі скрипки, басолі (баса), бубна (в центральних областях), або скрипки, цимбалів, бубна чи сопілки (у західних областях). Деколи вони могли утворювати квартет. Вперше згадуються на Україні в кінці XVII – та поч. XVIII ст. Троїсті музики відігравали важливу роль у побуті українського села: на народних святах, весіллях, ярмарках тощо. Виконували переважно танцювальні і пісенні мелодії.

тропа́к, *-а, ч.* Український народний танець, за характером виконання близький до гопака; музика до цього танцю.

тропотя́нка, *-и, жс.* Український народний танець, який відзначається жвавістю й темпераментністю виконання.

троя́н, *-а, ч.* 1. Троє (коней). 2. Вид народного танцю з притупуванням правою ногою. 3. У дохристиянських віруваннях – бог, що стояв у ряду головних слов'янських богів – Хорса, Велеса, Перуна. 4. Різновид найпростішого культиватора, що складався з трьох повздовжніх валків, у які знизу забивалися три, розташовані трикутником (звідси й походить назва), ральники з залізними наральниками. Середній валок був довшим і правив за дишло.

тру́нок, *-нку, ч.* 1. Напій, переважно алкогольний. Часто поєднується зі словами «медовий», «хмільний» або «цілющий», підкреслюючи його характер як особливого напою. 2. Настій із трав чи коренів, призначений для лікувальних або інших цілей. 3. Міцний алкогольний напій, зокрема горілка.

тулумба́с, *-а, ч.* Старовинний ударний музичний інструмент, що має форму мідної чаші, обтягнутої з відкритого боку шкірою, по якій б'ють калаталом. У XVII-XVIII ст. козаки Запорозької Січі застосовували тулумбас як сигнальний інструмент. У походах невеликий тулумбас прив'язували до сідла, звук видобували рукояткою канчука. Тулумбаси були різних розмірів. У найбільші з них били одночасно вісім чоловік. Їх називали ще набатом і тримали лише в Запорозькій Січі.

туте́шні, *-іх, мн. (туте́шній, -я, -є.)*. Позначення окремих груп населення України (Полісся, Волинь тощо), які мали розмиту національну самосвідомість. Зокрема, десятки тисяч місцевих жителів (так званих «тутешніх») під час польських переписів XX століття були зараховані до категорії «інші» й не включені ні до українців, ні до білорусів. Остаточною метою польської влади було витіснення національної самоназви й підготовка населення регіону до процесу полонізації.

тяж, *-а, ч.* 1. Ремінь або мотузка, що з'єднує верхній кінець голоблі з віссю переднього колеса для вирівнювання руху екіпажа. 2. Велике дерев'яне кільце, яким з'єднують плуг і колішню. 3. Сухожилля.

У

уби́йсьник, -а, ч. Перелесник.

убру́с, -а, ч. 1. Старовинний жіночий головний убір. 2. Скатёрка.

угі́ддя, -я, с. Ділянка орної землі або частина природних багатств, придатних для господарського використання (луги, сінокоси, пасовиська, ліс). Угіддя переважно перебували в громадській власності, і селяни лише мали право користуватися ними.

узва́р, -у, ч. Прохолодний напій з сухих фруктів (яблук, груш, вишень, слив, абрикос) та ягід. Його традиційно подають на стіл у Святий вечір до куті. Назва походить від дієслова «заварити», тому що фрукти тільки доводяться до кипіння. Узвар можна не варити, а настоювати у великому термосі: підготовлені сухофрукти пересипають в термос, заливають окропом, кришку термоса закривають і настоюють.

украї́нські наро́дні та́нці (**тано́к**, **хорово́д**). Відзначалися великою різноманітністю, налічували понад 40 па. Найпоширеніші з них – гопак, козачок, тропак, чумак, голубець, гандзя, горлиця, у три ноги, рибка, бички, журавель, шевчик та ін.

умика́ння, -я, с. Викрадення дівчини, жінки, щоб узяти її за дружину.

умо́вини, -вин, *мн.* – див. **огля́дини**.

уні́ати, -ів, *мн.* Назва парафіян греко-католицької церкви. Цей термін, переважно в православно-католицькій полеміці, набрав зневажливого значення. З'єднані східні католики прийняли в Австро-Угорщині назву греко-католиків. Як зручний термін для відрізнєння українців-католиків від православних і римо-католиків. Деякі чужомовні автори вживають його й досі без будь-якого принизливого значення. Історично уніати – назва українців і білорусів, які в Берестейській унії об'єдналися з римською церквою зі збереженням попередніх обрядових і канонічних особливостей.

упі́р, -я́, ч. Найдавніше уособлення зловорожих сил; покійник, що виходить з могили, аби висмоктувати з людей кров (поглинати). Цей образ має загальнослов'янську основу, зустрічаючись у повір'ях багатьох народів. За народними уявленнями, міг з'являтися у різній подобі (собаки, kota, двох хлопчиків), ходити пішки або їздити на коні. Упир мав дві душі, одна з яких не покидала тіла і після смерті. Вважалося, що упирі бувають родимі та роблені. Перші народжувалися із хвостиком. Робленим упирем ставала людина, на яку нав'язано дух нечистої сили. На Волині вірили, що упирем ставав кожний самовбивця. Розпізнати упиря можна по шести пальцях на руках і ногах, а після смерті – по напрочуд свіжому яскраво-червоному обличчю. Побутувало повір'я, що, крім мертвого упиря, в кожному селі був і живий, який захищав громаду від мертвого. Для забезпечення захисту від упирів, залежних мерців та іншого *нав'я* існувала ціла система дій, пов'язаних насамперед зі способами їх поховання. Нечистих ховали або на окремому цвинтарі, або найчастіше на межі ланів, перехресті доріг, на пустищах, болотах чи в яругах. За свідченням Д. Зеленіна, їх навіть не засипали землею, а закидали сміттям чи закладали камінням (звідси й назва «заложні», або «заложені»). Щоб знешкодити упиря, у його могилу кидали

жменю маку, закопували осикового кілка, а подекуди й пробивали ним потилицю покійника.

упру́г, -а, ч. 1. Міра площі, ділянка землі (дорівнює $\frac{1}{8}$ або $\frac{1}{4}$ десятини), яку можна зорати однією упряжкою волів: з ранку до сніданку – *перший*, до обіду – *другий*, до полудника – *третій*, до вечора – *четвертий* опруг. 2. Міра часу, що дорівнює четвертій частині робочого дня.

ури́з, -у, ч. – див. **сграфі́то**.

у́ставка, -и, ж. Вишита вставлена смуга на плечах жіночої сорочки.

ущі́пок, -пка, ч. – див. **ощі́пок**.

Ф

фа́йка, -и, ж. Діалектна назва курильної люльки. Див. ще **лю́лька**.

фа́лда, -и, ж. Боковий або нижній край чоловічого одягу з розрізом; пола.

фарту́х, -а, ч. Жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру та фасону, який одягають спереду на сукню, спідницю, щоб запобігти забрудненню їх. Фартух часом робили із дорогих нарядних, частіше привозних тканин (парчі, візерунчастого шовку, шерсті). Цю ж назву мала біла полотняна спідниця бойківчанок, яка прикрашалася по низу вишивкою (*циркою*).

ферделі́нка, -и, **фе́рділь**, -і, ж. Міра сипучих тіл. Дерев'яна діжка, що вміщувала 25 кг, використовувалась на Закарпатті.

фетиши́зм, -у, ч. Одна з ранніх форм релігійних вірувань – обожнювання предметів неживої природи, фетишів. В українській релігійно-міфологічній традиції фетишами – об'єктами релігійного поклоніння – вважалися різноманітні амулети й талісмани. Зокрема, чудодійною силою народна уява наділяла певні види каміння, яке нібито лікує від хвороб. Залишки фетишизму проявляються і в сучасному християнстві (культ хреста, ікон).

фі́льва́рок, -рку, ч. У Польщі, Литві, Україні та Білорусі в XIV – XIX ст. багатогалузеве панське господарство. За панщини у фільварках застосовувалася дармова праця, пізніше – наймана. В українських землях фільварок вперше з'явився в Галичині у XV ст. Поширенню фільварків сприяло не тільки обезземелення селян, але і наявність великої кількості вільних земель та колонізаційний процес у напрямку на схід і південний схід. Сільськогосподарська продукція у фільварках не лише вироблялась, але і перероблялась й відправлялась великими партіями на ринок у вигляді напівфабрикатів. Подекуди фільварки мали тваринницький характер (плекання волів на українських землях). Окремі фільварки поширили свою діяльність на сільськогосподарські промисли (поташ, бортництво, гуральництво). У XIX ст. фільварки через неприбутковість, брак модернізації сільськогосподарської техніки і коштів, робочої сили почали занепадати.

фіра́нка, -и, ж. 1. Шматок тканини або тюлю, яким запинають вікно, двері тощо; занавіска. 2. Невеличкі засклені дверцята у вікні для провітрювання приміщення.

флоя́ра, **флоо́ра**, -и, ж. Басова сопілка-зубівка майже метрової довжини, поширена на Гуцульщині.

фляндрі́вка, -и, ж. Специфічна система орнаменту в українській народній майоліці (випалена глина, укрита поливою та малюнками), що одержується при нанесенні фарб на сирий гончарний виріб. Див. **залива́ння**.

фо́лкеркунде, невідм., с. («Völkerkunde»). Термін, поширений у німецькомовних країнах, який стосується галузі етнології, що досліджує культури та народи позаєвропейських країн.

фо́лькскунде, невідм., с. («Volkskunde»). Термін, що використовується в німецькомовних країнах для позначення етнологічних досліджень власного народу, зосереджених переважно на аналізі історичного розвитку його культури та способу життя.

Фомі́н тїждень. – див. **Прóводи**.

фо́рми колекти́вної взаємодопо́моги. Існували такі види: толока, супряга, відробітки, супрядки. Кожен з цих видів мав різноманітні варіанти. Наприклад, толока виступала у вигляді *косовиці, гребовиці, закладин, валькування хати, клаки, возовиці*; супряга – *скіпцини (спольцини, десятини), зажини, замолоту*; відробітки – у варіантах *заорок, зажинків, обжинків* тощо; супрядки – *оденьок, посиденьок, попряхів, досвіток, торочин*.

фо́та, -и, ж. – див. **де́рга**.

фра́трія, -ї, ж. У давніх греків, спочатку первісний рід, згодом об'єднання кількох родів, що мали спільного родоначальника. Кілька споріднених фратрій становили плем'я.

фу́нт, -а, ч. 1. Міра ваги, що дорівнювала 409,5 г і застосовувалася на території Росії, України та Білорусі з X ст. до запровадження метричної системи мір. 2. Міра ваги в країнах з англійською системою мір (в Англії, Бельгії та ін.), що дорівнює 453,6 г.

фу́ркало, -а, с. – див. **фу́рфалка**.

фу́рфалка, -и, ж. (**фу́ркало, ху́ркало, дзижча́лка**). Найпоширеніша українська дитяча забавка на селі, виготовлена з хрящової кістки свині й протягнутої крізь неї зв'язаної кільцем мотузки, так, що з обох боків з'являлися петлі. Назва походить від характерного звуку, що видає ця іграшка. Гралися нею так: брали обома руками за петлі й накручували тугий вузол доки не зажимало пальців. Після того розводили руки й кістка починала швидко розкручуватись й знову закручуватись, видаючи характерні низькочастотні звуки урчання. Принцип роботи дзиги. Забава тривала доки фурфалка не перетре нитки й не зірветься. Гралися на час, у кого довше фурчатиме. Забавка досить травматична, бо щоб ліпше дослухатися до звуків, що вона видавала, руки підносили поближче до вуха й кістка була в уразливе місце. Гра була пов'язана з важливою селянською справою – різанням свині. Забавку робили, щоб не відволікала малеча, яка не була задіяна в цій справі. На Волині фуркало виготовляють з дерева. Наші пращури фуркалом відганяли не тільки злих духів від хати, а й темної пори злих собак. Катання дівчат на дерев'яних санях по колу на Різдво Христове також називалося *фуркало* і було популярне серед сільської молоді.

Х

характёрник, -а, ч. Назва віщуна, чаклуна на Запорозькій Січі. Займався не лише яснобаченням, але й лікуванням поранених козаків, їх психотерапією та психофізичною підготовкою. Характерник – своєрідний духовний наставник, якого козаки шанували і дещо побоювалися, хранитель традицій і таємниць бойового мистецтва запорозького козацтва. За переказами, кошовий запорожців І. Сірко, якого обирали на цю посаду протягом 24 років, був відомим козацьким характерником.

ха́та, -и, ж. Слово, яке вживається на означення традиційного українського житла. Внутрішня площа хати, її забудова по всій Україні була схожою, хоча в кожній місцевості у внутрішньому інтер'єрі відбивалися як національні, так і регіональні особливості життя українців. Вважається, що слово хата (нім. *hutte* «курінь», «хижа») німецького походження. В українській мові воно витіснило загальнослов'янське «ізба», яке теж є германізмом, запозиченим з готської мови. Внутрішню площу хати умовно можна поділити на робочу, обрядову і побутову. Робоча площа – це піч, мисник, ложник; обрядова – стіл на покуті; побутова – це піл або ліжко, скриня, колиска, ослони, лава. Стіни класичної української хати були побілені вапном. Хати часто розмальовували олійними фарбами. Стіни, вікна, двері, карниз печі, поріг були орнаментовані з використанням червоного, синього і жовтого кольорів, які містили в собі магічну та символічну інформацію. Перед столом ставили ослін, тобто лаву на дерев'яних ніжках. Від печі до причілкової стіни на жердці зберігали побутові тканини і буденний одяг. Стіл завжди стояв у кутку, навпроти печі. Найсвятіше місце в хаті – покуття. Широко побутовували в Україні настінні розписи. Проте вже на кінець ХІХ ст. декоративні мотиви-розписи традиційного житла втратили свій символічний зміст. На Лемківщині розмальовували на вхідних дверях «квіт» – своєрідну інформацію про склад сім'ї: гілка з листям барвінку символізувала жінок у родині, а гілка з зірками – чоловіків. Народжувалася дитина – домальовували гілку, а коли помирав якийсь член родини – малювали хрестик. Українська хата, як правило, виходила до вулиці причілковими стінами, тому декоративно оздоблювалися і фронтони, де часто дах завершувався фігурною оздобою у формі кінської голови, вона вважалася оберегом від злих сил. У деяких місцевостях на гребені з обох боків зустрічалося різьблене зображення змії, образ якої символізував вічність, мудрість і життя. Інколи фронтонові дахи прикрашалися великими розетами – символом сонця, зустрічалися також зображення птахів, квітів.

ха́та-хворостя́нка, -и, ж. Хата (землянка), зроблена з хворосту й обмазана глиною; мазанка.

хва́тка, и, ж. – див. **підса́ка**.

хві́ртка, -и, ж. 1. Невеликі вхідні двері в паркані або у воротах. 2. Те саме, що **фіра́нка**.

хіморóдник, -а, ч., заст. Могло означати ворожбита, чарівника, знахаря або чаклуна. Це слово пов'язане зі старовинними уявленнями про магію та людей,

які володіють таємними знаннями. Походить від слів «химорода» (щось вигадливе, чарівне).

хіднік, -а, ч. 1. *заст.* Прохід, тротуар або стежка для ходьби. 2. Вузкий довгий килим або доріжка, яку стелять на підлозі. Такі хідники часто ткали вручну, використовуючи вовну або льон. Їх клали у хатах, особливо у сінях або на дерев'яних підлогах. У такому значенні слово вживається на Галичині, Закарпатті, Буковині.

хліб, -а, ч. Харчовий продукт, що випікається з борошна, за повір'ями українців – символ життя, щастя, благополуччя, предмет обрядовості. Пекли переважно із житнього борошна, часто домішуючи ячмінне, гречане або вівсяне. У карпатських селян випікали хліб з вівсяного борошна (Бойківщина), з кукурудзяного – на Гуцульщині, на півдні, а нині – по всій Україні – переважно пшеничний хліб.

хлібніи, -ин, *мн.* – див. **колячини**.

хлібниця, -і, *ж.* 1. Тарілка або кошик для хліба та хлібних виробів, а також невеликий ящик для зберігання хліба. 2. Те саме, що **комора** 1.

хлів, -а, ч. Будівля для свійської худоби та птиці.

хлопець, -ця, ч. – див. **соціально-вікові категорії**.

хлопчіще, -а, ч. – див. **соціально-вікові категорії**.

хлоп'янка, -и, *ж.* Жіноча сорочка, що мало відрізнялася від чоловічої сорочки, пошитої вперекідку. Поширена на Буковині та Закарпатті. Полотно такої сорочки перегинали вдвоє і зверху розрізали виріз на шию та ще один на пазуху. Пазуху зарублювали і обводили вузькою вишивкою. Виріз на шию викінчували обшивкою, до якої пришивали дві повітряні петлі.

хованець, -ця, ч. – див. **домовік**.

ходакі, -ів, *мн.* – див. **постої**.

холоднік, -у, ч. Страва, популярна в українській, білоруській (*халаднік*), литовській (*šaltibarščiai*) та польській (*chłodnik litewski*) кухнях. Це різновид борщу, що готується на буряковому відварі або квасі. В Україні холодник готували виключно в літню пору. Молодий буряк, вирощений на городі, відварювали, нарізали соломкою й заправляли квасом-сирівцем чи сироваткою (іноді масляною або сметаною). До страви додавали свіжу зелень: петрушку, кріп, цибулю, часник, а за можливості – круто зварене яйце. Цей борщ вважався сирим, адже варили лише буряк і то окремо. Споживали його холодним, часто не з хлібом, а з вареною картоплею. Окрім бурякового, існували й фруктові-ягідні варіанти холодника – яблуківка, грушівка, вишнівка, суницівка. Фрукти чи ягоди проварювали, перетирали, охолоджували, додавали сметану й спеції, найчастіше – корицю.

холóp, -а, ч. У давній Русі – підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; згодом – двірський слуга, кріпак.

холóшні, -ів, *мн.* Зимові штани (переважно суконні). Ще див. **гачі**.

Хомін тїждень. – див. **Прóводи і Рáдуніця**.

хоровód, -у, ч. Досить поширений старовинний, слов'янський масовий народний танець, учасники якого ходять по колу з піснями, виконуючи певні рухи, підпорядковані драматичній дії; танок.

хорóми, -óмів і -óм, *мн.* 1. Великий розкішний будинок, а також велике, просторе приміщення. 2. Сіни.

Хóрс, -а, *ч.* Бог Сонця, якому поклонялися південні племена, вірогідно ще Роксолани, які вшановували Хорса так само, як поляни Дажбога. Як і Дажбогові, Хорсу приносили жертви у вигляді хлібних виробів: паляниць, медяників тощо. В Україні досі поширені ритуальні коржі, які нині вже втратили давнє значення обрядової їжі і вживаються як повсякденна страва. Слово «корж» співзвучне з іменем Хорса, воно давнього індоєвропейського походження і означає «коло». В Україні є багато географічних назв, пов'язаних із цим богом: Хорс, Хорус, Корсунь, Херсон тощо.

хорóунжий, -жого, *ч.* 1. Особа, що носила прапор або корогву війська; прапороносець. 2. У XVII – XVIII ст. в Україні – особа, що входила до складу генеральної старшини й переважно інспектувала військо, а також була охоронцем великого полкового і малого прапора. 3. Військова посада на Запорозькій Січі та в інших козацьких громадах у XVI – XVIII ст. (були генеральні хорунжі, полкові та сотенні хорунжі – хоронителі відповідних знамен). 4. Перший офіцерський чин у козачих військах дореволюційної Росії, який відповідав підпоручику й корнету; особа, що мала цей чин. Див. **весі́льні чини́**.

Хра́мове (престóльне) свя́то. Урочисті заходи, що проводилися на честь місцевої церкви. Розпочиналось воно в церкві, куди приходили на заутреню односельці, а продовжувалося на базарі, спеціально влаштованому на майдані. Тут купували подарунки, обмінювалися новинами, гомоніли, гуртуючись за віковими категоріями: окремо особи середніх літ, окремо парубки й дівчата. Останні влаштовували хороводи (кола, гуляння, танки), у яких нерідко брали участь і літні люди.

хре́стики, -ів, *мн.* Культові елементи, які входили до комплексу нагрудних прикрас і були водночас виразною оздобою. Хрестики були срібні, часом прикрашалися емаллю, у заможнішого населення іноді й золоті. На Лівобережжі досить великий хрест носили на довгому ланцюжку або на вузенькій стрічці. На Полтавщині зустрічалися дерев'яні білі та кольорові хрестики. На Черкащині ж нанизували по декілька маленьких хрестиків.

хресті́ни і **христі́ни**, -ті́н, *мн.* Комплекс обрядових дій, спрямованих на прилучення дитини до християнського світу. Розрізнялися декілька варіантів хрестин – переважно народні, суто релігійні та змішані. Найбільш поширений на Україні останній варіант: спочатку дитину хрестять у церкві, а потім у родині влаштовують гостину. Це знайшло відбиток, до речі, в усталених висловах: *йти на хрестини*, *йти на хлібосілля*, *йти на збір*. Переважно релігійний обряд хрестин зберігався в західних районах України (там вважалося: поки дитина була нехрещеною, мати не могла її годувати). Серед гуцулів, наприклад, було заведено, йдучи до церкви, стелити на поріг петик (верхній одяг), на котрий клали дитину. Після того, як мати тричі переступала через дитину, кума брала її на руки і виносила в сіни. Там баба клала під поріг ніж, а кума, переступаючи поріг, подавала ніж через вікно. Після цих магічних обрядів куми несли дитину

до церкви на хрещення. В обряді важливу роль відіграють куми, або другі батьки новонародженого (у церковному варіанті – хрещені батьки). У деяких місцевостях запрошували «в куми» кілька пар. Згодом похресник називав їх: хресний, хресна, матка, батько, нанашка, нанашко. Відмова від кумівства вважається за гріх. Кума приносила на хрестини біле полотно – «крижмо». Ним покривали дитину під час хрещення, а згодом шили з нього білизну. Перш, аніж іти до церкви, баба-повитуха купала немовля, загортала його в сорочку (хлопчика в батькову, дівчинку – в материну), клала на вивернутий кожух, а потім передавала кумові, який разом із кумою ніс дитину до церкви. Передаючи дитину, вона промовляла: *«Нате Вам новонароджене, а нам принесіть молитвене і хрещене»* (Харківщина). Вважалося, що дитину треба нести до хреста тільки на правій руці, при ній мали бути традиційні обереги (часник, сіль, шматок хліба). Цикл родильної обрядовості завершувався обрядом *похрестин* (*очередин, продирын*) – прийомом гостей на честь дитини. Після хрестин у церкві куми і сусіди збираються до хати новонародженого за святковий стіл. Обов'язковою стравою на гостинах була бабина каша (мабуть, залишок давніх жертвоприношень у вигляді зернових). За обрядом хрестини повинні закінчуватися відвіданням кумів батьками новонародженого, які приносять у дарунок сім хлібів (калачів) і полотно.

хрещéник і хрищéник, -а, ч. Хлопчик стосовно до своїх хрещених батька та матері; похрéсник.

хрéщик, -а, ч. Рід гри, у котрій одна пара гравців ловить другу, яка після голосового сигналу розбігається, тікаючи від першої пари, а також – танкóва гра, під час якої хлопці й дівчата міняються місцями.

хúра, -и, ж. Великий віз або сани для перевезення вантажу, людей тощо; міра обчислення урожаю.

хúстка, -и, ж. Шматок тканини або в'язаний, трикотажний виріб, переважно квадратний, який пов'язують на голову, шию, напинають на плечі. Зазвичай хустки прикрашали вишивкою чи набивним малюнком. Хустка є атрибутом весільного обряду.

хусткі́, -óк, *мн.* – див. **зарúчини**.

хутрjáнка, -и, ж. Шубка, козушок; покривало з хутра.

Ц

цáрина, -и, ж. 1. Околиця, край села. 2. Місцевість за селом, де пастух збирає худобу; вигін. 3. Необроблюване, поросле травами поле. 4. Засіяне поле; посіви; лан.

цві́клі, -ів, *мн.* Страва західноукраїнської кухні, де її ще називають «бурячки», «бурачки». Складається з тертого буряка, заправленого хроном. Його готують як пікантну приправу до м'ясних страв, особливо до холодцю, риби, ковбаси або шинки, зокрема на Великдень. Ймовірно, слово має польське походження (*ćwikła* означає буряк або бурякову страву).

цéбér, цéбрá, ч. 1. Велика дерев'яна (рідше металева) посудина, що має вигляд зрізаної діжки, яку використовують для різних господарських потреб (для

збирання помиїв, годівлі худоби тощо). 2. Конічна, переважно дерев'яна, посудина з дужкою, призначена для носіння і зберігання води та іншої рідини; велике відро. 3. Велика дерев'яна або металева посудина у вигляді конічного або циліндричного відра, якою підіймають воду з колодязя, руду або землю з шахт тощо.

цебе́рка, *-и, ж.* Невелике відро або дерев'яна діжечка з ручками, яку використовували для носіння води, молока або інших рідин.

цебе́рко, *-а, с.* Те саме, що **цебе́рка**.

цехи́, *-ів, мн.* Закриті корпоративні спілки, що склалися з членів, приналежних до одного або кількох зближених ремісничих фахів, поширені по містах Західної Європи, починаючи з XI – XII століття. Типового характеру цехи як станові об'єднання ремісників набули за середньовіччя. Особливого розвитку вони зазнали в німецьких країнах, звідки через Польщу поширилися й в Україні, переважно у містах, що користувалися магдебурзьким правом. Цехи монополізували певні ремесла для закритих груп осіб – своїх членів («братів»), усували конкуренцію, дбали за професійну етику і всіляко боронили привілеї своїх членів. Вступ до цехів був складний і обмежений. Подібні до ремісничих цехів, іноді з тією ж назвою, були фахові організації учителів, лікарів, аптекарів, адвокатів, нотаріусів; згодом вони звалися гільдіями, причому назву цех залишено для ремісничих об'єднань. Перші цехи на українських землях виникли в XIV ст. (цех шевців у Перемишлі, 1381), згодом були відомі львівські цехи (у 1425 р. їх було 10; у сер. XVII ст. – до 30). Цехи відомі також у Луцьку (сер. XVI ст. – 5 цехів), Ковелі, Кам'янці, Володимирі, Холмі, Красноставі, Тернополі та ін. містах. Найвідоміші були цехи столярів і золотників у Львові, що мали усталену репутацію у всій Польщі. Особливого розвитку зазнали цехи в XVII – XVIII століттях, коли поширилися на Правобережжя і на Гетьманщину. У кінці XIX століття російське законодавство почало ліквідовувати цехи, і вони стали перетворюватися в ремісничі товариства. У 1900 р. цехи скасовані остаточно. На західноукраїнських землях австрійський уряд ліквідував цехи у 1859 р.

цехма́йстер, *-тра, ч.* Староста цеху, що стежив за дотриманням статуту, розпорядком роботи і виробничим процесом.

цехмістер, *-тра, ч.* – див. **цехма́йстер**.

цига́нщина, *-и, ж.* (р'яджені, лóвчі). У весільному обряді – ходіння по хатах переодягнутими циганами і випрохування різних речей; люди, які брали участь у цьому обряді, та подаровані речі. Див. **перезва́ (перезва́ні обря́ди)**.

цимба́ли, *-ів, мн.* Старовинний музичний інструмент, що складається з дерев'яного корпусу трапецеподібної форми і металевих струн, на яких грають, ударяючи молоточками або паличками. Зустрічається в багатьох народів світу (зображення подібного інструмента виявлено ще на асирійських пам'ятниках). За структурною будовою і тембром звучання близький до старовинних гуслів. Цимбали неодмінно складали основу народних троїстих музик.

ці́п, *-а, ч.* Ручне знаряддя для молотьби, що складається з довгого держака і прикріпленого до нього ременем або мотузкою короткого дерев'яного бича.

цур, *виг. (чур)*. Український вислів. Уживається для заборони торкатися або привласнювати що-небудь, робити щось. Також використовується для скріплення домовленостей, певної умови, а також для вислову невдоволення, несхвалення, бажання позбутись чогось, або не згадувати щось. Походження вислову пов'язують зі старослов'янським дохристиянським богом Щуром, обожненим охоронцем родичів померлого від нечистої сили, неочікуваної небезпеки – звідси старослов'янське «пращур». Серед слов'ян язичників Щур не був божеством найвищого рангу і також вважався покровителем і охоронцем кордонів земельних володінь. На межах земельних ділянок зазвичай насипали пагорби, відгороджуючи їх частоколами; розкопування пагорбу могло розгнівити божество. У певні дні голова роду обходив володіння, гонячи перед собою жертвних тварин, співав гімни, приносив дари божеству і ставив кам'яні або дерев'яні стовбури, які називалися *термами*. Під термами хоронили розпечене вугілля, хлібне зерня, короваї, плоди, мед та вино. Місце знаходження термів вважалося під владою Щура, де божество головувало й іноді з'являлося – тому межі роду вважалися захищеними і порушників очікувала помста божества. Пізніше на межах почали ставити дерев'яне зображення божества, яке мало вигляд кругляка, короткого відрубочка товщиною в руку. На зображеннях пізніше почали ставити умовні знаки, що означали власника певної ділянки землі – звідси російське слово «чурка», «чурбан». Сучасні дослідники вбачають у слові «цур» значення магічного кола, через яке не може переступити нечиста сила – звідси «цуратися», «відгородити себе колом». Вислів «цур моє» супроводжувався окресленням магічним колом своєї власності або просто зміцнення прав власності у використанні слова як закляття.

цурка, *-и, ж.* 1. Короткий обрубок дерева; цурпалок. 2. Невеличка, загострена з одного боку паличка, за допомогою якої в'яжуть снопи, туго скручуючи перевесла. 3. Маленька паличка, яку в селянському одязі використовують як гудзик. 4. Кругла, загострена з двох боків дерев'яна паличка для дитячої гри.

цурканка, *-и, ж.* Безрукавка, яку носили чоловіки й жінки. Шили з овечого хутра й прикрашали на полях і на подолі узорами з кольорового сап'яну. Комір, пройми й поли цурканки обводили смушком. Сягала до стегон. Мунтян (мінтян) був трохи довший і його обводили хутром тхора.

цямрина, *-и, ж.* 1. Одна деревина з колодязного зрубу; один ряд колод у зрубі. 2. *також мн.* Верхня частина колодязного зрубу, складена переважно з дерев'яних колод.

Ч

чаба́н, *-а́, ч.* Той, хто пасе переважно овець; вівчар.

чаба́рашка, *-и, ж.* Близький за характером до козачка український народний побутовий танець і пісня до нього.

ча́йка, *-и, ж.* Бойовий довбаний човен запорозьких козаків з вітрилами та веслами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога.

чаклу́нка, *-и, ж.* – див. **ві́дьма**.

чамара, -и, ж. Верхній одяг галицького міщанина з тасьмою, китицями і висячими петлями. Шилася з тонкого чорного сукна або бавовняної тканини.

чапра́к, -а́, ч. 1. Найтовстіша і найміцніша частина шкіри тварини, з якої виготовляють шкіру для підметок і для технічних потреб. 2. Вовняна підстилка під кінське сідло.

ча́ра, -и, ж. Невелика чашка, келих або глиняна посудина для пиття, особливо алкоголю (меду, вина, горілки); заздорова чарка.

ча́ри, -ів, мн. За старовинними уявленнями – магічні засоби, за допомогою яких чаклуни, знахарі тощо ніби здатні вплинути на людину і природу (зілля і напій з нього, різні речі – жмутки, мішечки, пакетики тощо), а також магічні дії та прийоми з використанням таких засобів; чаклунство.

чарі́вник, -а́, ч. (перемі́тник). Людина, наділена надприродними властивостями, здатністю впливати на явища зовнішнього світу, на долю людей. На відміну від знахарів, що діяли «від Бога», на добро людям, чарівники знали з нечистим і чинили людям шкоду: насилали хвороби, обертали на тварин тощо. Поширеним було повір'я, що чарівники вміли робити магічні заломы колосся (закрутки), які спричиняли неврожайність хліба. Чіпати такі закрутки не можна, бо людину паралізує. У таких випадках зверталися до сільської ворожки, щоб та зняла закляття з ниви.

ча́рка, -и, ж. Велика (переважно скляна) посудина для пиття вина та спиртних напоїв; келих.

чароді́йка, -и, ж. – див. **відьма**.

частокі́л, -ко́лу, ч. Огорожа, паркан з кілків, жердин, паль тощо, що густо забиті в землю одне біля одного.

чекмі́нь, -ме́ня, ч. 1. Верхній чоловічий одяг у кавказьких народів – суконний напівкаптан у талію зі складками ззаду. 2. Довгий верхній суконний каптан у міщан.

че́люсті, -ів, мн. Вихід кухонної печі, отвір дугастої форми між припічком і внутрішньою частиною печі.

чемéрка, -и, ж. Верхній чоловічий одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду; одяг заможного селянина.

чемлі́т, -а, ч. Верхній одяг з тонкого білого сукна, відомий серед селян Київської губернії. Повторював крій свити з виложистим коміром та манжетами, обшитими чорним оксамитом.

чепéць, чіпця́, ч. – див. **очі́пок**.

чепі́га, -и, ж. Рукоятка в плузі.

чепі́ль і чепéль, -я, ч. 1. Ніж із дерев'яною колодочкою. 2. Ніж із відламаним кінчиком. 3. Залізний ніж без ручки.

чепра́га, -и, ж. Металева орнаментована пряжка або застібка, що була важливим елементом традиційного українського вбрання. Її використовували для застібання поясів, особливо в жіночому та святковому чоловічому одязі, а також як застібку для згарди, коралів, намиста чи верхнього одягу. Зазвичай чепрага складалася з двох симетричних частин: одна мала гачок, інша – отвір для застібання. Вона часто прикрашалася різьбленням, тисненням або інкрустацією,

і свідчила про достаток та соціальний статус власника. Окрім практичного призначення, чепразі приписували захисну, оберегову силу – вважалося, що вона оберігає людину від злих духів, пристріту та іншого лиха. Завдяки цьому чепрага збереглася навіть у християнських прикрасах.

Черв́енські городі́. Група міст і укріплених замків у X – XIII ст. Волинської землі, на лівобережжі Бугу (на межі Русі з Польщею). Осередком Червенської землі було врожайне сточище ріки Гучви з центром у Червені; інші червенські городи: Волинь над р. Західний Буг, Сутейськ, Угровськ, Стовп'я та ін.

черві́нка, -и, ж. 1. Кривавий пронос, дизентерія. 2. Черевний тиф.

черві́нька, -и, ж. Спеціальна кольорова глина, з якої видобували червоно-коричневу фарбу для розписування череп'яного посуду.

Черво́на Ру́сь. Історична назва Галичини, вживана в писемних джерелах, переважно польських, у XVI – XVIII століттях для визначення колишнього Галицького князівства (за адміністративним поділом у XV – XVIII століттях – Руське і Белзьке воєводства Польського королівства). Інколи цю назву поширювано і на східні українські землі. Після 1772 року для Червоної Русі австрійською владою офіційно була вживана назва *Галичина й Володимирія* (Галіція й Лодомерія), подеколи (у науці і публіцистиці) вживалася й далі назва Червона Русь. З 1920 року польська влада дала Галичині штучну назву *Східна Малопольща* (Malopolska Wschodnia). Деякі польські публіцисти вживали назву *Червенська земля*.

черво́ний кут. – див. **по́куття**.

череві́ки, -ів, мн. (одн. череві́к, -а, ч.). Вид невисокого жіночого шкіряного взуття на невисокому підборі. Могли бути відкритими або з халявкою, що мала шнурівку чи гудзики. Прикрашалися багатим орнаментом, виконаним різноманітною технікою.

череда́, -и́, ж. Гурт свійських тварин (переважно великої рогатої худоби), які утримуються, пасуться разом.

чередні́к, -а́, ч. Людина, яка пасе череду; пастух.

че́рес із калито́ю. Різновид шкіряного поясу, який використовувався чумаками. Мав вигляд довгого вузького шкіряного мішка з пряжкою на одному кінці та ремінцем на іншому.

че́рес, -а, ч. Старовинний чоловічий широкий шкіряний пояс, зшитий уздовж із двох складених разом ременів так, що має всередині порожнину для грошей тощо. Був поширений у деяких районах Західної України. На Сході *пояси* зазвичай носили з кольорової (червоної, синьої чи зеленої) шовкової, бавовняної чи вовняної тканини. Його кілька разів обкручували навколо талії поверх очкура і зав'язували на вузол. Кінцівки пояса завжди прикрашали китицями чи бахромою. На заході пояс був зазвичай тканий, з орнаментом. З правого боку череса зазвичай кріпилися *рекі́тазь* – гаманець для грошей, кресало і протичка для люльки. З лівого боку був прикріплений ігольник. До «великого ремня», підвішували ще й роговий *сугак* – пристрій для розв'язання вузлів, а також складний ніж і металевий топірець.

чересло́, -а́, с. Вертикальний ніж у плузі, який міститься перед лемешем.

чері́нь, *-реня, ч. і -ре́ні, ж.* 1. Нижня площина, дно печі, де горять дрова – місце для випікання хліба і варіння страв. 2. Площина над склепінням печі (між комином і стіною), на якій сплять, сушать зерно тощо.

черка́си, *-ів, мн.* Населення Середньої Наддніпрянщини, яке іменувалося так в офіційних документах майже до XVIII ст. Проблема їхнього походження остаточно не з'ясована й досі, однак із певною часткою припущення можна все ж віддати перевагу одній із трьох основних версій. Перша пов'язує походження черкасів із черкесами, котрі нібито прийшли у XIV ст. з Кавказьких гір на Дніпро, де й заснували місто Черкаси. Цю гіпотезу висунув історик І. Болтін, а пізніше її підтримали О. Шафонський, О. Рігельман та М. Антоновський. Іншу точку зору запропонував М. Карамзін, обґрунтувавши походження черкасів від торків та берендеїв і ототожнивши їх з вільними людьми, які не підкорялися ні монголам, ні Литві. Нарешті, третя версія ґрунтується на твердженні про те, що черкаси – це частина місцевого українського населення, яке перейняло цей етнонім від сусідніх тюркських народів, як переймало і багато інших назв, у тому числі слово «козак». Мовознавці доводять, що «черкаси» та «козаки» означають те ж саме – вольниця. До речі, черкасами колись називали не тільки українських козаків, а й донських; торків та берендеїв черкасами не називали ніколи. Найбільш прийнятною версією убачається остання, але з таким застереженням: черкаси – це лише локальна група козацтва, скоріше за все якийсь його осередок, що прийняв цю давню назву. Пізніше вона трансформувалася у більш усталене слово «козак», яке стало не просто ознакою вільної людини, а символом захисника українства. Попередня ж назва, котра асоціювалася з первинним образом козаків, тобто степових здобувачів, зникла як застаріла і не досить чітка. Вона поступилася місцем новій назві – «козацький народ», який у свою чергу поділявся на окремі локальні угруповання і відповідні самоназви: «запорізькі козаки», «причорноморські козаки» тощо. Трансформація змісту такого самотнього етносоціального явища, як черкаси, стала причиною його руйнації. Із субетносу вони перетворилися на етнографічну групу, але пізніше, у зв'язку зі скасуванням козацтва, втратили й цей статус. Нині це звичайне етнорегіональне угруповання з відповідною крайовою самосвідомістю – черкашани, мешканці Черкас та Черкащини.

черке́ска, *-и, ж.* 1. Старовинний верхній чоловічий одяг із сукна з прорізами і відкидними рукавами. 2. Затягнутий у талії, з газирями на грудях верхній одяг, поширений у всіх народів Кавказу, а також у кубанських і терських козаків.

чеса́лка, *-и, ж.* Знаряддя для чесання, розчісування прядива, вовни тощо.

че́сть, *-і, ж.* – див. **кола́чини**.

четвері́к, *-а, ч.* 1. Стародавня міра об'єму сипучих тіл, що дорівнює восьмій частині чверті (26,239 л). 2. Четверо коней в одному запрягу.

чинба́р, *-я, ч.* Ремісник, який чинить, обробляє шкіри. Робітник шкіряного виробництва; шкіряник.

чині́ти, *чиню́, чі́нши, недок.; док. ві́чинити.* Обробляти шкури тварин, вимочувати їх у спеціальному розчині.

чинш, -у, ч. Натуральний або грошовий податок, що його платили поміщикам чи на державу у феодальній Європі.

чиншовік, -а́, ч. Особисто вільний безземельний селянин-орендар, який платив так званий чинш за користування державними або поміщицькими землями у вигляді натурального або грошового податку.

чир, -у, ч. Рідка каша з кукурудзяного або вівсяного борошна, приготована на воді.

Числобо́г, -а, ч. Бог чисел, тобто бог часу. Апологети так званої «Велесової книги» стверджують, що «Числобог» зображувався у вигляді статуї з двома обличчями: сонця і місяця. Числобог тотожний грецькому богу Кроносу і римському Сатурну. Їхні свята починалися 17 грудня і продовжувалися цілий тиждень. Етнограф Галина Лозко вважає, що в Україні Числобога вшановували в час зимового сонцестояння 21-22 грудня, а також одночасно і поруч зі Сварогом. Інші вчені стверджують, що в слов'янському міфологічному пантеоні такого бога не існує. При цьому вони посилаються на відсутність згадки про нього у відомих писемних джерелах, а також у фольклорі.

чі́сниця, -і, ж. Десята частина (три нитки) пасма.

Чі́стий ті́ждень. – див. **Чі́стий четве́р**.

Чі́стий четве́р, -ргá, ч. Четвер у передвеликодній тиждень, з яким пов'язано багато вірувань, звичаїв і обрядів. У народі називають *білим* або *чистим*. На цьому тижні віруючі люди дотримуються посту так само суворо, як і в перший тиждень. Найважливішим днем тижня є четвер, який називається *чистим*, *світлим*, *великим*, *страсним* або *живним*. *Чистий четвер* – це свято весняного очищення. Люди чистили все в хатах, коморах, стайнях, на подвір'ї, та прикрашали усе по-святковому. Навіть віник, яким у четвер обмітали хату, ставав «чистим». Його ховали на горище, щоб при нагоді обмести капустяну розсаду від гусені. В Україні побутує повір'я, що в «чистий» четвер, до світанку ворон носить із гнізда своїх дітей купатися в річці. Той хто скупається раніше за пташенят ворона, той буде здоровий протягом цілого року. Отож хворі люди ще вдосвіта, щоб устигнути поперед ворона, намагалися купатися, щоб очиститися від хвороби. Ввечері у церкві відправлялися «Страсті». У цей день намагаються додержувати урочистий спокій – без сміху, співів, голосних розмов у той час, коли в церкві читають Євангеліє. Повертаючись з церкви, люди намагались донести страсну свічку додому так, щоб вогонь не згас. Для цього робили спеціальні ліхтарі з кольорового паперу або фарбованого скла. Полум'ям страсної свічки випалювали або викопчували у хаті на волоці хрест – «*щоб лиха нечисть хату минала*». Страсна свічка в народному віруванні мала велику магічну силу. Цю свічку запалювали перед іконами, коли мешканців дому охоплював страх. Під час великої грози запалювали свічку, «щоб грім хати не спалив». У Чистий четвер була традиція колоти кабанчиків та поросят, щоб на Великдень на столі були шинка й ковбаса. А Чистий четвер, за повір'ям, сприяв тому, що у «*салі цих свиней ніколи не заведеться нічого – ні противного, ні вредного*». У Чистий четвер стригли дітей – «*щоб волосся не лізло та щоб голова*

не боліла». Якщо в цей вечір перуть білизну із попелом, то попіл зберігають, як засіб від лишайв.

чільце́, -я, с. Весільний головний убір дівчини, який складався з низки тоненьких орнаментованих латунних пластинок, що спадали на чоло.

чіп, *чопá*, ч. 1. Конусоподібна дерев'яна пробка для закупорювання отвору в якійсь посудині (переважно в діжці). 2. Дерев'яний кілочок на стіні для підвішування чого-небудь; стержень, на якому що-небудь ходить, гойдається, крутиться (у дверях, машині, приладі тощо). 3. Шип у брусі для з'єднання з іншим брусом. 4. Річкова риба родини окуневих.

чічка, -и, ж. Квітка.

чоботáр, -я, ч. Майстер, який шиє і ремонтує чоботи та інші види взуття; швець.

чо́боти, -біт, *мн.* (одн. **чо́біт**, -бота, ч.). Зшите шкіряне взуття, яке було відоме на території України ще за давньокіївської доби. Проте у селянський побут вони ввійшли набагато пізніше – лише наприкінці XVIII ст., та й то здебільшого серед заможного населення.

чоботонóсини, -ин, *мн.* – див. **дівич-вечі́р**.

чолові́чий стегно́вий о́дяг. Різноманітної форми та крою штани – явище більш пізнє порівняно з іншими компонентами одягу. Їх поширення було пов'язане з появою їзди верхи, з розвитком орного способу обробітку землі тощо. Ще в середині XIX ст. в Україні носіння штанів вважалося ознакою соціально-вікової зрілості: їх одягали парубки лише після 15 років. Штани шили з грубого саморобного полотна – *дев'ятки* чи *десятки* білого кольору, іноді з вибійчастим малюнком у вигляді вузьких поздовжніх синіх або чорних смуг. Зимові штани робили з білої вовняної тканини, а в західних областях – із валяного сукна білого, коричневого або червоного кольорів. Заможне населення використовувало покупні тканини. Основною ознакою крою штанів є спосіб поєднання двох холошів – ромбоподібний, прямокутний, трикутний або безklinний. Різновид крою визначався також кількістю швів та способом утримання на талії – за допомогою *очкура*, ремня, вшитого пояса тощо. Локальною ознакою є і спосіб носіння штанів і сорочок. Там, де побутовали широкі штани, у них заправляли сорочку, а з вузькими штанами сорочку носили навипуск.

чо́рба, -и, ж. У болгар, турків, татар та ін. народів – рідка м'ясна страва, що нагадує суп-харчо чи солянку.

чо́рна (курна́) піч. – див. **піч**.

чорнобрі́вець, -вця, ч. (*перев. мн. чорнобрі́вці*, -ів). Чобіт, що має кольорову халяву і чорний передок.

чорногу́з, -а, ч. Те саме, що лелека (бусел, бузько, гайстер).

чорт, -а, ч. (**біс**, **дия́вол**, **ді́дько**, **люціпе́р**, **сатана́**, **осина́вець**, **щезник**, **злий**, **нечі́стий**, **де́мон**, **пекельник**, **перелесник**, **лихі́й**). Один із найпопулярніших персонажів української демонології, що уособлював ворожі людині сили та демонології християнської доби. Виступає одночасно зооморфною і антропоморфною істотою. Уявляли чорта різноманітно. Переважно – це худорлява, рухлива, гола людиноподібна істота невеликого зросту, з рудою шерстю, що густо вкриває все тіло. Має коротенькі різжки на круглій

свинячоподібній голові. Очі круглі, малі, червоні. Замість рота – свиняче рило. Зуби дрібні, але гострі. Кігті – на руках, ліктях, колінах і ногах. Довгий вертлявий хвіст. З одягу – куці ногавиці. А втім, український чорт не мав таких магічних і містичних властивостей, як у демонології, скажімо, західних країн. Він майже в усьому подібний до звичайної людини, але наділеної переважно негативними рисами – лукавством, підступністю, впертістю тощо, тобто уособлює те, чого їй не личить робити. Тому нерідко чорт програє у двобої з добродібною людиною, постаючи іноді в зовсім жалюгідному вигляді. Створення узагальненого образу нечистої сили сягає найдавніших часів. Протягом віків він значно трансформувався, як і його функції та назви. Спочатку він називався *бісом*, *кудесником*, пізніше – *чарівником*, *демоном*, у християнські часи – *дияволом*, *сатаною*, нарешті, чортом. Таким же розмаїттям відзначаються і назви, що характеризують окремі його властивості: чорт – це і *ворог*, бо нашіптує людині злі думки; *лихий*, адже робить лихі справи; *пекельник*, оскільки є господарем пекла; *перелесник*, бо підбиває людей на перелюб; *куций* – адже має куцого хвоста; а ще він – *лукавий*, *нечистий* і, звичайно ж, *дідько*. Відповідно багатоліким є і образ біса. Найчастіше він з'являється в людській подобі, але з цапиними чи собачими ногами, з різьками на лобі та цапиною борідкою. Любить він і перевтілюватися в чорного пса, свиню або цапа. Звичайні місця його перебування – перехрестя доріг, болота, бур'яни або куці бузини, порожні хати тощо – взагалі непридатні для проживання людей місця. Поблизу них традиційно розташовували млини, кузні, гончарні, майстерні, і, отже, не випадково мельники, ковалі та гончарі вважалися пов'язаними з нечистою силою. Особливо це стосувалося ковалів та гончарів, котрі подібно до чортів, що пекли вогнем грішників, також «мучили» у полум'ї металеві вироби чи глиняний посуд. До того ж їхнє ремесло завжди вважалося священнодійством, утаємниченим заняттям, мовляв, неможливим без допомоги нечистої сили. Для традиційної народної свідомості чорт – уособлення таємничої сили, якою клянуть своїх ворогів: *Бодай тебе чорт узав; Иди під три чорти*. За повір'ями, він боїться хреста, громових стріл святого Іллі і взагалі всього свяченого; захиститися від нього можна за допомогою спеціальної молитви і магічного кола. Разом із тим, чорт – досить комічна і безталанна фігура. У фольклорі українців він слугує постійною мішенню для жартів і анекдотів. У боротьбі з чортом люди зазвичай виходять переможцями. Звідси відоме прислів'я: *Не такий страшний чорт, як його малюють*.

чортополóх, -у, ч. Народна назва колючого бур'яну (будяків, осоту, татарнику тощо). Див. ще **будя́к**.

чотирипі́лля, -я, с. Система обробітку землі, при якому одна частина орної площі відводилась під озимі культури, друга – під ярі, третя – під багаторічні трави, а остання – відпочивала, тобто «парувала».

чо́хла, -и, ж. Те саме, що манжета.

чубу́к, -а́, ч. 1. Порожнистий стержень люльки, крізь якого курець втягує тютюновий дим. 2. Живець виноградної лози, який використовують для садіння.

чув'я́л, -а, ч. Великий мішок, аналог лантуха. Походить від турецького *çuvall* (мішок).

чув'я́ки, -ів, *мн.* (*одн.* **чув'я́к**, -а, ч.). Шкіряні черевики з м'якою підошвою без підборів (на Кавказі та в Криму).

чу́га, -и, *ж.* Прямоспинний плащоподібний одяг з довгим відкидним коміром із коричневого, сірого або чорного саморобного сукна з «фальшивими» рукавами. Довжина чуги сягала колін. Була поширена серед карпатських горян.

чуга́йстер, -стра, ч. (**лісовий чоловік**). Фантастичний образ української демонології. Образ чугайстра (чугайстрина, лісового чоловіка) не відомий іншим слов'янам. Його знають тільки в українських Карпатах. На Бойківщині його називають просто *дідом*, а на Закарпатті – *ночником*. Походження назви *чугайстер* достеменно не зрозуміле. Сучасні дослідники пов'язують це слово з чугою, чуганею (верхнім одягом, який тчуть так, що він має вигляд великої овечої шкури із довгою вовною), з гайстром-лелекою або навіть зі сторожовими козацькими вежами, що їх називали чугами та природним ривчаком у камені – чугилом. Виступає у досить невизначеному окресленні: іноді як високий чоловік, одягнений у білий одяг, іноді без одягу, вкритий довгим волоссям. Поведінкою нагадує лісовика, не може його ні людина вбити, ні звір роздерти, бо так йому пороблено. За повір'ями, чугайстер колись був звичайною людиною, але його закликали чаклуни. Гуцули твердять, що чугайстер – це чоловік, заклятий сусідом. У лісі він ловить нявок і поїдає їх. Проте до людей чугайстер ставиться доброзичливо, не чинить їм лиха, тільки чемно запрошує до танцю. Поспілкувавшись із ними при зустрічі, він відпускає їх, не заподіявши шкоди.

чуга́йна, -и, *ж.* Верхній чоловічий одяг – свита, пошита до стану з вишивкою яскравими вовняними нитками на комірі, лацканах, нагрудній частині, вертикальних кишенях, краях піл.

чуга́ня, -і, *ж.* Те саме, що **чу́га**.

чума́к, -а́, ч. 1. В Україні у XV – XIX ст. – візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу. 2. Український народний танець.

чума́рка, -и, *ж.* – див. **чемёрка**.

чума́цтво, -а, с. Торговельно-візницький промисел, поширений в Україні від XV століття до середини XIX століття. Осіб, які займалися чумакуванням, називали чумаками (у XV – XVI ст. – «солениками», інколи «коломійцями» («коломійцями»)). Саме слово «чумак» походить від слова «чум» – назви дерев'яної скрині, яку використовували чумаки для перевезення солі та риби (на підставі інших джерел: слово «чум» означало ложку до міряння солі). Або дуже часто чумаки хворіли в дорозі чумою та через це їх і називали чумаками. Чумаки торгували сіллю, що її привозили в Україну з Криму, чорноморського й азовського узбереж, з Галичини, Донеччини і Надволжя; одночасно вони продавали в цих краях кустарні вироби, дерево, дьоготь, тютюн, горілку тощо. Для перевезення товарів чумаки користувалися пароволовими і четвероволовими дерев'яними возами, т. зв. мажами. На пароволову мажу вантажили до 60 пудів солі. Їздили чумаки валками до 100 і більше возів,

що їх очолювали виборні отамани. Чумакування було найбільше поширене серед козацтва та селян різних категорій; у XV – XVIII ст. воно розвивалося у зв'язку з козацтвом, і побут чумаків та козаків був подібний. Запорозькі козаки часто супроводили валки чумаків і обороняли їх від татар, зокрема при переправах через Дніпро; чумаки часто зимували в козацьких поселеннях (нерідко в Лузі). В Україні було багато чумацьких шляхів, які з'єднували Лівобережжя та Слобожанщину з Запоріжжям і Кримом, Доном і Азовським морем; інші вели з Правобережжя і Лівобережжя до Галичини й Молдавії. Головні шляхи мали назви: *Чорний, Царгородський, Бакаїв, Муравський, Харківський*. Чумацькі валки формувалися ранньою весною (зазвичай, виїздили в неділю), поверталися восени. У XVIII ст. – пер. пол. XIX ст. чумакування стало одним із найвизначніших позахліборобських занять селян і козаків. У другій половині XVIII ст. – першій пол. XIX ст. воно було також основним видом транспорту на Наддніпрянщині. Головним вантажем був хліб, експортований за кордон через Одеський та інші порти Чорного й Азовського морів, далі шкіра, мед, віск; привозили сіль, сушену рибу. Чумакування занепало із середини XIX століття і цілком зникло з розвитком залізничного та водного транспорту. Проте ще у 1880-х рр. нараховували 200 000 чумаків. Чумакування мало своє відображення у фольклорі (чумацькі пісні), у літературі (Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Григорій Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок та ін.), у драматургії (Іван Карпенко-Карий та ін.), образотворчому мистецтві (Т. Шевченко, І. Айвазовський, С. Трутовський, В. Орловський, С. Васильківський та ін.).

Чумацький шлях. Торгово-візницький шлях, яким чумаки з XVI по XIX століття возили сіль з чорноморського узбережжя Криму, а з України – хліб та інші сільськогосподарські продукти. Шлях пролягав по лівому березі Дніпра через запорозькі степи до Перекопу, а звідти – у Крим. Втратив своє значення в 1870-80-х роках у зв'язку з розвитком залізниць і річкового транспорту та припинення чумацького промислу.

чумачка, -и, ж. Вид української вишитої сорочки без коміра.

чуні, -ів, мн. (одн. **чуня**, -і, ж.). 1. Мотузяні, солом'яні тощо постолі, личаки. 2. Гумове або шкіряне взуття у вигляді калош із потовщеними бортами й підошвами.

чур, виг. – див. **цур**.

чурék, -а, ч. Плаский прісний хліб у вигляді великих коржів, що випікаються на Кавказі та в Середній Азії.

чу́шка, -и, ж. 1. Свиня. 2. Старовинний жіночий головний убір у формі шапочки, різновид очіпка.

Ш

шабатúра, -и, ж. Скринька, коробка, а також великий гаманець.

шаба́ш, -у, ч. 1. *також з прийм.* на, по, до, після *тощо*. Закінчення роботи або перерва в її ході. 2. *присудкове слово*. Кінець, загибель. 3. *вигук*. Уживається як заклик закінчити щось або сигнал про закінчення чогось.

ша́баш, -у, ч. 1. Суботнє свято, відпочинок, передбачений іудаїзмом. 2. За середньовічними повір'ями – нічне збіговисько відьом, чортів, чаклунів.

шалáнда, -и, ж. 1. Невелике судно типу баржі, призначене для навантаження чи розвантаження суден на рейді, перевезення ґрунту тощо. 2. Плоскодонний парусний риболовецький човен, який іноді має чотирикутну форму.

шамóт, -у, ч. 1. Випалена при високій температурі вогнетривка глиниста порода. 2. Цегла, плитки з цього матеріалу або з домішкою його.

ша́нька, -и, ж. 1. Торбина. 2. Торбинка для годівлі коней у дорозі.

ша́пка, -и, ж. Головний убір (переважно без полів, м'який, теплий).

шаплі́к, -а́, ч. Невисока широка дерев'яна посудина, що має вигляд зрізаної діжки, місткістю на 2-3 відра; чан для чинення шкіри, зоління білизни тощо.

шаповáл, -а, ч. Той, хто виготовляє з вовни шапки та інші вироби способом валяння.

шараба́н, -а, ч. Старовинний чотириколісний екіпаж з поперечними кількарядними сидіннями, також – однокінний двоколісний візок; кабріолет.

ша́рварок, -рку, ч. Додаткова до панщини феодальна повинність із будівництва і ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків тощо.

шарова́ри, -а́р і -а́рів, *мн.* Широкі та просторі штани, зазвичай із тканиною, зібраною або стягнутою тасьмою внизу. Це традиційний елемент одягу багатьох східноєвропейських та азійських народів, зокрема й українців. Термін має перське походження. В Україну шаровари, найімовірніше, потрапили через культурні контакти з Османською імперією та Кримським ханством у XV–XVIII століттях. Сьогодні, завдяки популяризатору козацької спадщини Дмитру Яворницькому, у суспільній уяві утвердилася думка, що шаровари були невід'ємною частиною одягу запорозьких козаків. Їх вважали зручними для верхової їзди та бою, адже вони забезпечували свободу рухів. Проте дедалі частіше лунають припущення, що шаровари стали поширеними серед українського козацтва лише в XVIII столітті, й передусім – у заможних його верств. Їх вважають дорогим, статусним і не надто поширеним видом одягу. Широкий крій штанів зберігався в українському традиційному вбранні до кінця XIX століття, поки його поступово не витіснили вузькі штани, холоші яких з'єднувалися клином. Сьогодні шаровари мають подвійне символічне значення: з одного боку – як частина національного вбрання українця, зокрема запорозького козака; з іншого – як символ застарілого, консервативного, штучно «народного» стилю, що отримав назву шароварщина.

шарова́рщина, -и, ж. Зневажливий термін, який уживається для позначення спрощеного, стереотипного уявлення про українську культуру, здебільшого у вигляді надмірного наголосу на фольклорних елементах (як-от шаровари, вишиванки, вареники, трембіти тощо) без глибшого змісту чи розуміння культурного контексту. Це явище часто критикують за поверхневість, театралізованість і штучність, адже воно зводить багатство української культури до кількох стандартних зразків, «упізнаваних» козацьких чи селянських атрибутів. У мистецтві, масовій культурі або навіть державній політиці

шароварщина може виявлятися як показна «народність», що не має зв'язку з автентичною традицією чи сучасністю.

шатківніця, *-і, ж.* Дошка з вправленими в неї ножами для шаткування.

ша́флик, *-а, ч.* Бляшана посудина, в яку виливають воду, використовують для різних господарських потреб (миття посуду тощо); відро, цебро.

шва́гер, *-гра і -гера, ч.* 1. Шурин. 2. Сестрин чоловік; зять. 3. Дівер.

шва́йка, *-и, ж.* 1. Інструмент – металевий (переважно загнутий) стрижень з ручкою для проколювання дірок; товсте шило. 2. Народна гра, що полягає в киданні великого товстого цвяха в кільце, яке лежить на землі.

швець, *шеви́ця, ч.* Той, хто шиє і лагодить взуття.

шво́рка, *-и, ж.* Тонкий мотузок.

ше́ляг, *-а, ч.* Старовинна найдрібніша польська мідна монета, що становила чверть копійки.

шепту́н, *-а́, ч. (ж. шепту́ха, -и).* Той (та), хто, чаклуючи, промовляє наговор, нашепт, приворот.

шереті́вка, *-и, ж.* Пристрій для шеретування; просорушка.

шеретува́ти, *-ую, -уєш, недок.; док. пошеретува́ти.* 1. Відділяти оболонку, оббирати лузгу від ядра зерна, насіння на шеретівні.

шестері́к, *-а́, ч.* 1. Запряг із шести коней. 2. Давньоруська міра (ваги, об'єму, ліку тощо), що містить або нараховує шість якихось одиниць, а також предмет, який складається з шести частин.

ші́нгли, *-ів, мн.* Дерев'яна черепиця.

шинкв́ас, *-а, ч.* Прилавок (переважно у шинку).

шино́к, *-нку́, ч.* – див. **ко́рчма**.

ші́шка, *-и, ж. (перепойці, голубці).* Весільне обрядове печиво, яке випікають з коровайного тіста. Розкачується смуга тіста й з одного боку робляться насічки, зубці. Потім стрічку згортають, повертають зубцями догори й «підперезують» качалкою з тіста. Виготовляють і в інший спосіб – маленькими плетінками на зразок калачиків, у формі пташок, булочок. Шишками оздоблюють коровай і лежень, ними обдаровують гостей, коровайниць, ними запрошують на весілля.

шка́лик, *-а, ч.* 1. Стара міра об'єму вина, горілки, що дорівнює 1/200 відра (0,06 л). Деколи під цим поняттям розуміють пляшку такого об'єму для горілки чи вина, або невелику склянку (чарку) для горілки. 2. Конусоподібна склянка з оливою чи лоєм, що правила за світильник.

шквар́ка, *-и, ж. (мн. шкваркі́, -о́к, але: дві, три, чотири шкварки).* Підсмажений шматок сала, з якого частково витопився жир.

шклі́во, *-а, с.* – див. **полі́ва**.

шкурлакі́, *-ів, мн.* Страва, яка готується зі шкірок свинячого сала, солі та спецій. Подають як закуску до пива або як окрему страву.

шлі́к, *-а́, ч.* 1. Старовинний круглий або конічний зимовий головний убір, обшитий чи оздоблений хутром. 2. Конусоподібний верх шапки (переважно з тканини), що звисав донизу.

шлю́б «уводо́м». Шлюб, що пов'язувався з викраденням дівчини, але переважно за її згоди, хоча і всупереч волі її батьків.

шлюб «уходом». Шлюб, що суперечив волі обох пар батьків, які не погоджувалися на пошлюблення дітей, або через порушення шлюбної угоди, або, коли наречена була покриткою, або, коли молоді належали до різних національностей, релігій тощо. Отож, бачачи суттєві перешкоди для своїх намірів, молоді йшли або в інше село, або навіть в інші землі (наприклад, у Молдавію), де існували не такі жорстокі закони, вінчалися там, а потім поверталися додому. До шлюбів «уходом» нерідко вдавалася біднота, неспроможна придбати подарунки за шлюбною угодою.

шлюб за згодою (домовленістю, договóром). Шлюб, що передбачав взаємну згоду молодих і водночас обов'язкове благословення батьків. Із часом орієнтованість на волю батьків зменшувалася, підвищуючи тим самим роль молоді у створенні сім'ї і роль головної цінності шлюбу – любові.

шлюб матрилока́льний. Чоловік переходив жити в рід дружини, оскільки спадковість визначалася по материнській лінії.

шлюб монога́мний. Союз чоловіка з однією жінкою. Моногамний шлюб мав різні форми: *за згодою (домовленістю, договором), на віру, уходом і уводом*. Із цих чотирьох варіантів лише шлюб за згодою вважався законним, оскільки вписувався в систему державного права та релігійних канонів; інші, за певних умов, визнавалися тільки звичаєвим правом.

шлюб на ві́ру (на со́вість). Виник внаслідок опору втручання церкви, що зобов'язувала молодих лише після вінчання жити подружнім життям. Пізніше, на рубежі XVIII – XIX ст., коли вінчання стало складовою частиною весільної обрядовості, цей звичай зазнав деякої трансформації. Це зумовлювалося своєрідними ситуаціями, коли канонічні перестороги перешкоджали легалізації шлюбу, а економічні умови примушували до спільного життя. До вільних шлюбів переважно вдавалися покритки, розведені або удівці, котрі, згідно з чинним законодавством, не мали права вінчатися, бідняки, що не мали можливості справити весілля, а також ті, хто не діставав благословення батьків.

шлюб на ві́гер. Одруження з безземельним.

шлюб на со́вість. – див. **шлюб на ві́ру**.

шлюб патрилока́льний. Дружина стала оселятися в роду чоловіка.

шлюб, -у, ч. Історично обумовлена, санкціонована та регульована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні права та обов'язки по відношенню одне до одного і до дітей. Шлюб у буквальному розумінні означає «урочиста присяга». У період Київської Русі шлюб – це передовсім весілля (тобто веселощі). Пізніше під шлюбом розуміли побрання (домовленість між нареченими), а з XVI ст. – освячену присягу.

шлюбний звича́й «на пі́ч». Поширений у давні часи на Наддністрянщині. Дівчина, що завагітніла, непомітно пробиралася до оселі свого спокусника, вилазила на піч і перебувала там доти, поки не народить дитини (за традицією, її не могли ні вигнати, ні якось скривдити). Після цього вона ставала повноправною дружиною свого обранця.

шля́хта, -и, ж. У Польщі, Литві та деяких інших країнах до початку XX ст. – дрібнопомісне дворянство.

шóвдар, -я, ч. (**шóвдарь**, **шовдáрь** *рідко*, **шóвдирь**). Традиційна закарпатська страва, що являє собою вуджене (копчене) свиняче стегно або лопатку, приготовану особливим способом. М'ясо спочатку солять (іноді витримують у розсолі), натирають спеціями (часником, перцем, паприкою) та залишають на певний час для дозрівання. Після цього його довго вудять на диму з фруктових або твердих порід дерев (вишня, бук, граб, ясен, дуб). Готовий шовдар (шовдарь, шовдирь) часто підвішують для подальшого дозрівання, де він терпляче чекає великодніх свят. У Великодню суботу його варять на повільному вогні під кришкою, поки кістка не почне легко повертатися в м'ясі, а товста шкіра – рватися виделкою. Готовий шовдар залишають у бульйоні, доки він не вистигне. Вранці, разом із паскою, крашанками, маслом, пір'ям часнику, сиром та ковбасами, його кладуть до святкового кошика, прикрашеного вишитими рушниками та свічками, і несуть до церкви на освячення. «Без шовдиря нема Великодня», – кажуть на Закарпатті. Його готують і на Різдво. Шовдар має насичений, пряний смак із характерним ароматом диму, що досягається завдяки унікальним методам засолювання, копчення та витримки. Вживається як самостійна страва (з буряком, хроном) або як інгредієнт для інших страв. На Закарпатті вважають, що в хаті, де є шовдар, живуть добрі господарі. В Ужгороді навіть встановлено дерев'яний пам'ятник, присвячений цій страві. Зрідка шовдаром називають також шинку.

шовіні́зм, -у, ч. Великодержавно-імперська ідеологія і практика поневолення, гноблення, переслідування й цькування інших етносів. Походить від імені французького полковника Н. Шовна, фанатично відданого Наполеону та ідеї винятковості французької нації.

шóпа, -и, ж. Покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу тощо. Господарська будівля, сарай, навіс, де зберігають дрова, інструменти, сіно тощо. На Поділлі так називали господарську споруду для утримання корів.

шóпка, -и, ж. – див. **вертép**.

шóри, *шор*, *мн.* 1. Ремінна кінська упряж зі шлеєю та посторонками. 2. Бокові щитки на вуздечці, прикріплені біля очей коня для того, щоб він не лякався. 3. Те, що заважає кому-небудь правильно розуміти й оцінювати дійсність; обмеженість. *Ходити в шорах* – бути залежним від кого-небудь, коритися комусь.

шóрник, -а, ч. Лимар.

шóрня, -і, ж. Лимарня.

шорц, -а, ч. Смугаста (на білому тлі) яскрава вовняна спідниця, яка побутувала на Львівщині.

шпíхлі́р, -а, ч. – див. **комóра** 1.

шпúндра, -и, ж., *заст.* Страва із обсмаженої свинини (підчеревини або грудинки), тушкованої з буряками у буряковому квасі. Іноді додають трохи борошна для загущення соусу. Згадується на сторінках «Енеїди» Івана Котляревського.

штапíвка, -и, ж. Стебнівка.

штоф¹, -а, ч. 1. Старовинна міра рідини (переважно вина, горілки), яка дорівнювала $\frac{1}{8}$ або $\frac{1}{10}$ відра. 2. Чотиригранна скляна посудина з короткою шийкою, яка вміщує таку кількість вина, горілки тощо. Див. **склянка**.

штоф², -у, ч. Цупка, важка шовкова або шерстяна тканина, переважно з великим тканим візерунком, яку використовують для оббивання меблів, з декоративною метою тощо.

штурханці, -ів, *мн.* Давня українська страва, яку готують на Поліссі. Тісто готують з відвареної товченої картоплі, солі, яйця, молока та крохмалю. Начинка – з кисломолочного сиру, змішаного з жовтком, сіллю та зеленню. Штурханці варять у підсоленій воді, а перед подачею заправляють вершковим маслом або шкварками. Подібні страви, хоча й з іншими назвами, існують і в інших регіонах України. Див. ще **кнідлі**, **кнедлі**.

шугай, -я, ч. Старовинний верхній жіночий одяг, що мав вигляд короткопокої кофти з рукавами; рід сарафана, що його носили літні жінки.

шугалія, -ї, *жс.* Човен з сосною обшивкою бортів, вантажопідйомністю до 300 пудів; перехідний тип між довбаним і дощаним.

шўла, -и, *жс.* Стовп.

шуликй, -ів, *мн.* (*одн.* **шулік**, -а, ч.). Українська народна кондитерська страва, що традиційно готується на свята Маковія або Спаса. Цю страву необхідно було їсти протягом усього двотижневого Спасівського посту. Складається вона з пісних коржів, меду й маку. У зв'язку з цим виникла і приказка: *«Із води та муки пече баба шулики»*. Перед подачею випечені коржі розламують і заливають сиропом з меду, цукру й розпареного та розтертого маку, даючи цій суміші добре просочитися в сухе тісто коржів. Шулики можна їсти відразу напіврозм'якими або ж дати їм підсохнути.

шultzа, -ї, ч і *жс.* Лівак.

шум, -у, ч. 1. Старовинний весняний народний танок, який ведуть дівчата, ставши в два ряди і взявшись за руки, ніби заплітаючи тин. 2. *З великої літери.* - а, ч. Назва міфічної істоти, згадуваної в піснях, якими супроводжується цей танок.

шўмка, -и, *жс.* Коротка танцювальна пісня веселого, жартівливого змісту; танець на музику цієї пісні; чабарашка.

шупеня, -і, *жс.* Традиційна страва литовської, білоруської та української кухонь, схожа на рагу з картоплі та квасолі. В Україні її готували переважно на Гуцульщині. У Литві цю популярну страву готують на Різдво. Ймовірно, походить з часів Великого князівства Литовського. Український варіант включав відварену картоплю, квасолю, кукурудзяну кашу, підсмажену з цибулею сметану, кріп і перець. Пюреподібну масу подавали з малосольними огірками та м'ясом, зокрема з душениною. У Литві цю страву готують із ячної крупи або інших зерен, квасолі, гороху, тертої чи нарізаної картоплі, а також зі свинячих обрізків – вушок, гомілок, голови; іноді додають борошно.

шўрин, -а, ч. Брат дружини.

шуряк, -а, ч. *розм.* Те саме, що шурин.

Шўткова неділя. – див. **Вербна неділя**.

шух, -а, ч. (**стопа́**). 1. Народна міра довжини, що дорівнювала приблизно 30-33 см. Це відстань, яка визначається як довжина двох кулаків з розігнутими двома пальцями. Шух поділявся на 12 перстів. Ймовірно, назва має німецьке походження. Поряд із терміном «шух» також використовувався термін «стопа».

2. Міра дров.

шúха, -и, ж. (мн. **шúхи**, -ів). Традиційна гуцульська страва, що поєднує насичений смак запеченого буряка, аромат маринованих (або білих сушених) грибів, смаженої цибулі та свіжого часнику. Подекуди, для ще глибшого смакового акценту, до шухи додають чорнослив, волоські горіхи та карпатську бринзу.

шушóн, -а, **шушúн**, -а́, ч. (**шушпа́н**, **бурну́с**). Старовинний верхній жіночий одяг – кофта, тілогрійка або сарафан особливого покрою в народності ерзя. Наприкінці XIX ст. молоді та похилого віку заміжні селянки центральних областей України одягали його на свята, до церкви, використовувався він і як обрядовий. Шили шушун із вибійчастого або однотонного ситцю, тонкої вовняної чи шовкової тканини. Об'ємності шушуну надавала велика кількість дрібних складок по спинці або вздовж талії. Зазвичай він мав великий призбираний виложистий комір і манжети.

шушпа́н, -а, ч. 1. Старовинний селянський одяг у вигляді вільного каптана. 2. Мордовський балахон, чоловічий і жіночий полотняний каптан, з червоною оторочкою, обшивкою, іноді вишитий гарусом. Див. ще **шушóн**.

Щ

Щéдра кутя́ – див. **Мала́нка**.

Щéдрий ве́чір. Вечір напередодні Старого Нового року. Святкування його походить від стародавнього, дохристиянського звичаю. У давнину Щедрий вечір у слов'ян вважався днем народження бога Місяця (Дідуха, Василя), культ якого пов'язувався із небесним вогнем (Сонцем, Зорею). Відповідно до народних уявлень, цього дня народжувався не тільки новий рік, а й заново народжувався світ: «*Радуйся, земле: світ новий народився*». За християнським календарем – це також день **преподобної Меланії** (Меланки, Маланки, Миланки). Меланка-Вода приходить на щедрий вечір разом із Василем-Місяцем сповістити господарів про наступні торжества та справити гостини, які в народі так і називають – гостини Меланки. У народній традиції обидва свята об'єдналися в Щедрий вечір, або свято Меланки. Свято передбачало цілий комплекс обрядодій. Наприклад, щедрування, засівання (посипання) мали магічно забезпечити добробут і щастя людей. Пісні, що їх супроводжували, включали величання господарів і побажання їм всяких благ, які, як вірили, мали справдитися. Див. **Мелáнка**.

щедрі́вка, -и, ж. Українська обрядова пісня. Співається на Новий рік, після Різдва, із щедрими побажаннями врожаю, здоров'я і достатку на майбутній рік. Щедрівки співали окремо господареві, господині, хлопцеві, дівчині, усій родині. Вони так само, як і колядки, оспівують величання господаря і його родини. Щедрівки також висловлюють побажання великого врожаю і достатку. Увечері напередодні Старого Нового року дівчата-підлітки поодиночі чи гуртом обходили сусідів, щоб пощедрувати. Щедрівка передбачала різноманітні поради

господарям, які у свою чергу мали обдарувати дівчат усілякими гостинцями. Найпоширенішими були такі щедрівки: «Щедрик-ведрик», «Ластівка прилетіла», «Щедрий вечір, щедрівочка», «Щедрівочка щедрувала». Наприклад, один із варіантів «Щедрика-ведрика» має такий зміст: *«Щедрик ведрик, Дайте вареник, Грудочку кашки, Кільце ковбаски, Ще того мало – Дайте ще сала; Ще того трішки – дайте лепішки; (Або) дайте ковбасу, (Я до) дому понесу, (А) як дасте кишку, То з'їм в затишку!»*. Щедрівки мали часто жартівливий відтінок, містили перебільшення. Участь дітей у календарних святах та обрядах мала неабияке значення у вихованні в них розуміння значущості землеробської праці, залежності від неї усього життя людини. У багатьох регіонах щедрівки виконували і дорослі – парубки, дівчата, що водили «козу».

щезник, -а, ч. За давніми віруваннями гуцулів, чорт (злий дух, лісовик), що раптово з'являється, раптово зникає, і скликає всіх міфічних істот у танок. Див. **чорт**.
щербá, -í, ж. Рідкий суп, відвар із чого-небудь; юшка з риби.

Ю

юга́, -í, ж. 1. Імла. 2. Завірюха.

юга́с, -а, ч. 1. Шкіряний пояс лемків. 2. Назва вівчаря в українських селах Пряшівщини.

Юда, -и, ч. – див. **І́уда**.

юліа́нський календа́р. Система літочислення, введена Юлієм Цезарем в 46 р. до н. е., що прийшла в Київську Русь у X ст. з прийняттям християнства і була змінена 14 лютого 1918 р. григоріанською.

ю́пка, -и, ж. (**ко́хта**). 1. Верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки (переважно з рукавами). Відомий у різних регіонах України. Найчастіше виконувався з фабричних тканин і повторював форму та крій місцевих безрукавок. 2. Чоловічий короткополий каптан з домашнього тонкого сукна, пошитий у талію, зі складками і стоячим коміром.

Ю́рій, -я, ч. Ім'я грецького походження, що перекладається як «хлібороб, плугатар». За церковним календарем – 23 квітня за н. юл. к. (6 травня за юл. к.) – відзначали день *Святого Ю́рія* (Ю́рія Зміеборця, Весняного Ю́рія, Георгія, Григорія, Ягорія), покровителя скотарства й землеробства. На Ю́рія ходили на поле хресним ходом, кропили свяченою водою озимі. Молодь брала паляницю і качала по зеленому житі, щоб краще родило. Існують і локальні особливості цього свята. Наприклад, на Київщині та Полтавщині дівчата в цей день у полі катали крашанку-яйце по житі і там закопували його для хорошого урожаю; на Звенигородщині на Ю́рія садять гарбузи, щоб великі родили. Старші жінки збирали цього дня вранці росу і використовували її для лікування очей. На Ю́рія перший раз виганяли худобу на пасовисько. Пастух, який пасе череду, тричі обходить всю худобу з палицею, щоб корови череди трималися. Господарі, котрі мають багато худоби, йдуть до церкви, ставлять святому свічку і моляться. У цей день не можна було продавати худобу, бо вся живність у дворі переведеться.

ю́хта, -и, ж. Сорт шкіри, одержуваний особливою обробкою шкур великої рогатої худоби, коней, свиней (*юхтові чоботи*).

Я

Яблучний Спас. – див. **Спас.**

Явдо́ха, -и, ж. Ім'я грецького походження, що означає «благовоління, добра слава». День преподобної мучениці Євдокії, яка була страчена за християнську віру близько 160–170 рр. (у народі – *Явдохи*) – свято, що припадає на 1 березня за н. юл. к, 14 – за юл. к. Згідно з народною традицією – це перший день весни. У Київській Русі календарний рік починався 1 березня. Наші пращури вважали, що початок новолітування має збігатися з весною, з пробудженням і розквітом природи. У цей день, як вірили давні українці, повертаються з вирію ластівки. Мати колись повчала сина: *«Якщо побачиш ластівку, то візьми жменю землі, кинь за нею і скажи: «На тобі, ластівко, на гніздо!»* – це, щоб швидше весна приходила. *«Ластівка на своїх крилах нам весну з вирію несе»*. Дитина, що її обличчя всіяне веснянками, які інакше звуться ще ластовинням, побачивши ластівку в цей день, гукає: *«Ластівко, ластівко, на тобі веснянки, дай мені білянки!»*. Після цього біжить умиватися «весняною» водою – «щоб ластовиння не було». Господиня, побачивши вперше ластівку в цей день, бере в жменю грудку землі, кидає на грядку і каже: *«Кріп сію!»*. На тому місці ніби повинен вирости кріп. Якщо в цей день хуртовина, то селяни кажуть: *«Явдоха хвостом крутить – буде пізня весна!»*. Городники «під Явдоху» сіють розсаду капусти, вірячи, що вона вже не буде боятися морозів. Якщо розтає сніг і на вулицях стоять калюжі, то пасічники вірять, що вони матимуть так багато меду, як води. На Явдохи не пряли, не ткали. Цей день вважався добрим для плетіння ятерів, неводів – риба в такі снасті мала ловитися краще. Садівники зрізують сухе верховіття овочевих дерев, щоб дерева краще родили і щоб на них «нечисть не заводилась». Господарі вгадують у цей день майбутній урожай: якщо вітер у цей день віє із заходу або з півдня – буде врожай на збіжжя; якщо ж зі сходу або півночі, то буде посуха, а тому і неврожай на зернові культури. Якщо день сонячний – уродить пшениця, якщо ж день похмурий і небо захмарене – буде врожай на просо і гречку. Теплий сонячний день віщує врожай льону й коноплі. Якщо зранку сонячно, то врожайними будуть ранні посіви; сонце в обід – можна сподіватися на середні посіви, а якщо цілий день небо захмарене і сонце визиратиме тільки під вечір – пізні посіви будуть урожайними.

Яга́, -і, ж. 1. Вживається переважно у словосполученні Баба-Яга́. Казковий персонаж потворної зовнішності. Пересувається в ступі й замітає сліди мітлою. 2. (з малої літери) Про злу, сварливу жінку.

ягі́вки, -вок, мн. – див. **весня́нки.**

ягі́лки, -лок, мн. – див. **весня́нки.**

яду́ха, -и, ж. Астма.

яз, я́зу, ч. Пристрій у вигляді плоту, частоколу впоперек річки або затоки з ворітьми, у які вставляють вершу або ятір для ловлі риби.

язіба́ба, -и, ж. Чаклунка, чарівниця, відьма.

я́лик, -а, ч. Невелика шлюпка з однією чи двома парами весел.

я́лівка, -и, ж. Ялова корова, кобила або вівця.

я́ма, -и, ж. – див. **льо́х.**

ярка, -и, ж. Молода вівця, яка ще не ягнилася.

ярмарок, -рку, ч. Періодичні торги і місця, де відбувалася за визначеного часу гуртова й роздрібна торгівля різними товарами; продавці й покупці з'їжджалися на ярмарки з різних сторін, у тому числі й з-за кордону.

ярмó, -á, с. 1. Дерев'яна упряж для великої рогатої худоби у формі рами, що надівається на шию й замикається занозами. 2. *тільки одн., перен.* Гноблення кого-небудь; гніт, утиск.

ярмúлка, -и, ж. Невелика кругла шапочка, яка прикриває тім'я. Її носять релігійні юдеї як знак поваги до Бога й усвідомлення Його присутності над собою. *Kipa* – сучасна івритська назва ярмулки. У різних єврейських громадах (ашкеназьких чи сефардських) форма, колір і розмір ярмулки можуть відрізнятися.

яровина́, -í, ж. 1. Весняна сівба зернових та зернобобових культур (здебільшого вівса, гречки, гороху, меншою мірою пшениці та ячменю, зрідка жита) з розрахунком, що протягом весни й літа вони виростуть і дозріють. Початок сівби яровини у Лісостепу припадав зазвичай на Теплого Олексія (17 березня за н. юл. к.), у південних районах він відбувався дещо раніше, на Поліссі – на тиждень-два пізніше. У Карпатах починали сіяти, як правило, після Благовіщення (25 березня за н. юл. к.). Спершу сіяли овес та ячмінь. Вважалося, що ці культури особливо чутливі до ґрунтової вологи, стійкі до низьких температур. *Кидай мене в грязь, то будеш князь; Топчи мене в болото, то буду, як золото*, – казали про них. Згодом сіяли пшеницю, горох, ярове жито. Картоплю, наприклад, на Чернігівщині починали саджати, *«коли яблуні й груші зацвітуть»*. Потім, дочекавшись вильоту хрущів, сіяли просо. Льон сіяли переважно *«об Олені»* (21 травня за н. юл. к.). Щодо гречки практикували ранній (зяблевий) та пізній (новорільний) посіви. Зяблеву гречку сіяли в першій декаді червня в невеликій кількості для бджіл. На зерно новорільну гречку починали сіяти звичайно з другої декади червня. При цьому дотримувалися прикмети: *Коли поморозить холод по весні ясень, дуб та клен, то сій гречку пізніше, а коли не поморозить, то раніше*. Свято Івана Купала (24 червня за н. юл. к.) було кінцем сівби: *Прийшов Купало, так треба, щоб і гречка в землю упала*. На Поділлі найкращою вважалася *онопріївська* гречка (посіяна в день Онопрія Великого – 12 червня за н. юл. к.). Існувало повір'я, що вона *вродить така, як у Онопрія борода, а у Онопрія борода велика, що аж по землі волочиться*; 2. Поле, засіяне з весни.

ярчúк, -á, ч. Легендарний пес із вовчими зубами, якого бояться відьми, чаклуни, нечиста сила взагалі, може, й диявол (бо він нібито має природний дар – поїдає гадюк).

яса́, -í, ж. 1. Сигнал. 2. Чутка, поголос. 3. Вітання гарматними залпами; салют. 4. Данина.

я́сла, *ясел*, *мн.* Відгороджене у хліві місце, куди закладають корм для худоби.

я́тір, *ятера*, ч. Риболовне знаряддя типу пастки (сітка, натягнута на обручі), що його встановлюють на дно водоймищ; верша, ятірець.

ятрівка, -и, ж. Дружина чоловікового брата.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. Т. 1 : А-Н . 2000. 353 с.
2. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. Т. 2 : О-Я . 2000. 456 с.
3. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження). Київ : Наукова думка, 1977. 155 с.
4. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні : історико-етнографічне дослідження. Київ : Наукова думка, 1988. 192с.
5. Буйських Ю. Колись русалки по землі ходили... Жіночі образи української міфології. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 320 с.
6. Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. Харків, 1960. 107 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак. Київ : Дніпро, 2009. 1332 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
9. Вікіпедія. URL : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
10. Войтович В. М. Міфи та легенди давньої України. Тернопіль : Богдан. 2005. 392 с.
11. Войтович В. М. Українська міфологія. Київ : Либідь, 2002. 664 с.
12. Воропай О. Звичай українського народу : [Етнографічний нарис]. Київ : Школа, 2006. 384 с.
13. Горленко В. Традиційні заняття і промисли українців. URL : <https://surl.li/sfnerz> (дата звернення: 21.04.2025).
14. Горох. URL : <https://goroh.pp.ua/> (дата звернення: 21.04.2025).
15. Грінченко Б. Словарь української мови : у 4 тт. / упор. Б. Грінченко. Київ : 1907-1909. URL : <https://hrinchenko.com/> (дата звернення: 21.04.2025).
16. Гуцульські говірки : короткий словник / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; [уклад.: Г. Гузар та ін. ; відп. ред. Я. Закревська]. Львів: [б.в.], 1997. 230 с.
17. Довідник з історії України / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. Київ : Генеза, 1993. 239 с.
18. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. 5-е вид. Корсунь-Шевченківський : ФОП Гавришенко В. М., 2015. 912 с.
19. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2003. 688 с.
20. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г – Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2004. 688 с.
21. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е – Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с.

22. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка – Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2007. 528 с.
23. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. 568 с.
24. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла – Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2009. 790 с.
25. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мл – О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2010. 728 с.
26. Енциклопедія історії України: Т. 8: Па – Прик / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2011. 520 с.
27. Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил – С / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2012. 944 с.
28. Енциклопедія історії України: Т. 10: Т – Я / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. 784 с.
29. Енциклопедія історії України: Україна–Українці. Кн. 1 / редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2018. 608 с.
30. Енциклопедія історії України: Україна–Українці. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2019. 842 с.
31. Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / В. В. Олефіренко, С. М. Олефіренко, Т. В. Олефіренко, Л. В. Олефіренко. Донецьк : Сталкер, 1999. 496 с.
32. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Том 1 – 11 / ред. В. Кубійович. Париж, Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954–1989. URL : <http://izbornyk.org.ua/encycl/eu.htm> (дата звернення: 21.04.2025).
33. Етнічність та етнічна історія України : курс лекцій : навч. посібник / А. П. Пономарьов. Київ : Либідь, 1996. 271 с.
34. Етнографія України : навч. посіб. / за ред. С. Макарчука. Львів : Світ, 1994, 2004. 520 с.
35. Етнографія українців : навч. посібн. / за ред. проф. С. А. Макарчука; вид. 3-є, перероб. і доп. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 711 с.
36. Жайворонок В. В. Антологія знаків української етнокультури : словник-довідник. Київ : Наук. думка, 2018. 760 с.
37. Жайворонок В. В. Велика чи мала літера? : словник-довідник. Київ : Наукова думка, 2004, 202 с.
38. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.

39. Ігнатенко І. Етнологія для народу. Свята, традиції, звичай, обряди, прикмети, вірування українців. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 320 с.
40. Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 240 с.
41. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні. Київ : Час, 1991 (репринт – Київ – Львів, 1913 р.). 218 с.
42. Ковальчук О. Українське народознавство. Київ : Освіта, 1994. 174 с.
43. Кононенко П. Українознавство. Київ : Міленіум, 2006. 680 с.
44. Короткий словник маловживаних слів Коломиї та прилеглих сіл / упорядники Василь Нагірний, Ольга Русакова. Коломия, 2016. 64 с.
45. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Київ : Наукова думка, 1966. 307 с.
46. Культура і побут населення України : навчальний посібник / В. Наулко, В. Горленко та ін. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
47. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко; АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1974. 259 с.
48. Лозко Г. Українське народознавство. Київ : Зодіак-ЕКО, 1995. 368 с.
49. Матвеева Н. Святі та свята України. Календар церковних свят і народних традицій : словник-довідник / Н. Матвеева, А. Голобородько. Київ : Український центр духовної культури, 1995. 240 с.
50. Найкращі страви української кухні / І. О. Сокол. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2008. 400 с.
51. Народознавство : короткий словник-довідник / уклад. М. В. Стасик. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 222 с.
52. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : [у 2 ч.] / М. Й. Онишкевич ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1984. Ч. 1 : А-Н. 494 с.
53. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : [у 2 ч.] / М. Й. Онишкевич ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1984. Ч. 2 : О-Я. 514 с.
54. Павлюк С. П. Словник основних понять і термінів з теорії етнології. Львів : Інститут народознавства, 2008. 256 с.
55. Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок / упорядкування й підготовка до друку Є. Д. Турчин. Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
56. Пономарьов А. Українська етнографія : курс лекцій. Київ : Либідь, 1994. 317 с.
57. Потапенко О. І. Словник символів / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко, В. В. Куйбіда, В. П. Коцур. Київ : Народознавство, 1997. 156 с.
58. Потапенко О. І. Шкільний словник з українознавства : словник / О. І. Потапенко, В. І. Кузьменко. Київ : Укр. письменник, 1995. 291 с.
59. Сабодаш І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород : Ліра, 2008. 480.

60. Савчук Б. Українська етнологія : навч. посібник. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. 559 с.
61. Слов'янський світ : ілюстрований словник-довідник міфологічних уявлень, вірувань, обрядів, легенд, та їхніх відлунь у фольклорі і пізніших звичаях українців, братів-слов'ян та інших народів / упоряд. О. А. Кононенко. Київ : АДС УМКЦентр, 2008. 784 с.
62. Словник українських говірок Бузько-Інгульського межиріччя У 2-х томах. Т. 1 А–К / Л. С. Спанатій, А. П. Супрун, М. Ф. Тимченко, В. П. Токар. Миколаїв, 2016. 1032 с.
63. Словник українських говірок Карпатського регіону: пояснення та походження слів / уклад. Д. Савчук. Київ; Косів : Писаний Камінь, 2012. 152 с.
64. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І . К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970 – 1980.
65. Словники України on-line : Орфографічний словник. URL : <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/> (дата звернення: 21.04.2025).
66. Словопедія. URL : <http://slovopedia.org.ua/44/53409/298975.html> (дата звернення: 21.04.2025).
67. Супруненко В. П. Ми – українці. Енциклопедія українознавства : У 2 кн. / В. П. Супруненко. Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 1999. Кн. 1. 412 с.
68. Тиводар М.П. Етнографія Закарпаття : історико-етнографічний нарис. Ужгород : Гражда, 2017. 440 с.
69. Українська етнологія : навч. посібник / за ред. В. Борисенко. Київ : Либідь, 2007. 400 с.
70. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 1. Кн. 1: А-Б / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1957. С. 1-119.
71. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 1. Кн. 2: В-Ге / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1958. С. 123-298.
72. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 2. Кн. 3: Д-Є / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1958. С. 303-430.
73. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 2. Кн. 4: Ж-Й / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1959. С. 432-564.
74. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 3. Кн. 5: К-Ком / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1959. С. 567-692.
75. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 3. Кн. 6: Ком-Л / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1960. С. 695-820.
76. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 4. Кн. 7: Ле-Ме / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1950. С. 823-948.
77. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 4. Кн. 8: Ме-На / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1961. С. 951-1076.
78. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 5. Кн. 9: На-Ол / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1962. С. 1077-1204.
79. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 5. Кн. 10: ОЛ-ПЕР / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1962. С. 1205-1332.

80. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 6. Кн. 11: ПЕРЕ / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1963. С. 1333-1460.
81. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 6. Кн. 12: П-Риз / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1963. С. 1461-1588.
82. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 7. Кн. 13: РИЗ-СЕ / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1964. С. 1589-1716.
83. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 7. Кн. 14: СЕ-СТІ / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1965. С. 1717-1844.
84. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 8. Кн. 15: СТ-УЦ / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1966. С. 1845-1972.
85. Українська мала енциклопедія: У 8 т. Т. 8. Кн. 16: УШ-Я / укл. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1967. С. 1973-2147.
86. Українська минувшина : ілюстративний етнографічний довідник / А. П. Пономарьов та ін. Київ : Либідь, 1993. 256 с.
87. Українське народознавство / ред. С. Павлюк. Київ : Знання, 2006. 568 с.
88. Матейко К. Український народний одяг : етнографічний словник / К. Матейко; відп. ред. Р. Кирчів; НАН України. Інститут народознавства. Київ : Наукова думка, 1996. 196 с.
89. Українська етнологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. К. Борисенко, М. В. Гримич, О. П. Гончаров [та ін.]; за ред. В. К. Борисенко. Київ : Либідь, 2007. 398
90. Українські назви з куховарства й харчування / уклала Н. Чапленко. Нью-Йорк, 1980. 115 с.
91. Українці : історико-етнографічна монографія у двох книгах / за ред. А. Пономарьова. Опішне : Українське народознавство, 1999. 528 с.
92. Укрліт.org : публічний електронний словник української мови. URL : <http://ukrlit.org/slovnyk> (дата звернення: 21.04.2025).
93. Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгв. слов. / Наталя Хобзей; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Львів : [б.в.], 2002. 215 с.
94. Чабан А. Ю. Щедрий стіл середньої Наддніпрянщини : монографія. Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2017. 320 с.
95. Шаповал Л. І. Словник етнографічних (етнологічних) понять і термінів : довідник. Полтава, 2009. 268с.
96. Шило Г. Ф. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило ; відп. ред. Л. Полюга, Н. Хобзей; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Наук. т-во ім. Шевченка в Америці. Львів ; Нью-Йорк : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. 287 с.
97. Encyclopedia of social and cultural anthropology Edited by Alan Barnard, Jonathan Spencer. London & New York, 2005. 1115 p.
98. Luis A. Vivanco. A Dictionary of Cultural Anthropology. URL : <https://surl.li/ridbox> (дата звернення: 21.04.2025).
99. Slovnkyk. ua. URL : <https://slovnkyk.ua/index.php?swrd> (дата звернення: 21.04.2025).

Навчальне видання
(українською мовою)

Стасик Микола Васильович

**НАРОДОЗНАВСТВО:
МАТЕРІАЛЬНА ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ**

СЛОВНИК-ДОВІДНИК
для здобувачів ступеня вищої освіти магістра всіх спеціальностей

Рецензент *І. Л. Мацегора*
Відповідальна за випуск *О.О. Стадніченко*
Коректор *М. А. Стасик*

Підписано до друку 26.08.2025. Формат 60×90/16.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Times.
Умовн. друк. арк. 16,6. Тираж 3 прим. Зам. № 120.

Запорізький національний університет
69011, м. Запоріжжя, МСП-41
вул. Університетська, 66.

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5229 від 11.10.2016.